

TC
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

AYDINLANMA FELSEFESİNDE
İLERLEME DÜŞÜNCESİ VE ETKİLERİ

HAZIRLAYAN
NECİP UYANIK
G -23442

DANIŞMAN
YRD. DOÇ. DR. KENAN YAKUBOĞLU

DİYARBAKIR
2006

Tezin Konusu : Aydınlanma Felsefesinin sahip olduğu ilerlemeci tarih düşüncesinin ekonomik, toplumsal, siyasal ve ekolojik etkilerinin ortaya koymaktır.

Necip UYANIK

ÖZET

İçinde bulunduğumuz zaman diliminde, hangi açıdan ele alınırsa alınsın, karşılaştığımız en büyük problemlerden birisi de ilerleme düşüncesidir. İlerleme düşüncesi konusunda farklı düşünce çevrelerinin ortaya koyduğu tezler genellikle sahip olunan dünya görüşünün belirlenimleri içinde ileri sürülmektedir. Nedeni ne olursa olsun tartışılan İlerleme düşüncesinin sonuç olarak küresel hale gelen sorunları da beraberinde getirdiği ve bütün insanlığı etkilediği bir gerçektir.

Bu tez, Aydınlanma felsefesi içinde gelişen ilerleme düşüncesinin boyutlarını, nedenlerini ve etkilerini araştırarak günümüz dünyası üzerindeki olumlu-olumsuz izlerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Bu çerçevede çalışmamız ‘Giriş ve Dört Bölüm’den oluşmaktadır. Giriş bölümünde Aydınlanma, modernite ve ilerleme düşüncesi arasındaki ilişki ele alınmaktadır.

Birinci bölümde, Aydınlanma hareketinin başlangıcı ve Avrupa’nın belirli uluslarındaki gelişimi konusunda fikir vermek amacıyla, tarihsel sürece değinen genel bir bilgi sunulmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde, Aydınlanma felsefesinin ilerleme düşüncesine referans oluşturduğunu düşündüğümüz teorik arka planını incelemeye çalıştık.

Üçüncü bölümde, Aydınlanma felsefesi içinde farklı eksenlerde gelişen İlerleme düşüncesi yaklaşımlarını değerlendirdik.

Dördüncü ve son bölümde ise, çalışmamızın ulaşmak istediği amaca uygun olarak ilerleme düşüncesinin etkileri çeşitli boyutlarıyla ele alınmakta, sonuç ve değerlendirme kısmında ise çalışma hakkında genel bir değerlendirme yapılmaktadır.

This study exposes the social, economical, political and ecological impacts of the idea of the progressive history in the philosophy of Enlightenment

Necip UYANIK

ABSTRACT

In the age in which we live, the idea of progress, from whatever point of view it may be taken into account, is one of the greatest problems we come across. The theses put forward by different philosophical circles on the idea of progress were generally produced in the frame of engaged worldviews. Whatever its cause may be this is truth that the argued idea of progress eventually brings about the problems those rendered global and it all humanity.

This thesis, investigating the dimension, causes and effects of the idea of progress formulated in the philosophy of Enlightenment, intends on the assessment of positive and negative impacts of it on the present world.

In this frame, this study is composed of two parts, respectively, ‘introduction and four chapters.’ In the first part, namely in introduction, the relations between Enlightenment, modernity and the idea of progress are at issue.

In the first chapter, a general information concerning related historical period is given to make clear the commencement of Enlightenment movement and its evolution in certain European nations.

In the second chapter, the theoretical background that is thought to be a ground of the idea of progress of Enlightenment philosophy is questioned.

In the third chapter, approaches to the idea of progress growing on different axes are evaluated.

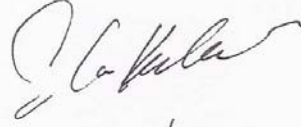
In the fourth and last chapter in compliance with the target this study strives to incarnate, effects of idea of progress with its different dimension are deliberated, in the section of result and of retrospective assessment a general overview about the is given.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne

Bu çalışma jürimiz tarafından FELSEFE Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

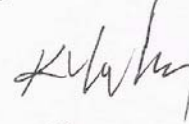
Başkan

Doç. Dr. Eyüp Ali KILIÇASLAN

Üye

Yrd. Doç. Dr. Kenan YAKUBDÖLÜ

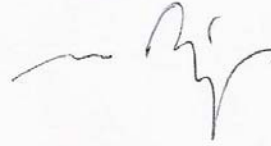
Üye

Doç. Dr. Eyüp Ali KILIÇASLAN

Üye

Yrd. Doç. Dr. Mazhar BAĞLI

Üye

.....

Onay:

Yukarıda imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.....

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Hayata ve dünyaya bakışla ilgili olarak Batı dünyasındaki en önemli paradigmatik değişiklik 18.yüzyıl Aydınlanma Çağı'nda gerçekleşmiştir. Gerçi aydınlanmanın kendisi de bağımsız bir gerçeklik olmayıp, büyük ölçüde Rönesans ve Reformasyon ile 17.yüzyıl bilimsel gelişiminin bir ürünü olmakla beraber, modern hayat görüşünün ve modern düşünüş tarzının oluşmasında Aydınlanma felsefesi daha etkili ve doğrudan belirleyici bir etki oluşturmuştur.

Modernliğin felsefi temelleri Aydınlanma felsefesinin bir ürünüdür. Aydınlanma felsefesinin temel sloganı Kant'ın şu özgün ifadesinde sembolize edilmektedir. "Kendi aklını kullanma cesaretini göster." Bu bağlamda Aydınlanma, insanın kendi kusuruyla içine düştüğü erişkin olmama durumundan kurtulması olarak nitelenmektedir. Erişkin olmama durumu ise insanın kendi aklını kullanamamasıdır.

Kendi aklını özgürce kullanan insanın sürekli olarak ileriye doğru bir gelişme içinde olacağı düşünüldüğünde Aydınlanma felsefesinin en önemli dinamiği ilerleme düşüncesidir denilebilir.

İlerleme düşüncesinin doğa ve insan üzerindeki etkilerinin neler olduğu günümüzde farklı açılardan değerlendirilmiş ve bu konudaki iddialar, sorunun kökenine inmeden genellemeler yapılarak tartışılmıştır. Şüphesiz felsefi bir bakış açısıyla ilerleme düşüncesini ele almanın ne denli gerekli olduğu görülmelidir. Dolayısıyla Batı dünyasında 16.yüzyıldan itibaren oluşan ve 18.yüzyılda zirve noktasına çıkan değişimin teorik temelini filozoflar belirlemişlerdir. 19.yüzyıldan itibaren ise Modern uygarlığın zirvesi kabul edilen Aydınlanma felsefesinin etkileri, yayılmış bir halde görülmeye başlanmıştır. Bu tez, Aydınlanma felsefesi içinde gelişen ilerleme düşüncesinin boyutlarını, nedenlerini ve etkilerini araştırarak günümüz dünyası üzerindeki olumlu-olumsuz izlerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Bu çerçevede çalışmamız 'Giriş ve Dört Bölüm'den oluşmaktadır. Giriş bölümünde Aydınlanma, modernite ve ilerleme düşüncesi arasındaki ilişki ele alınmaktadır.

Birinci bölümde, Aydınlanma hareketinin başlangıcı ve Avrupa'nın belirli uluslarındaki gelişimi konusunda fikir vermek amacıyla, tarihsel sürece değinen genel bir bilgi sunulmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde, Aydınlanma felsefesinin ilerleme düşüncesine referans oluşturduğunu düşündüğümüz teorik arka planını incelemeye çalıştık.

Üçüncü bölümde, Aydınlanma felsefesi içinde farklı eksenlerde gelişen İlerleme düşüncesi yaklaşımlarını değerlendirdik.

Dördüncü ve son bölümde ise, çalışmamızın ulaşmak istediği amaca uygun olarak ilerleme düşüncesinin etkileri çeşitli boyutlarıyla ele alınmakta, sonuç ve değerlendirme kısmında ise çalışma hakkında genel bir değerlendirme yapılmaktadır.

Bu tezin konusu, yaklaşık üç seneden beri danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Kenan YAKUBOĞLU ile birlikte düşündüğümüz, tartıştığımız bir konuydu. Dolayısıyla tezimiz zoraki bir tez değildir. Biz bu sorunu bir aydında ve filozofta olabilecek kaygıları yaşayarak ele aldık. Çünkü günümüzde artık önüne geçilemeyen ve tüm insanları peşinden sürükleyen ilerleme düşüncesinin etkilerinin ne denli bizi birbirimizden uzaklaştırdığı ortadadır. Belki teknolojik, bilimsel, bilgi birikimi v.b. açılardan ilerlemiş olduğumuzu, dünyanın öteki ucuna kısa sürede ulaştığımızı ve anında iletişim kurabildiğimizi rahatlıkla ifade edebiliriz ama birbirimizi anlama, yardımlaşma ve dayanışma konusunda aynı düzeyde gelişme bir yana, eskisinden daha kötü durumda olduğumuz da görülmektedir. Hatta insani değerler açısından sürekli bir gerileme içinde olduğumuzu ifade etmek yanlış olmaz. O nedenle burada önemli olan husus ilerleme düşüncesinin hangi parametreler üzerine oturtulduğunu ortaya koymak ve sorunun nasıl geliştiğini anlayabilmektir. Biz bu tezde bunun nasıl olabileceğinin önünü açmaya çalıştık. Elbette bu tez daha da geliştirilebilir bir konudur.

Bütün bu çalışma esnasında hemen hemen her hafta yazdıklarımı okuma zahmetinde bulunan, gerekli düzeltmeleri yapan ve beni motive eden sayın hocam Yrd. Doç. Dr. Kenan YAKUBOĞLU'na çok teşekkür ederim.

Bu tezi baştan sona kadar dikkatlice okuyup notlar tutan saygıdeğer hocam Doç. Dr. Eyüp Ali KILIÇASLAN'a çok teşekkür ederim.

Ayrıca Yrd. Doç. Dr. Bülent SÖNMEZ'e beni bu işe teşvik etmesi ve bilgilerini benimle paylaşmasından ötürü teşekkür ederim.

Öte yandan bu tezi Türk dilinin kuralları açısından değerlendiren Yavuz Acun'a minnettarım.

Desteklerinden ötürü Songül'e ömür boyu sevgilerimi sunuyorum.

Ve beni dünyaya getiren anneme ve babama en içten sevgi ve saygılarımla...

KISALTMALAR

Ank.	Ankara
A.g .e	Adı geçen eser
Bknz:	Bakınız
c.	Cilt
Çev:	Çeviren
Der.	Derleyen
Dr.	Doktor
Doç.	Doçent
EÜB	Ege Üniversitesi Basımevi
İBÜY	İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
İst.	İstanbul
İ.Ü.E.F.B.	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
s.	Sayfa
Sy.	Sayı
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
v.b.	ve benzeri
v.s	vesaire
Yay.	Yayınları
YKY	Yapı Kredi Yayınevi
Yrd.	Yardımcı

İÇİNDEKİLER

Türkçe Özet.....	I
İngilizce Özet.....	II
Tutanak.....	III
Önsöz.....	IV
Kısaltmalar.....	VI
İçindekiler.....	VII
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

I. AYDINLANMA ÇAĞINDA AVRUPA.....	6
I. 1. Aydınlanma Çağı Öncesi Avrupa'nın Genel Durumu.....	6
I. 2. Aydınlanma Çağının Genel Özellikleri ve Aydınlanma Felsefesinin Avrupa Uluslarındaki Gelişimi	8
I. 2. 1. İngiltere ve İskoçya'da Aydınlanma Felsefesi.....	11
I. 2. 2. Fransa'da Aydınlanma Felsefesi.....	14
I. 2. 3. Almanya'da Aydınlanma Felsefesi.....	18

II. BÖLÜM

II. AYDINLANMANIN FELSEFİ TEMELLERİ.....	21
II. 1. Aydınlanmanın Düşünsel Dinamikleri.....	21
II. 1. 1. Aydınlanma Felsefesinin Varlık ve Din Anlayışı.....	24
II. 1. 2. Aydınlanma Felsefesinin Akıl ve Bilgi Anlayışı.....	29
II. 1. 3. Aydınlanma Felsefesinin İnsan ve Değer Anlayışı.....	36

III. BÖLÜM

III. AYDINLANMA FELSEFESİNDE İLERLEME DÜŞÜNCESİNİN YERİ VE ÖNEMİ.....	44
III. 1. Aydınlanma Felsefesinde İlerleme Düşüncesinin Gelişimi	44
III. 1. 1. Pozitivist Felsefede İlerleme Düşüncesi.....	53
III. 1. 2. Romantik Felsefede İlerleme Düşüncesi.....	58
III. 1. 3. İdealist Felsefede İlerleme Düşüncesi	61
III. 1. 4. Materyalist Felsefede İlerleme Düşüncesi	68

IV. BÖLÜM

IV. İLERLEME DÜŞÜNCESİNİN ETKİLERİ.....	72
IV. 1. İlerleme Düşüncesinin Genel Etkileri.....	72
IV. 1. 1. Ekonomik Etkiler.....	79
IV. 1. 2. Sosyal Etkiler.....	84
IV. 1. 3. Siyasal Etkiler.....	93
IV. 1. 4. Ekolojik Etkiler.....	98
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	104
BİBLİYOGRAFYA.....	111

GİRİŞ

I. Aydınlanma, İlerleme ve Modern Düşünce İlişkisi

Aydınlanma çağını başka bir söylemle anmak zorunda kalırsak bu söylemin İlerleme çağı olması en uygun ifade olacaktır. İlerlemeci düşünce ile Aydınlanma felsefesi amaç ve konu olarak benzer birçok yön taşımaktadır. İlerlemeye olan inancın sarsılmaz olduğu bir dönem olması açısından Aydınlanma felsefesinde tarih anlayışının birçok probleme kaynaklık ettiğini ifade etmemiz gerekmektedir. Aydınlanma felsefesinin tarihe olan bakış açısı insana ve nesnelere dünyasına bakışını da belirlemiştir. Bunlar Aydınlanma felsefesinin dünyaya ve insana nasıl bir anlam yüklediği ile bağlantılıdır. Bütün bu çerçevede içinde Aydınlanma felsefesinin bilgi, düşünce ve ahlak yapısının kendi sistematiğini oluşturduğu söylenebilir.

Öte yandan Aydınlanmanın, modernlik sürecinin içinde bir evre olduğunu ve modernliğin kavramsal içeriklerinin yeniden biçimlenmesi sonucunda ortaya çıktığını ifade etmek gerekmektedir.¹ Modernleşme sürecinde Aydınlanma felsefesini kendisinden önceki felsefelerden ayıran en önemli husus ise yalnızca belli bir alana ait olması gereken bilgilerin tüm diğer alanlara uygulanabileceği iddiasını kararlılıkla ve büyük bir coşkuyla harekete geçirme gayretidir. Bu bağlamda Aydınlanma filozoflarının modernlik anlayışı toplumsal ve siyasal anlamda devrimci bir özellik teşkil etmektedir.² Bu husus Aydınlanma felsefesinin, Modern Batı dünyasının içinde olan bir dönemi kapsamasına rağmen neden farklı bir isim altında anıldığının da bir göstergesidir.

Aydınlanmayı modern süreçte seçkinleştiren diğer bir husus ise daha iyi bir dünyayı hayal etmekle kalmayıp hayal edilen dünyaya bir an önce reformist bir anlayışla ulaşmaktır.

Burada tüm dünyayı derinden etkileyen modernin veya modernitenin ne anlama geldiğine ve Modernliğin Aydınlanma ve İlerleme ile olan ilişkisine değinmek gerektiğini düşünüyorum.

Aydınlanma felsefesi, Avrupa'da oluşan modernite ilkelerini temel alan toplumsal projenin adıdır. Aydınlanma ve modernite, temelde inanca karşı bilgiyi, teolojiye karşı bilimi ön plana alan teorik ve pratik sistemler olarak bilinmelidir.

¹ SOYKAN, Ömer Naci, *Araştırmalar (Felsefe Konuşmaları -1)*, Küreyl Yay., İst., s. 234

² TOURAINE Alain, *Modernliğin Eleştirisi*, YKY, (Çev: Hülya Tufan, İst., 2004, s.33

Modernitenin özünde aydınlanmış olma amacı var iken aynı zamanda Aydınlanma felsefesinin temelinde de modernleşme ve daha fazla modern düşünce isteği hâkimdir. Her ikisi de ilerleme düşüncesini esas alır ve ilerlemeye mutlak anlamda inanır. Diğer yandan Aydınlanma felsefesinde de modern düşünce de akıl ve bilim ilerlemenin araçları olarak görülür.

Modern dönem Avrupa'sında Yeniçağın başından beri oluşan sürecin kazanımlarına 18. yüzyılda Aydınlanma ve Fransız Devriminin sonuçlarının da eklenmesiyle bilimsel ve felsefi teoriler tüm ayırıcı özelliklerine sahip ve geleneksel olan her şeyden bağımlı koparmaya çalışmıştır diyebiliriz. Modernlik ve modernleşme 18. yüzyıldan daha gerilere giden bir tarihçeye sahip olsa da 18. yüzyıl Aydınlanmasının modernite projesinin kendine özgü durumlarını fark edebiliyoruz. Bu yüzyıldan itibaren Aydınlanma felsefesinde bilimin nesnel, ahlak ile hukukun evrensel ve kendi iç mantıkları temelinde gelişmesi konusunda gösterdikleri düşünsel çabanın geliştiğini belirtebiliriz. Buradaki amaç, özgür ve yaratıcı bir biçimde çalışan çok sayıda bireyin katkıda bulunduğu bir bilgi birikimini, insanlığın özgürleşmesi ve günlük yaşamın zenginleşmesi yolunda kullanmaktır. Doğa üzerinde bilimsel hâkimiyet, kaynakların kıtlığından, yoksulluktan ve doğal afetlerin rastgele darbelerinden kurtuluşu vaat ediyordu.

Aydınlanmanın araçsal, hesaplayıcı aklının ve modernitenin gerçek yüzünün arkasında olan yüzün karakteri, tümüyle kendi içine kapanmış olmasından ötürü birbirleriyle benzerlik gösterir.³ Buradaki içine kapanmış olmadan şu anlaşılabilir: Dünya, insan ve tarih vb. gibi kavramları anlamak konusunda kendi yöntemini tek geçerli yöntem olarak gördüğü şeklinde anlaşılabilir.

Aydınlanma projesi eski ve geleneksel dünya açısından bakıldığında eşsiz ve çok yeni bir modern dünya projesidir. Bu gün gördüğümüz kargaşa, küresel seviyeye henüz ulaşamamış modern dünyaya verilen küresel cevaplardan başka bir şey değildir.⁴ Her ne kadar modernitenin küresel bir dünya ve küresel bir kültür planı içinde olduğu söylene bile bu küreselliğin ahlaki ilkeler açısından bakıldığında evrensel değerleri önemsemediği de belirtilebilir. Bu durumda evrensel değerlerden ayrı kalan tüm sistemler ancak evrensel değerlerden yoksun birtakım karşı çıkışlara maruz kalacaktır.

³ WEST David, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, (Çev: Ahmet Cevizci), Paradigma Yay., İst., 1998, s.275

⁴ GAZO Wolf Ernest, "İki Yüz Yıl Sonra Kant: Aydınlanma'ya Ne Oldu?", *Kutadgubilig Dergisi*, (Sy.5)

Modernlik ilkin bir düşünce ve bir tasarım iken sonradan pratikte gerçekleşecek bir iradeye dönüşmüştür. Bu dönüşüm esnasında insanların eylemleriyle doğa ve tarih yasaları arasındaki ilişki kopmamış ve bu ilişki Aydınlanma ve ilerleme çağı arasındaki temel devamlılığı da sağlamıştır.⁵ Modernizmle birlikte başlayan köklü değişimler, göreceğimiz gibi, hem daha uzun vadeli ‘modernleşme’ süreçleri ve hem de Batı’nın, ‘modern’ diye tanımlanan ben-bilincinin doğuşuyla iç içe geçmiş durumdaydı. Aydınlanmayla birlikte, Batı, kendi düşüncesi, kurumları ve değerlerinin üstünlüğü konusunda güçlü bir inanca sahip olduğunu düşünmeye başlamıştır. Aydınlanma felsefesi, modern devletin doğuşu ve kapitalist bir Pazar ekonomisinin yükselişi dâhil, belli sayıda modernleştirici gelişme sürecinin başarılı tamamlanışıyla övünmeye başlamıştır. “Entelektüel bakımdan, özerk bilimsel, sanatsal ve ahlaki alanlar bu türden sarıh hiçbir ayırım yapmamış olan eskinin karşı konulmaz bir dini dünya görüşü olan şeylerden ayrılmıştı. Böylece Batı, kendini Modern Batı olarak görmeye başlamıştı.”⁶

Bu sürecin oluşmasının tarihinden söz edersek bunun 1500’lü yıllardan başlayarak, geçmişten ayırt edilebilir bir kopuş ve Batı’nın ben-bilinci açısından yeni bir zaman algısı söz konusu olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte Avrupalılar kendilerini, şimdi adına geleneksel, geri ya da ilkel dedikleri insanlardan ve bu insanların kültürlerinden daha modern, daha ileri ya da daha gelişmiş olarak görmeye başlamışlardır.⁷

Şüphesiz insanlık tarihindeki buna benzer sıçrayışlar farklı uygarlıklarda farklı tarzlarda meydana gelmiştir; fakat etkileri bütün dünyayı saracak ve sarsacak nitelikte olmayıp sınırlı bir boyuttan öteye gidememiştir. Felsefe tarihindeki sıçrayışlardan en önemlisi ilkin daha çok metafiziğe ait unsurlar barındıran Antik Yunan’da gerçekleşmiş diğeri de Avrupa’da meydana gelen sosyal ve tarihi olaylar sonrasındaki değişimlerle birlikte oluşan gelenek dışı laik bir dünya tasavvuru ve değer anlayışına sahip Aydınlanma çağı olmuştur.

Modernleşmenin yansıttığı dünya tasarımında, her şeyden önce laik bir hareket özelliği söz konusudur. Rönesans ve Reformasyondan Aydınlanmaya uzanan değişim çizgisi içinde ön plana çıkan düşünsel boyut bilim ve bilginin demistifikasyonu olarak tanımlanabilir. Böylece bilim ve bilgilenme Tanrısal bir süreç olmaktan çıkarılmış, akıl

⁵ TOURAINE Alain, *A.g.e.*, s. 78 -79

⁶ WEST David, *A.g.e.*, s.19 -20

⁷ *A.g.e.*, s.22

temelli bir insan özelliği olma konumuna indirgenmiş ve bu değişimin doğrultusunda kararlılıkla ilerleme kaydedilmiştir.

Aslında Aydınlanma felsefesinin insana ve değerlere bakışının değişime uğramasının temelinde ahlak bilincinde büyük bir değişim olmasıdır. Aydınlanma çağının insanı ne yapmalıyım, nasıl yapmalıyım ve niçin yapmalıyım gibi sorular karşısında kutsal metinlere veya din adamlarına danışarak çözüm üretmek yerine aklın ürünü olan bilgilere başvurmayı ve bu akıl ürünlerini kullanmayı daha üstün bir yöntem olarak kabul etmiştir. Bu değişimin kendisini diğer değişimlerden farklı yapan bazı özellikler taşıdığı ifade edilebilir. Tarihte insana ve değerlere olan yaklaşımların daha önce de köklü değişimler geçirdiği belirtilebilir; ama bu değişimin modernite ile başlayan ve Aydınlanma felsefesi ile zirveye ulaşan değişimlerin ortaya koyduğu parametreler gibi etkileri yayılmamıştır. Hâlbuki modernitenin öncelikle ahlak bilincindeki değişim ve devrimlere tek bir uygarlıkta, Batı'da başlamış olmasına rağmen, etkileri her yerde hissedilmiştir. Bunun iki güçlü nedeni vardır; ilkin, bilimsel alandaki ilerlemelerle yeni teknolojinin yapısı, Batı'nın 17. yüzyıldan sonra diğer uygarlıklardan üstün olmasına ya da onların gelişimini önemli ölçüde etkilemesine olanak tanıdı. Buna ilaveten, bu etki Batı'nın benimsediği değerler⁸ tarafından kolaylaştırıldı. Çünkü bunlar yalnızca Batı ile sınırlanmış değil, bütün insanlık için evrensel olarak doğru olduğuna inanılan değerlerdi. O halde, ilke olarak, yayılmalarını önleyecek hiçbir sınır yoktu.⁹

“Modernleşmenin öncüleri geleneğe ilişkin öğeleri kültürel bir bakiye olarak kabul ederken bu mirasın sahipliği üzerinde ikircikli tavırlarını devam ettirir. Bu sorun Aydınlanmanın ilerlemeci ve laik tasavvuruyla modernleşir ve kendini bu yolla meşru kılmaya yönelir.”¹⁰ Modern kültürün bu tavrı, bilimsel ve akılcı tezlerine duyduğu güvenden ötürüdür. Buna paralel olarak Batı dünyası kendinden emin ve özgür bireylerden oluşan bir toplum ideali peşindeydi. Dolayısıyla akıl ve bilimsellik vurgusunun sıklıkla ifade edildiği ve bunu öngörmeyen tüm görüşlerin ters yüz edildiği bir anlayışla hareket eden Aydınlanma çağının modernliğin gerektirdiği her şeyi pratikte gerçekleştirme amacı içinde olduğunu ifade etmek gerekmektedir.

⁸ Kutsal dışı, bilim, akıl ve ilerlemeci düşüncenin değer olarak görülmesi.

⁹ LIPSON Leslie, *Uygarlığın Ahlaki Bunalımları*, İş Bankası Yay., İst., 2003, s.183

¹⁰ SUBAŞI Necdet, “Kültürel Mirasın Çeşitliği ve Seçicilik Sorunu”, *Doğu Batı* (Sy:25), Ank., 2003-04, s.136

Modern medeniyetin pratikte her şeyi gerçekleştirme eğilimi ve isteği hala devam eden bir durum olup bireyin ihtiraslarını kışkırtmasından dolayı ciddi ahlaki sorunlar doğurmaktadır. Batı uygarlığı, dünyayı sarsan bu olumsuz sonuçları görmezlikten gelmeye devam etmektedir. Bilim ve teknolojinin herhangi bir kültür çevresinde gelişmesi veya bu gelişmeyi sağlayan imkânların doğması başka kültürlerde de uygulanabilirliğini gerektiren benzer şartların oluşacağı sonuca bizi her zaman götürmeyebilir.

Öte yandan dünyada tüm toplumların tarihinin de aynı şartlar içinde gelişmesi mümkün değildir. Bazı uygarlıklar daha olumlu şartlar yaşarken bazıları olumsuzluklarla boğuşabilir. O halde bilim için uygun görülen, her yerde ve her zaman aynı sonuçlara ulaşılabilceğinin belirlenmiş bir yöntemle tarihe ve topluma da yüklenebileceğini ifade etmek kabul edilemez bir savdır.

Aydınlanmayla birlikte modernleşme düşüncesinin Batı toplumunda iyiden iyiye özümsemiği bir döneme girilmiştir. O halde Batı için bilimsel düşünce ve bilginin güce dönüştürülmesi gayet olumlu bir dönem olan Aydınlanmayı bütünüyle olumlu bir biçimde mi değerlendireceğiz? Oysaki etkileri 19.yüzyılda görülen bu ilerlemeci modernleşme düşüncesinin meydana getirdiği bunalımların ve felaketlerin dünyayı ve insanlığı ne denli zor koşullara sürüklediğini de belirtmek gerekir.

I.BÖLÜM

LAYDINLANMA ÇAĞINDA AVRUPA

I.1. Aydınlanma Çağı Öncesi Avrupa'nın Genel Durumu

Avrupa düşünce tarihi kronolojik açıdan ele alındığında Rönesans düşüncesi, Reform hareketleri ve 17. Yüzyıl Rasyonalist felsefesi Aydınlanma felsefesinden önce gelmektedir.¹¹ Bu bağlamda Aydınlanma felsefesi, Rönesans Hümanizminin, Reformasyonun ve Rasyonalist felsefesinin etkilerini taşır. Rönesans ve Reformasyon ile birlikte Avrupa'da sosyo-kültürel ve entelektüel anlamda önemli ve köklü dönüşümler başlamıştır.¹² Bu devirden itibaren bilim doğa bilimi olarak gelişmeye, bilgi de bilimsel bilgi olarak anlaşılmaya başlandı. Bilginin güce dönüştürülmesi olarak ortaya çıkan üretim, doğanın güçlerini kendi yararına çevirmek suretiyle dayanılmaz bir hırsın etkisi altında gelişmeye başladı. Bundan sonra Tanrı'nın doğa üzerinde egemenliğinin yerine insan aklının doğa üzerindeki egemenliğinin oluşturulması süreci başlamıştır.¹³

Aydınlanmanın önünü açan ve Avrupa'da yeni bir döneme geçişi sağlayan Rönesans – Reformasyon ve Hümanizmadan önce de eleştirilerin hedefi olan dönem ise Batı Ortaçağıdır. Batı dünyasının ilerleme planlarının gerçekleşmesi gerektiğini savunanlar bundan sonra Batı Ortaçağının bilgi, akıl, ahlak ve tarih anlayışından vazgeçme ve ondan tümüyle kopma sürecini başlatmış ve bu dönüşüm Aydınlanma çağında zirveye ulaşmıştır. Dolayısıyla Aydınlanma çağının ayrıntılarına girmeden önce Batı Ortaçağının genel görünümünden ve Batı dünyasının düşünce yapısından kısaca bahsetmek ve gelişen süreçte, önemli olduğunu düşündüğümüz, bazı tespitleri ortaya koymak gerekmektedir.

Aydınlanma çağından önce Avrupa toplumunun yaşam biçimi, dinsel kurumların egemenliğindeydi. Buna bağlı olarak siyasal güç ve ekonomik yaşam da belirli kişilerin elinde bulunmaktaydı.¹⁴ Buna paralel olarak Batı Ortaçağındaki tabloya bakıldığında Batı dünyasının her alanda büyük sorunlarla boğuşan bir dönem geçirdiğini

¹¹ ATAYMAN Veysel, *Aydınlanma*, Donkişot Yay., İstanbul, 2005, s.14

¹² WEST David, *A.g.e.*, s. 23

¹³ BOUTROUX Emile, *Çağdaş Felsefe, Bilim ve Din*, (Çev: Sinan Altıparmak), Yeryüzü Yay., Ank., 2003, s.19

¹⁴ BOBAROĞLU Metin, *Aydınlanma Sorunu ve Değerler*, Ayna Yay., İst., 2002, s.18

belirtebiliriz. Batı toprakları, üzerinde yaşayan halkını doyurmaktan aciz bir durumdaydı ve Batı Ortaçağında halk arasında açlık, hastalık ve sefalet kol gezmekteydi. Batı ekonomisi sürekli açık veren ve bir türlü iki yakasını bir araya getiremeyen bir durumdaydı.

Sosyo -kültürel bakımdan Doğu-İslam dünyasının Ortaçağı ile karşılaştırıldığında Batı Ortaçağı son derece geri kalmıştı ve bu durum aslında bütün sorunlara kaynaklık etmekteydi. Doğu-İslam dünyası ile girdiği ilişkiler sonucunda Batı dünyası kültürel, düşünsel, sanayi ve ticari alanda gelişme kat ederek toplumsal ve siyasal yapı itibariyle de büyük değişimler yaşamıştır.

Tarihin akışını değiştirdiği gibi sonuçları da bir hayli çarpıcı olan olaylara bakıldığında 1450 ile 1500 yıllarını kapsayan dönem Batı dünyasının kaderini belirleyen siyasal ve toplumsal olaylarla doludur. İlk 1453 öncesinde ve sonrasında Bizans kültür ve biliminin yaklaşan Osmanlı saldırıları sonucunda Batı'ya, daha çok İtalya'ya, geçmesi ile başlayan gelişmeler Batı uygarlığının yönünü belirlemeleri açısından önemlidir. Aynı anda Türklerin İstanbul'u Bizanslardan almaları Avrupa'nın Uzak Doğu ile olan ilişkilerini tümüyle kesmiştir. Bundan dolayı da Avrupalılar, Uzak Doğuya ulaşmak için başka yollar aramaya başlamış ve bu arayışlar ise Avrupalılara hiç ummadıkları bir zenginlikle tanışma fırsatını vermiştir.

Diğer yandan Avrupa'nın ekonomik ve kültürel anlamda yükselmesine etkisi olan olaylardan biri de 1492 yılında coğrafi keşiflerin en önemlisi olan Amerika kıtasına ulaşılmasıdır. Şüphesiz bu tarihler arasındaki bir diğer önemli gelişme ise Arap ordularının İspanya'daki ilerleyişlerinin engellenerek Batı dünyasının kısmen de olsa rahatlamasıdır.¹⁵ Bundan sonra Batı dünyası siyasal, kültürel ve ekonomik bakımdan toparlanma sürecine girmiş ve her alanda büyük bir heyecan yaşamaya başlamıştır.

Michelet'e göre Ortaçağ kesin olarak 15. ve 16. yüzyıllarda matbaanın bulunması, Yunan ve Roma medeniyetlerinin yeniden canlanması, Amerika ve Doğu dünyasının keşfinin gerçekleşmesi ki bu keşifler dünya sisteminin gerçekte ne olduğunu açığa çıkarmıştır, sonucunda can çekişmeye başlamıştır.¹⁶

¹⁵ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. "Modern Devletin Doğuşu", İsmail Coşkun, Der Yayınları, İstanbul, 1997

¹⁶ MICHELET J., *Rönesans*, (Çev: Kazım Berker), MEB Yay., İst, 1996, s.6

Ticaretin gelişmesi, şehirlerin büyümesi, matbaanın icadıyla kitap basımının kolaylaşması Batı dünyasının bütün alanlarda ilerlemeye geçmesinde çok önemli etkiler doğurmuştur.

Özellikle matbaanın bulunmasıyla okuryazarlığın ruhban sınıfı dışındakiler arasında -daha önce rahipler, keşişler ve diğer Hıristiyan din adamları arasında yaygındı- olduğundan çok daha yaygın hale gelmesinin önü açılmıştır. Böylece kilisenin tekelden çıkan bilgi ve eğitim sivil zihinlerde daha geniş tartışmalara ve sorgulamalara yol açmış, bu da düşünsel gelişmeyi sağlamıştır. Aynı zamanda seküler kültürün doğmasını da hazırlayan bu süreç Batı dünyasında bilim ve felsefe alanında birçok yeni akımı ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda Batı dünyasında 17. yüzyılda düşünürlerin ve bilginlerin ilk defa kendi doktrinlerini ortaya koyarak kilise karşıtı tavırlarda bulunmaları aydınlanmacı bir tutum olup aynı zamanda ilerleme düşüncesi açısından da büyük önem arz etmektedir.¹⁷ Bütün bunlar Aydınlanma çağını hazırlayan dinamizmi sağlarken ilerleme düşüncesinin teknik ve pratik açıdan derinleşmesi yönünde etkili olmuştur.

1.2.Aydınlanma Çağının Genel Özellikleri ve Aydınlanma Felsefesinin Avrupa Uluslarındaki Gelişimi

Aydınlanma Çağı veya Aydınlanma yüzyılı, Avrupa'da 17. yüzyılın ikinci yarısıyla 19. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan ve önde gelen birtakım filozofların akli insan yaşamındaki mutlak yönetici ve yol gösterici yapma ve bireyin bilincini, bilginin ışığıyla aydınlatma yönündeki çabalarıyla seçkinleşen kültürel dönem, bilimsel keşif ve felsefi eleştiri çağı, felsefi ve toplumsal hareket olarak anlaşılmaktadır.¹⁸

Ortaçağın düşünsel ve kültürel etkilerinin ortadan kalkmasıyla başlayan değişim 18. yüzyıldan itibaren yaygın hale gelmiş ve bir sonraki yüzyılda ise etkileri yavaş yavaş görülmeye başlanmıştır. Aydınlanma hareketi Rönesans ve Reformasyon ile başlayan toplumsal ve düşünsel ideallerin uygulanabilirliğini ve herkesin buna uyma zorunluluğunu ortaya koyma girişimidir.¹⁹ Dolayısıyla Batı Aydınlanmasının düşünsel

¹⁷ TOULMIN Stephen, *Kozmopolis*, (Çev: Hüsamettin Arslan), İst., 2002, s.25

¹⁸ CEVİZCİ Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yay., İst., 2002, s.111

¹⁹ GÖKBERK Macit, *Kant ve Herder'in Tarih Anlayışları*, YKY, İstanbul, 1997, s.68

süreci kendisinden sonraki yüzyıllar üzerinde de etkilerini ilerleme düşüncesiyle devam ettirmiştir.

Aydınlanma Çağı, 17. yüzyılda sıklıkla atıfta bulunulan akla ve bilime bu yüzyıldan farklı olarak aklın ve bilimin artık sağlam temeller üzerine kurulduğunu ve toplumu yönlendirmesi gerektiğine inanılan bir çağdır. Bu kozmopolit yüzyılda fikir değişimleri çoğalmasına rağmen ortak bir zihniyet oluşmuştur. Bu zihniyetin ortak paydalarından biri de ulusalcılık olarak kabul edilmektedir.²⁰ Dolayısıyla Aydınlanma Çağının genel özelliklerinden biri de ulusalcı bir karaktere sahip olduğu yönündedir.

Ayrıca bu yüzyılda mantığın gerektirdiği her yerde büyük bir reform hareketi ve hümanist duyguların hâkim olduğu bir insan anlayışı baş göstermiştir.²¹ Bu durumda Aydınlanma Çağında reform ve hümanizm önemli ölçüde kabul gören düşünce ve eylemler olarak bu yüzyılın karakterini belirlemiştir.

Aydınlanmanın Avrupa ülkelerinde sırasıyla İngiltere, Fransa ve Almanya’da kendine özgü süreçler izleyerek ulusal gelişmeler gösterdiği görülmektedir. İngiliz Aydınlanmasını dar bir çerçevede özetlersek; İngiliz Aydınlanmasının Empirizmin ve Duyumculuğun merkezde olduğu epistemolojisi güçlü bir felsefe ürünü olduğu ifade edilebilir. Diğer yandan Fransız Aydınlanması Rasyonalist ve Matematik unsurlara dayalı bir düşünce yöntemi izlerken Alman Aydınlanması ise İdealist, Rasyonalist ve Romantik kurgularla örülü Alman gizemciliğinin etkisinde gelişmiştir.²²

Aydınlanma hareketinin sadece Fransız kültürünün sonucu olarak bilinmesi bu hareketin tutarlılığını ve bütünlüğünü gözden kaçırır bir yaklaşımdır. Bunun böyle olmasının nedeni o dönemde Avrupa’da Latince’den sonra ikinci dil olarak Fransız dilinin ağırlıkta olması ve Fransızların Aydınlanmacı idealleri pratik alanda gerçekleştirmedeki başarıları olarak görülebilir.²³ Hâlbuki Fransızlar Aydınlanmanın felsefi temellerini ortaya koymada diğer uluslardan, İngilizlerden ve Almanlardan, geride kalmıştır.²⁴ Curtius’e göre “Fransa’da felsefe hiçbir zaman fikir hayatının ne merkezi bir buluşma noktası ne de en yüksek bir zirvesi olabilmıştır.”²⁵

²⁰ Dünya Tarihi Ansiklopedisi, Copyrihgt, 1991, s.154

²¹ *A.g.e.*, s.155

²² GÖKBERK Macit, *Kant ve Herder’in Tarih Anlayışları*, s.82

²³ *A.g.e.*, s.82

²⁴ MACLYNTRE Alasdair, *Erdem Peşinde*, (Çev: Muttalib Özcan), İst., 2001, s.65

²⁵ CURTIUS Robert Ernest, *Fransa Üstüne Bir Deneme*, Çev:Sabahattin Eyüboğlu), İ.Ü.E.F. Yay., İst., 1953 s.80

Toplumsal ve siyasal durumların Avrupa Aydınlanmasının gelişimini belirlemesi açısından önemli bir yeri vardır. Dolayısıyla Aydınlanma kültürünün gelişimi tüm Avrupa ülkelerinde aynı düzeyde olmayıp farklı tarz ve çeşitliliktedir. Bu vesileyle Aydınlanma tutumu ve düşüncesinin Avrupa ülkelerinde ekonomik, toplumsal, ulusal, dilsel ve tarihsel koşullar göz önünde bulundurulduğunda farklılık göstermesi kaçınılmazdır. Bu farklılığın sosyal ve siyasi birçok nedeni bulunmaktadır. Rönesansın İtalya’da başlamasına rağmen Aydınlanma hareketine İtalya’nın pek fazla bir katılımı olmamasındaki etkenlerin başında İtalyanların siyasal açıdan dağınık olmaları gelmektedir. Almanların da farklı olmayan nedenlerden, otuz yıl savaşlarının neden olduğu siyasal ve toplumsal gerginliklerden ötürü Aydınlanma hareketine katılımları gecikmiştir.²⁶

Aydınlanmanın uluslar bağlamında çeşitlilik arz etmesinin bir başka boyutu dine farklı yaklaşımların olmasının önemli bir etkisi bulunduğunu ifade edebiliriz. Dinsel evren anlayışına sahip geleneksel düşünceye karşı kindar ve inatçı bir mücadele veren Fransız Aydınlanmacılara nazaran İngiltere ve Almanya’da dinsel anlayışların daha ılımlı olduğu, dolayısıyla çatışmaların düşük seviyede yaşandığı söylenebilir. Şüphesiz felsefenin içerik itibarıyla dinin de işaret ettiği konularla bağlantılarını iyi işleyen Alman ve İngiliz filozofların felsefî teorilerinde önemli ölçüde zenginlik ve yoğunluk gözlemlendiği belirtilebilir.

Sadece uluslar bağlamında değerlendirildiğinde ortaya çıkan farklılıkları bir kenara bıraksak dahi aynı ulustan olmasına rağmen Aydınlanma filozofları arasında farklılık çok açıktır. Fakat “Aydınlanmacılar çok farklı siyasi ve felsefî anlayışa sahip olmakla beraber, nihayetinde ortak bir entelektüel gelenek oluşturmuşlardır. Aydınlanmanın kavramları ve bu kavramlara yüklenen anlamlar farklı olmakla birlikte, işlevsel olarak ortaklıklarından söz edebiliriz. Bu ortak kavramlar akıl ve ilerlemedir.²⁷ Bu konuda ayrıca Çiğdem de Aydınlanma felsefesinin çeşitli ülkelerde bilim, doğal hukuk, doğa, akıl, bilgi, tanrı, vs. gibi birçok konuda radikal bir şekilde ayrıldıklarını ifade etmekle birlikte Aydınlanmacıların ilerleme düşüncesi bakımından ortak düşüncelere sahip olduğunu belirtir.²⁸ Bu bağlamda Aydınlanmacılar farklı unsurlara sahip olmalarına rağmen Avrupa’da genel olarak geleneksel tutumların

²⁶ GÖKBERK Macit, *Kant ve Herder’in Tarih Anlayışları*, s.81

²⁷ ÇOŞKUN İsmail, *Modern Devletin Doğuşu*, Der Yay., İstanbul, 1997, s.237

²⁸ ÇİĞDEM Ahmet, *Aydınlanma Düşüncesi*, Ağaç Yay., İst., 1993, s.11

ilerlemeye ve gelişmeye engel olduğu konusunda hemfikirdirler. Dolayısıyla her yerde ve her alanda teolojiye ve geleneğe ait tüm kabuller devre dışı bırakılmıştır. Akla olan sarsılmaz bir güvenle Aydınlanma filozofları ‘yeni’ bir fikir ortaya koymak ve bu ‘yeni’ fikrin de daha da ileriye götürülmesi amacı içinde olmuşlardır.

I.2. 1. İngiltere ve İskoçya’da Aydınlanma Felsefesi

İngiliz ve İskoç felsefesini, yöntem olarak empirizmi benimsemeleri ve kültürel niteliklerinin benzerliği açısından çoğu yerde aynı başlık altında ve iç içe verilir. Biz de burada İngiliz ve İskoç felsefesinin, varsa, kendine özgü durumlarından bahsedip genel olarak her ikisini aynı başlık altında vermeye çalışacağız.

Burada görüşleri üzerinde duracağımız filozofların, modern uygarlığın yaygınlaştırılması ve dünyada geçerli olması gayesine sahip olmaları önemlidir. Yoksa aynı dönem içinde yaşayan bütün filozoflara ve felsefi akımlara, eğer modern uygarlığın ilerleme düşüncesini yaygınlaştırma gayeleri yoksa yer verilmeyecektir. Bu bağlamda İngiliz yayılcılığını destekleyen İskoç felsefesi de İngiliz Aydınlanması içinde değerlendirilecektir. Ama bu filozofların İskoçyalı olmalarından ötürü başlıkta geçmesini uygun gördük.

İngiliz felsefesinin metafizik problemlerden uzak bir bilgi teorisi ve devlet felsefesine ilgi duymaları açısından Kıta Avrupa’sı felsefesinden ayrıldığı belirtilebilir. 16.ve 18. yüzyıllarda İngilizlerin duyumculuk, bilme yeteneklerinin eleştirisi, şüphecilik ve tolerans düşünceleri, serbestlik ilkeleri, aydınlanma ruhu, deizm ve faydacılık gibi sorunları ele almaları bakımından Avrupa’nın değişmesinde önemli rol oynamışlardır.²⁹

İngilizlerin zenginliği, gücü ve kendine olan güveni en yüksek noktasına vardığında ilerleme kültürü de doruğuna ulaşmıştır. Avrupa’da İngiliz yazarları ve tarihçileri kendilerini bu külte adanmış en coşkulu ve aydınlanmayı en ileri düzeyde benimsemiş bir görünüm içinde olmuşlardır. Felsefi, iktisadi ve bilimsel açıdan Aydınlanmanın temellerini büyük ölçüde İngiliz filozoflar atmış ve onların bu çalışmaları Aydınlanmacı düşünme sistemine temel kaynak olarak görülmüştür.

²⁹ BIÇAK Ayhan, *Tarih Felsefesinin Oluşumu*, Dergah Yay., İst., 2004, s.97

Sanayi devriminin gerçekleştirilmesi, keşiflerin çoğalması İngiltere'ye güçlü bir endüstri kurma fırsatını sağlamıştır.³⁰ Tarihte adına coğrafi keşifler denilen ve önceleri Avrupa için sonrasında tüm dünyada etkileri görülmüş olaylarda ilk başlarda hâkimiyeti elinde bulunduran Portekiz ve İspanyol güçleri keşfettikleri yeni yerlere sömürgeci bir tutum içinde girmemişlerdir. Çünkü öyle bir düşüncenin felsefesine sahip değildiler. İşte İngiltere bu zihniyetin felsefesine sahip olduğu için Portekiz ve İspanyollardan aldıkları yerleri sömürge haline getirmiştir. Şüphesiz daha önce de insanlık tarihinde bu tarz bir anlayış³¹ yerleşmiş olabilir. Ama modernleşmenin zirvesi olarak görülen Aydınlanmacı planlarla birlikte ulusal bilincin ülküsü haline getirilen ilerlemeci ve yayılcı zihniyet yapısı, planlı bir yönelim içinde olmuştur.

Batı kültürünün gelişiminde öncü bir rol oynayan İngiltere'de Aydınlanma düşüncesi eğilimlerinin ilkin Francis Bacon (1561- 1626) ile başladığını belirtmemiz gerekir. Tarihin ilerleyen bir süreç olduğu anlayışı başlangıçta Francis Bacon, tarafından kesin bir biçimde ifade edilmiştir. Doğaya egemen olmanın yolunun onun yasalarını bütünüyle kavramaktan geçtiğini belirten Francis Bacon, doğadan elde ettiğimiz yasaları da toplum alanında uygulayarak ilerlemeyi gerçekleştirmek için kullanabileceğimizi ileri sürmüştür. Francis Bacon'a göre bundan böyle doğadaki olguları gözlemlemek gerekmektedir. Ancak bu gözlemlemenin sonucunda tümevarım yöntemiyle bilimsel genellemelere ulaşılabilir ve doğanın yasalarına nüfuz edilebilirdi. Bu işlemlerin doğada test edilmesinden sonra hangilerinin işe yaradığını hangilerinin yaramadığını bulmak daha kolay olacaktır. Böylelikle işe yarayan bilim yöntemiyle doğaya egemen olunabilirdi. Francis Bacon özellikle Skolâstik felsefesini doğrulanabilir ve kabul edilebilir mantığa uymadığını gerekçe göstererek bu yöneme başvurmuştur. Dolayısıyla Francis Bacon gerek geleneksel bilgi ve varlık anlayışlarının karşısındaki tavrı ve gerekse yaptığı çalışmalardan ötürü Aydınlanmacı bir tutum içinde olup kendisinden sonraki Aydınlanmacı düşünceye yön vermiştir.³²

İngiltere'de sistemli bir yöntem oluşturan Thomas Hobbes (1588 -1679) Aydınlanma felsefesinin önemli bir filozofudur. Hobbes'un İngiltere ve Avrupa toplumunda hukuk ve devlet fikirlerinin yerleşiminde büyük bir katkısı vardır. Doğal

³⁰ LAJUGIE Jean De, *İktisadi Doktrinler*, (Çev: Necmeddin Mete), Remzi Kitabevi, İstanbul, s.23

³¹ Antikçağda Yunanların ön-empyralist bir iktisat zihniyetiyle kolonilere sahip olduklarını ifade edebiliriz.

³² AFŞAR Timuçin, "Kirlenmiş Bir Dünyada", Felsefelogos, (Sy:6), İst., 1999, s.7-18

hukuk tartışmalarının yer aldığı eserleri, Aydınlanmanın doğallık fikrini temellendirme bağlamında önemli bir yer teşkil etmektedir. Öte yandan Hobbes'a göre felsefenin konusu anlaşılabilir, kavranabilir ve akılsal bir kurguyla kurulabilir nesnelere olmalıdır; bunun dışında kalan nesnelere felsefenin konusu olamaz.³³ Şüphesiz Hobbes'un bu görüşleri Aydınlanma felsefesinin karakterinin oturması ve köklerinin yerleşmesi adına çok önemlidir. Bu durum sadece o dönem için değil günümüz modern anlayışının da kaynağıdır.

Aydınlanma felsefesinin öncüsü ve aynı zamanda İngiliz Empirizminin kurucusu olan John Locke (1632–1704) insanın düşünce ve eylemlerinde özgür olması gerektiğini savunarak modern düşüncenin gelişimine büyük bir katkısı olmuştur. Buradan hareketle insanın, akıl ve deney bilgisine dayanarak geleneğin ve dinin otoritesinden kurtulabileceğini iddia eden Locke'a göre bunun gerçekleştirebilecek olan gücün liberal bir yasa ile yönetilen devlet gücü olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla Locke, Aydınlanmacıların siyaset, ahlak ve bilgi teorisinin temel dayanaklarını ortaya koymuştur. Locke, çalışmalarında sade bir dil kullanarak anlaşılır olmayı amaçlamış ve metafizik kurgulara yer vermemeyi yeğlemiştir. Locke'ın, dünya görüşü ve felsefi anlayışıyla her konuda İngiliz Aydınlanma'sını dolayısıyla da Avrupa'daki Aydınlanmayı başlatan önemli filozoflardan biri olduğu bir gerçektir.³⁴

Öte yandan Cherbury (1581 -1648) ve Shaftesbury (1671- 1713) gibi düşünürler de ahlak ve estetik konularında önemli çalışmaları bir araya getirmiş ve bu çalışmalarının sonucunda Aydınlanmanın 'deizm'(doğal din) anlayışı ortaya çıkmıştır. Shaftesbury, ahlakın dinden ayrılması veya bağımsız hale getirilmesi sürecine önemli bir katkı sağlamış bir Aydınlanma filozofudur.³⁵ Buradan hareketle Shaftesbury'nin Aydınlanma felsefesinde özellikle ahlak ve değer konusunda geleneksel ve dinsel temanın dışında, seküler bir tarz içinde olduğunu ifade edebiliriz. Bu sekülerlik ise Aydınlanma felsefesinde modern yaşam tarzının yerleşmesi çabası içinde olan bir anlayışın sonucudur.

18. yüzyılın önemli filozoflarından biri olan David Hume (1711 -1776) çağdaşları içinde modern anlayışın en iyi temsilcilerindendir ve 19.yüzyıl üzerinde de büyük bir etki bırakmıştır. Hume, modernliğe ait içkin bir eğilimle bilimsel ve deneysel yöntemi

³³ ATAYMAN Veysel, *A.g.e.*, s.18

³⁴ GÖKBERK Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994, s.293

³⁵ CEVİZCİ Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2002, s.25

zihne ve insani alana uygulamak istemiştir. Bunu yapmayı amaçlamakla Hume, büsbütün Aydınlanmacı bir tavırla Newton modeline³⁶ uygun insan doğasının bilimini kurmayı düşünmüştür. Nitekim kendisine ölçüt olarak deneyi alan Hume, ‘niçin’ yerine ‘nasıl’ sorusunu koymuş ve bununla da psikoloji, etik, siyaset, hukuk ve iktisattaki teorileri açıklamaya girişmiştir.³⁷

Modern iktisat teorisinin sahiplerinden biri olan Adam Smith’in (1723 -1790) Hume’dan etkilenmiş olduğu bir gerçektir.³⁸ Her iki filozofun da Aydınlanmanın iktisat teorisi, bilgi teorisi, siyasal, hukuksal, bilimsel açıdan çağlarına ve günümüze önemli tesirleri olmuştur.

I.2. 2. Fransa’da Aydınlanma Felsefesi

Fransız Aydınlanması sadece belli bir çevrede değil de geniş halk kitlelerine ulaşmayı çabalayan bir tavır sergilemesiyle diğer Avrupa ülkelerindeki Aydınlanma hareketlerinden farklılık göstermektedir. Bundan dolayıdır ki çoğunlukla Aydınlanma denilince Fransız Aydınlanması akla gelir. Fransa ülkesindeki aydınlanmayı ve bilgilenmeyi geniş halk kitlelerine ulaştırmaya çabalayan düşünürler genelde halktan kopuk bir biçimde yaşamlarını sürdürmüştür.

Fransa’da 18. yüzyılın son yarısından bu yana kilisenin sosyal hayat üzerinde herhangi bir etkisinin kalmadığı söylenebilir. Aydınlanma ve özgürlük düşüncesinin filozoflar arasında giderek yaygınlık kazanan bir yaşam biçimi olduğu ve buradan hareketle deist ve materyalist görüşlerin bu dönemde kabul gördüğü belirtilebilir.³⁹ Fransız Aydınlanmacılarının kiliseye ve geleneğe ait her şeyden kendilerini kurtarmaları gerektiğini kararlılıkla savunmaları onların belirgin özellikleridir

Fransa’da Descartes’le (1596- 1650) başlayan modern düşünce, hem felsefe alanında hem de bilimsel alanda Avrupa kültürünün dönüştürülmesinde önemli bir dinamizm unsuru olmuştur. Bugün bile Fransa’da Descartes’tan gelen akılcılık Fransız medeniyeti ve kültürü üzerinde canlı bir etken olarak varlığını sürdürmektedir.⁴⁰ Sistem

³⁶ Newton’ın bilim modeline uygun felsefi düşünceler ileri sürmek Aydınlanma filozofları arasında bir zorunluluk haline gelmiş olduğunu belirtebiliriz. Aydınlanma felsefesinin bilimsel dayanakları büyük ölçüde Newton’un (1642 -1727) bilimsel çalışmaları kaynaklıdır.

³⁷ A.g.e., s. 42

³⁸ ARSLAN Mahmut, “İktisat Sosyolojisi Bakımından Adam Smith”,Sosyoloji Dergisi (Sy:2), İ.Ü.E.F.B., İst.,1991, s.155

³⁹ CURTIUS Robert Ernest, A.g.e., s.113-114

⁴⁰ A.g.e., s.23

kuran bir filozof olan Descartes, sadece kendi ülkesinde değil bütün Batı filozofları ve bilim adamları üzerinde önemli bir etki yaratarak bilin ve felsefenin nasıl ve ne yönde gelişeceğini belirlemiştir.

Descartes'in felsefesi, Skolâstik düşünceye yönelik karşıt argümanlara sahiptir. Skolâstik düşünme kuralları yerine Rasyonalist düşünme kurallarının yerleşmesinde öncü rol alan Descartes'in Yeniçağ Avrupa felsefesinin kurucusu olduğu kabul edilir. Diğer yandan modern düşünce sisteminin de temeli sayılan Descartes'in felsefesi Aydınlanmanın dayandığı akılcı tutumun da kaynağı olmuştur. Bu bağlamda Descartes'in Aydınlanma felsefesinin gelişmesinde önemli bir role sahip olduğu belirtilebilir.

Fakat Fransız Aydınlanmacılarının çoğu Descartes'in Rasyonalist felsefesindeki düşünme yöntemini sonuna kadar takip etmeyi gereksiz görmüştür. Fransız Aydınlanmacıları metafizik olan her türlü söylem ve düşünme tarzlarından uzak kalıp bu türden düşüncelerin gereksiz olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu eksende Fransa'daki Aydınlanma hareketinin öncüleri sayılan Fransız Ansiklopedistleri düşüncelerini ve söylemlerini bir sistem dâhilinde ortaya koymaktan kaçınarak 17.yüzyıl Rasyonalizminin belli bir sistem çerçevesinde metafiziksel argümanlar ortaya koyan ve felsefe tarihinde önemli bir yeri olan Descartes, Leibniz ve Spinoza gibi filozoflardan uzak kalmayı tercih etmişlerdir. Bununla birlikte Descartes'in düşüncelerinin sonradan tamamı olmasa da Fransa'da kabul edilebilir olanaklar bulunduğunu şuradan anlayabiliyoruz: Paris'teki Fransız Bilimler Akademisinin 17.yüzyılın sonlarına değin Descartes'in düşünceleri kuşkuyla karşılanmıştı. Fakat Akademi 1699 yılında yeniden düzenlenmiş ve bu düzenlemenin önemli kararlarından birisi de Fontenelle'nin daimi sekreterliğe getirilmesiyle birlikte Descartes'in düşüncelerinin Akademide büyük bir hakimiyet kurmuş olmasıdır.⁴¹ Fransız Aydınlanmacılarının Descartes'in mekanik bilgi ve maddi varlık üzerine olan düşüncelerine ilgi duyduklarını ve bunları sosyal hayatta yayma amacı içinde olduklarını tahmin edebiliyoruz. Nitekim "Fontenelle ile birlikte mekanikçi felsefenin fizik dünyadan beşeri dünyaya doğru genişletildiğini görülür."⁴² 17.yüzyıl Rasyonalist felsefesinin etkilediği ve Fransız Aydınlanmasının öncü filozofu olan Fontenelle (1667–1757) felsefenin bilimselleşmesi gerektiğini savunmuş ve

⁴¹ DEMİR Remzi, *Türk Aydınlanması ve Voltaire (Geleneksel Düşünceден Kopuş)*, Doruk Yay., Ank., 1999, s.23

⁴² *A.g.e.*, s.23

geleneççiler ile modernistler arasındaki tartışmada bilimin üstünlüğünü vurgulamış bir filozof olarak Fransız Aydınlanmacılarının karakterini taşımıştır.⁴³

Fontenelle'nin mekanikçi düşüncesi ve bilimci zihniyeti yayma çabası, Voltaire tarafından da benimsenmiş; ancak Voltaire kilisenin ve devletin yerleşik kurumlarını eleştirmekte Fontenelle'den daha ileriye gitmiş ve bununla da yetinmeyerek Newtoncu bilimi Fransa'ya getirerek tanınmasını sağlamıştır.⁴⁴

Rasyonel spekülasyonlardan kaçınan Fransız Aydınlanmasının en önemli savunucularında biri olan Voltaire (1694–1778) ilk felsefi yazılarıyla aynı zamanda 18.yüzyıl Fransız materyalizminin de temellerini atmıştır. Voltaire'ın Aydınlanma için önemi tarih üzerine ortaya koyduğu çalışmalardır.

Fransa'da ayrıca Descartes'in takipçisi olan Julien Offray de La Mettrie (1709 - 1751) doğalcılıktan, materyalizmden, ateizmden ve bilimsel felsefeden hareket ederek mekanik bir dünya düşüncesine sahip kartezyen felsefenin “*res extensa*”⁴⁵ kısmının uygulanabilirliğini ortaya koymaya çalışmış ve metafiziksel kurgulara gönderme yapmayarak Descartes ile metafizik bağını koparma yoluna girmiştir. La Mettrie'ye göre din ve onun kalıntısı olan metafizik, Aydınlanma ve ilerlemenin önündeki en büyük engeldir.⁴⁶ Bu anlamda La Mettrie, modern dünya görüşünün oluşmasının önündeki engellere karşı mücadele edenlerin referans olarak gördükleri biri haline gelmiştir.

Fransız Aydınlanmasının temellerini oluşturanlardan biri olan Charles de Montesquieu (1689–1755), siyaseti ve toplumu bir bilim olarak kurmak amacına yönelmiş ve insanla ilgili problemleri tıpkı doğa bilimlerinin doğa olaylarını inceleme yöntemine benzer bir yöntemle ele almak istemiştir.⁴⁷ Montesquieu, toplumsal ilerlemeyi bilimsel ilerlemelere paralel olarak açıklama çabası içinde olmasından ötürü Aydınlanma felsefesinde önemli bir filozoftur. Dolayısıyla “Bir Aydınlanma filozofu olarak anayasallığı, medeni özgürlükleri, köleliğin kaldırılmasını, barışı, toplumsal ve ekonomik ilerlemeyi, savunmuş, hukuk devletine ve düşünce özgürlüğüne inanmıştır.”⁴⁸

⁴³ CEVİZCİ Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, s.86

⁴⁴ DEMİR Remzi, *A.g.e.*, s.23

⁴⁵ Descartes'ın “*Res Cogitans*” adını verdiği “düşünce”nin karşıtı olan “madde”

⁴⁶ *A.g.e.*, s.120

⁴⁷ *A.g.e.*, s.90

⁴⁸ ÇIRAKMAN Aslı, “Avrupa Fikrinden Avrupa Merkeziliğe”, *Doğu Batı Dergisi* (Sy:14), Ank., 2001, s.42

Aydınlanma felsefesinin duyumcu ve olgucu yönünü oluşturan Fransız filozoflarından Ettiienne Bonnot de Condillac (1715 –1780), aynı zamanda Aydınlanma felsefesinin materyalist anlayışının gerçek başlangıcını meydana getirmiştir.

Condillac'ın daha çok Locke'un empirist felsefesinden hareket ederek duyumcu bir bilgi felsefesi ortaya koyma bakımından Aydınlanmacı bir ruha sahip olduğu söylenebilir. Condillac, sadece 18. yüzyıl Aydınlanması üzerinde değil özellikle 19. yüzyıl Fransız ideologlarının üzerinde de etkili olmuştur.⁴⁹ Bu bakımdan Condillac'ın önemi modern ideolojilerin oluşturulmasında kendini göstermiştir.

Condorcet (1743- 1797) insanlığın duraksamadan ilerlediğini ve dolayısıyla modern dünyanın hedeflerini gerçekleştireceğine yürekten inanan bir düşünürdür. Sosyal kurumların matematiksel analizin merkez olduğu bir yöntemle doğa bilimleri gibi inşa edilebileceğini iddia eden Condorcet, bilimsel gelişme ile ahlaki ve sosyal ilerleme arasında önemli bağlantıların olduğu da belirtir.⁵⁰

Fransız materyalistlerinin Aydınlanma felsefesi içinde, elbette farklı bir yöntem içinde olduklarını belirtmemiz gerekir. Şüphesiz Aydınlanmanın maddeci tavrı, Fransız maddecilerinin modern uygarlığın arka planında saklı duran gerçek yüzünün görünen halidir. Dolayısıyla maddeci olmayan filozofların da modern uygarlığın herhangi bir yönünü taşımaları modernite için yeterlidir. Çünkü çalışmamızın amacı, modern düşüncenin yayılmasını hızlandıran Aydınlanma felsefesinin ilerleme düşüncesine bağlı oluşan sorunları araştırmaktır.

İşte Fransız materyalistlerinin Aydınlanma felsefesine olan katkıları öncelikle dünyaya ve insana verilen değerle ilişkilidir. Bu ilişki, maddi olan ile maddi olmayan arasındaki bütünlüğün ortadan kaldırılması şeklindedir. Zaten ilerleme düşüncesinin etkileri de tam tamına bu ayırımla örtüşmektedir. Fransız materyalistleri aynı zamanda düşüncelerini ve çağın niteliklerini bir araya getirdikleri çalışmalarından ötürü 'Ansiklopedistler' olarak da bilinir ve çağdaş sanatlarla bilimlerin etkili bir sözlüğünü ya da 'ansiklopedisini' hazırlamışlardır. Bu Aydınlanma düşünürleri Fransız Devriminin gerçekleşmesinin önünü açmışlardı ve bu Aydınlanma düşünürlerinin kilise ve geleneksel ahlaka karşı daha kendinden emin ve açık bir saldırı yönelttikleri ifade edilebilir.

⁴⁹ CEVİZCİ Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, s.127–128

⁵⁰ *A.g.e.*, s.180

Bunlardan birisi olan d'Alembert (1717- 1783), daha çok Locke'un empirizminden etkilenerek Ansiklopidenin içine deney bilgisini koymuştur. Aynı zamanda d'Alembert, ruh ve madde ilişkisinin ortadan kaldırılması gerektiğini ifade ederek nesnelere özünün bize kapalı olduğunu ifade etmiştir.

Diderot (1713–1784), Fransız Aydınlanmasının devrimci ruhunu yansıtmaya bakımından ilerleme düşüncesi eksenindedir.

Helvétius(1715- 1771), egoizmi erdemle karşılaştırması ve her ikisinin iç içe olduğunu belirtmesi bağlamında modern uygarlığın hedeflerini ortaya koymuştur.

d'Holbach (1723–1789) septik bir tutuma sahip ve bütünselliği ayıran bir düşünceye sahip olması bağlamında günümüz insan düşünme yapısı üzerinde etkisi bulunmaktadır.⁵¹

Aydınlanma felsefesinde farklı bir konumu olan Jean Jaque Rousseau, (1712–1778) Aydınlanmacı ilerleme düşüncesinin meydana getirebileceği olumsuzlukları belirtmesine rağmen bir Aydınlanma filozofudur. Onu Aydınlanma filozofu yapan özellik ise bilgiyi karanlıkta bırakan tüm unsurlarla mücadele etmekteki kararlılığıdır. Kaldı ki tüm Aydınlanma filozofları gibi Rousseau da toplumsal ve siyasi temellendirmelerde geleneksel ve din kaynaklı açıklamalar yerine akla dayalı gerekçeler ortaya koymuştur.

Öte yandan Fransız Aydınlanma düşünürlerin daha çok İngiliz Aydınlanma felsefesinden etkilendiklerini belirtebiliriz. Özellikle Newton'un matematiksel kanıtlarla anlatmaya çalıştığı doğa anlayışı Fransız Aydınlanmacılarına doğa ve metafizik üzerine açıklamaları için bir çıkış yolu olmuştur.

I.2. 3. Almanya'da Aydınlanma Felsefesi

Almanya'da Aydınlanma hareketinin ekonomik ve siyasi nedenlerden ötürü Fransa'ya ve İngiltere'ye göre biraz daha geç başladığı söylenebilir. Özellikle Reformasyonun oluşturduğu karışıklıklar Almanlar için olumsuz bir sonuç doğurmuştur. Dolayısıyla Almanların felsefede ilkin dağınık ve bağlantısız düşünceler ortaya koydukları söylenebilir.⁵²

⁵¹ GÖKBERK Macit, *Felsefe Tarihi*, s.,314-318

⁵² GÖKBERK Macit, *Kant ve Herder'in Tarih Anlayışları*, s. 91

Buna rağmen Almanya’da Aydınlanma felsefesinin sonradan Fransız ve İngiliz felsefesinin deneyim ve bilgilerinden yararlanarak daha da ileriye götürülüp geliştirildiğini ifade etmek yanlış olmaz. Özellikle tarih çalışmaları ve tarih felsefesinde Alman filozoflarının geliştirdikleri fikirlerin Aydınlanmanın dinamiğini oluşturan ilerleme düşüncesinin yaygınlık kazanmasında önemli katkıları olmuştur.

Almanya’da düşüncenin yönünü, metafizik kurgulardan olgucu ve belirlenmiş bir bilgi ve varlık alanına çevirmesi ile Alman felsefesi, Aydınlanmacı bir karakter sergilemeye başlamıştır. Aydınlanmanın genel karakteristik özelliği etkin bir akıl yerine işlevden yoksun algı düzeyine indirilen bir akıl ile düşünmesidir. İşte de bu karakteristik özellikleri kendisinde çok iyi barındıran bir Aydınlanma filozofu olan Thomasius (1655–1728), ilerleme düşüncesinin en iyi savunucularından biri olup felsefeyi ilerleme düşüncesine bir katkı sağlama aracı olarak görmektedir.

Almanya’da Aydınlanmanın gerek dil açısından ve gerek felsefi düşünüş açısından gelişmesine olanak hazırlayan bir filozof olan Christian Wolff (1679- 1754) Fransız Rasyonalizminden etkilenmiştir. Wolff’un Almanya’da felsefi düşünmeyi skolâstik teolojinin etkisinden kurtararak üniversitelerde bunu yayma çabası Aydınlanmacı bir karakterin sonucudur. Wolff’un düşünceleri ve çalışmaları Almanya’da bir hayli etkili olmuş ve Aydınlanmacı felsefi düşünme Almanya’ya hâkim olmuştur.⁵³

Fransa’daki oluşan siyasal devrimin Avrupa’nın siyaset ve toplum anlayışı üzerinde büyük bir etki bıraktığından sıklıkla bahsedilmektedir. Fransa’daki siyasal devrimin etkisini gölgede bırakabilecek en önemli gelişme ise Almanların felsefi alandaki başarılarıdır. Bu başarıyı ilk başlatanlardan biri kuşkusuz Leibniz(1646–1716) olmuştur. “Almanya’da Alman felsefesini sistemli bir şekilde toparlamaya çalışan Leibniz, Alman Aydınlanmasının karakterini kesin olarak belirlemiş bir filozoftur.⁵⁴ Bu felsefi devrimin en sessiz ve en sistemli öncülerinden biri de üniversitelerdeki Leibnizci metafiziğin etkisini azaltarak bunun yerine bilime dayalı bir felsefi teori ortaya koyma çabası içinde olan Immanuel Kant (1724–1801) olmuştur. Immanuel Kant, Aydınlanmanın ideallerini tutarlı ve kararlı bir şekilde ortaya koyan bir Alman filozofudur. Kant’ın Aydınlanma felsefesi çizgisinde olmasını sağlayan nedenlerin başında varlık sorunu tartışmalarına fenomenal varlık (görünen varlık) anlayışıyla yaklaşarak bilim temelli bir felsefe geliştirmesi ve metafizik kurgulardan kaçınmasıdır.

⁵³ ATAYMAN Veysel, *A.g.e*, s.62–63

Kant'ı Aydınlanma filozofu yapan diğer bir husus ise Kant'ın Aydınlanma felsefesinin şüpheci tavrını en belirgin bir biçimde sergileyen Hume'dan etkilenmesi ve bu şüpheci tutumu benimsemesidir.⁵⁵ Öte yandan Mejuyev'e göre Kant da, 18.yüzyıl düşünürleri gibi akıl tarafından doğrulanan, aklın pozitif gerçeğinin damgasını taşıyan olgulara içtenlikle inanmıştı. Fakat Kant, Aydınlanmanın yanılsamalarını kabul edilemezliğini de ortaya koymuştur.⁵⁶

Ayrıca Kant, 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'da Aydınlanma adında başlayan abidevî projenin tarafındaydı. Kant, Aydınlanmanın tarafında olmakla kalmayıp, aydınlığı temsil eden düşüncelerin eleştirel kabulü tarafını da tutuyordu.⁵⁷

17. yüzyıl Rasyonalizmin eleştirisini yapan Immanuel Kant, aklın ve bilginin sınırlarını da belirleyen sistemiyle Aydınlanmacı bilgi ve akıl anlayışı doğrultusunda felsefesinin temellerini atmıştır. Kant'ın, insanın aklına güvenerek ve cesurca hareket etmesini istemesi ile insanın, sıkı kuralların olduğu yükümlülük altında olduğunu belirtmesi Aydınlanma sürecinin bir parçasıdır

Modern felsefede örtük olarak bulunan eğilimlerin doruk noktasına, 18. yüzyıldaki Aydınlanma'yla birlikte ulaşıldı. Almanya'da Kant Aydınlanmayı, 'çocukluk' ve bağımlılıktan 'özgürlük ruhu' ve özerkliğe geçiş, 'kişinin aklını başkalarının rehberliği olmaksızın kullanma' yeteneği olarak benimsedi.⁵⁸ Öte yandan Kant'ın, insanın karşısına doğayı bir engel olarak çıkarmasıyla doğanın aşılması gerektiğini belirtmesi de çoğu Aydınlanmacı filozoftan farklı bir noktada olduğunu bir işarettir.

Kant'ın da içinde bulunduğu ve adına 'Alman İdealizmi' denilen oluşumun temsilcileri olan, Fichte (1762–1814) ve Schelling'in (1775–1854) katkıları önemli ölçüde etkili olmuştur. Bu felsefi sistemi toparlaması ve buna son şeklini vermesi Alman felsefesinin ve felsefe tarihinin en büyük idealist filozoflarından bir olan Hegel'e (1770–1831) nasip olmuştur

⁵⁴ GÖKBERK Macit, Kant ve Herder'in Tarih Anlayışları, s. 91

⁵⁵ CEVİZCİ Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, s.207

⁵⁶ MEJUYEV Vadim, *Kültür ve Tarih*, (Çev: Suat H. Yokova), Kuram Yay., İst., 1998, s.58

⁵⁷ GAZO Wolf Ernest, "İki Yüz Yıl Sonra Kant: Aydınlanma'ya Ne Oldu?", Kutadgubilig (Sy.1)

⁵⁸ COPLESTON, *Aydınlanma*, s.29–30

II. BÖLÜM

II. AYDINLANMANIN FELSEFİ TEMELLERİ

II.1. Aydınlanmanın Düşünsel Dinamikleri

Aydınlanma hareketi uzun süre devam eden ve kendi içinde derin sorunlar yaşayan Avrupa toplumunun ulaştığı bir dönemi betimler. Sosyal hayatta ve ticaret hayatındaki önemli değişimler sonucunda bilim ve felsefe alanında bilgi üretimi ve yöntemi önemli ölçüde değişime uğramıştır. Bunun sonucunda ‘rasyonel’ düşünme geleneği Avrupa’da her alanda kendini göstermiştir. Buradaki ‘rasyonel’ düşünmenin dayanağı insanın kendisini geliştirmekten alıkoyan her durumdan kurtulması ve hayatını aklın ışığında kurması şeklinde anlaşılabilir.

Aklın ışığında kurulan bir hayat isteyen Aydınlanma çağının insanı artık hayaller peşinde koşmayı bırakarak; olduğu yerde kalıp başkalarının kendisine yön vermesini beklemektense kendi kararlarını kendisi vermek isteyen bir iradeye sahip olmak istemektedir. Dolayısıyla Aydınlanma insanı, kendi yazgısını kendisi belirlemeye başlamış ve Batı dünyasında ‘insanmerkezci’ bir anlayış hâkim olmuştur. Bu ‘insanmerkezcilik’ bireyci bir karakter içinde kendini göstermiştir. “Birey olmak, erişkin olmak, yaşamına yön verebilecek güce kavuşmak, başkasının gözetiminden kurtulmaktır. Her birey, toplumsal ilişkilerinde ise gözetim altında olduğu dönemlerdeki gibi ne kralın tebası, ne de dinsel kurumların edilgin bir üyesidir, kendi yaşamından sorumlu etkin bir yurttaş konumuna gelmiştir.”⁵⁹

“Aydınlanma, Tanrı’nın insanın içine doğması, manevi bir kurtuluş anlamına gelen dindeki kavramdan farklı bir nitelik taşır ve insanın bir yandan kendini doğal bir varlık olarak benimserken, öte yandan insanlığın ancak insanın özüne, doğasına ve mantığına uygun, humanist bir toplum düzeninde gerçekleştirilmesinin mümkün ve zorunlu olduğu ayrımsaması, giderek kendi yeteneklerinin bilincine varması anlamına gelir.”⁶⁰

“Aydınlanma özünde bir karşı çıkış hareketidir. Bu süreçte din, geleneksel doğa görüşü, toplum ve devlet düzeni bir eleştiriden geçiriliyordu. Her şey varlığını, ya aklın yargıç sandalyesi önünde kanıtlamak, ya da aklın reddedişine razı olmak zorundaydı”.⁶¹

⁵⁹ BOBAROĞLU Metin, *A.g.e.*, s.19

⁶⁰ ATAYMAN Veysel, *A.g.e.*, s.15

⁶¹ *A. g. e.*, s.13

Aydınlanma Çağı, akıl ve bilgi teorisinden tutun da sosyal ve siyasal devrimlere Tanrı ve din anlayışından sanat ve ahlak anlayışına kadar pek çok değişimi gerçekleştirerek modern Avrupa'ya yön vermiştir. Bu değişim ve farklılık Yeni Avrupa'nın her alanında kendini belli etmiş ve tüm insanlığı etkileyecek sonuçlara götürmüştür.

Bu yeni yaşam biçiminin ve kültürünün genel nitelikleri şu şekilde sıralanabilir:

1- Din temelli açıklama sistemi, yerini akıl temelli açıklamalar ve temellendirmelere bırakmıştır. Aklın ön plana çıkmasıyla birlikte, eleştirel bir tutum gelişmiş, geleneksel değerler ve kurumlar sorgulanmıştır. Her şeyin ölçüsü olan Tanrı veya kilise reddedilmiş ve insan aklı ölçü olarak merkezi bir konuma getirilmiştir. İnsanın ölçü olarak kabul edilmesi göreceli yaklaşımların artmasına neden olmuştur.

2- İnsan ve kültür sorunları düşüncenin başlıca konusu olmuştur.

3- Metafizik düşünceler üretmek yerine, duyuma ve deneye dayanan düşünceler hâkim olmaya başlamıştır.

4- Sosyal hayatı belirleyen, devlet, din ve toplum gibi kavramlar akıl tarafından yeniden yorumlanmak üzere felsefenin başlıca konuları arasında sayılmıştır.

5- Belirli bir kesimin ve kilisenin egemenliğinden kurtarılan bilgi ve üretilen teorik tartışmalar toplumun geniş bir kesimi tarafından takip edilmeye başlanmış buna bağlı olarak toplumsal bilinç artmıştır.⁶²

Avrupa'da başlayan ve her yönüyle 'yeni'lik içeren bu kültürel, dini, bilimsel, felsefi, siyasal ve toplumsal hareketlenme ve değişimin temelinde seküler bir bakış açısı hâkim olmuştur. Aydınlanmanın da bu 'seküler'liği kendine hem yöntem hem de amaç olarak gördüğünü ve bu 'seküler'liğini kabul ettirme adına eylemsel bir yapı içinde olduğunu ifade etmek gerekir. "Eylemde somutlaşmayan Aydınlanma, aydınlanma olamaz. Eylem zorunluluğu nedeniyle de Aydınlanma bir yaşama tutumudur: insanın kendine güvenip, kendini gerçekleştirmek, olandan daha ileri, daha yetkin olana ulaşmak, yaşamasını gelişen bir süreç durumuna getirmek yolunda eylemesidir."⁶³ Dolayısıyla Aydınlanmanın özünde ve yöntemindeki 'seküler'lik her yönüyle eylemsel bir tarz içinde varolmuştur.

⁶² BIÇAK Ayhan, *Tarih Felsefesinin Oluşumu* s.84

⁶³ ERDEMLİ Atilla, "Aydınlanma Filozofu Olarak Descartes", *Felsefe Arkivi*, (c:27), İ.Ü.E.F.B., İst., 1990, s.101

“Aydınlanma, daha geniş bir biçimde tanımlandığında 18. yüzyılın entelektüel ve kültürel hareketi olduğu kadar felsefi bir hareket olarak bilinmelidir. Bununla birlikte Aydınlanma, Avrupa toplumunu özellikle ‘modern’ dönemin 1500’lü yıllardaki başlangıcından itibaren olan olaylar ve gelişmeler dizisinin entelektüel alandaki doruk noktası olarak da görülebilir.”⁶⁴ Buna ek olarak Batı Avrupa’nın ilerlemesi ve gelişmesi bağlamında kendisini görmek istediği ve gördüğü evreye Aydınlanma ile birlikte ulaştığını ve Aydınlanmanın birçok özelliği yanı sıra Batı Avrupa kültürünün, biliminin ve felsefesinin kendisine has bir kimlik oluşturma sürecinin son aşaması olduğunu belirtebiliriz.⁶⁵

Bu bağlamda Aydınlanma insanı, kendisini bir ölçüde sınırlandırmış olmakta ve kendi başına kalmaktadır. Aslında kendisini her alanda ölçüt olarak kabul eden Aydınlanma insanı bir bakıma görüşlerini ispat etmek için kullanmaktan çekinmediği nesnel bilgiye karşı tavır takınmaktadır diyebiliriz. Bu da Avrupa insanında yabancılaşmayı ve göreceliliği artırmış ve Avrupa insanını bireyci bir yaşam tarzına yönlendirerek onu yalnızlığa itmiştir. Bu yabancılaşma ve yalnızlaşma sorununu çözmek için de deneysel yönetime dayanan psikolojik ve antropolojik çalışmalar yapılması uygun görülmüştür.

Ortaçağın din temelli kurumlarına ve geleneksel otoritelerine karşı açıkça bir başkaldırı başlatan Aydınlanmacılar Avrupa toplumunun yapısını ve hedefini değiştirmeye yönelik bir çabanın içine girdiler. Burada Ortaçağın dinsel inanç temelinde olan cemaat olma veya bir yere ait olma duygusunun ötesine geçme girişimleri veya bunlardan kaçış yaşanmaktadır. Dolayısıyla Aydınlanmanın insan karakterinin bu doğrultudaki amacı insanın bazı saplantı ve ön kabullerden kurtulmasını ve kendini gerçekleştirmesini sağlamak olarak sonuçlanmıştır. Belirli bir zümre altında düşünme zorunluluğundan bireyci düşünme zorunluluğuna götüren bir durum belirmiştir.

Öte yandan, Aydınlanmanın bu düşünme yapısını ortaya koyan düşünürlerin tipik inanç tarzı hala, akıl tarafından kabul edilemez olan ‘batıl itikatlarla’ ilgili öğelerden arındırılmış bir dini inanç olarak deizmin⁶⁶ bir türüydü. Olgun ve rasyonel bir insanlık

⁶⁴ WEST David, *A.g.e.*, s.19-20

⁶⁵ KILIÇBAY M.Ali, “Tarihsizliğin Marjından Marjinalleştiren Tarih Alanına: Avrupa’nın Kendini ve Dünyayı İnşa Etmesi”, *Doğu Batı Dergisi* (Sy.14), s.96

⁶⁶ Tanrı’nın dünyaya, insana ve tarihe müdahale etmediğini iddia eden ve bu doğrultuda kilisenin dünya işlerine karışmaması gerektiğini savunan din anlayışı. Özellikle Aydınlanma felsefesinin ve biliminin kendisine uygun bulduğu din anlayışıdır.

bundan böyle, ne mucizelerin işe karışmasına, ne de cehennem ve lanetleme kuruntularının kaba güdülemelerine gerek duymadan yoluna devam etme zorunluluğunu benimsemeliydi.⁶⁷

Aydınlanma felsefesi teorik temellerini akıl, bilgi ve ahlaki değerler etrafında geliştirmiştir. O nedenle Aydınlanma felsefesinin bu konularda benimsediği temel yaklaşımların da ortaya konulması gerekmektedir.

II.1. 1. Aydınlanma Felsefesinin Varlık ve Din Anlayışı

İlkçağ ve Ortaçağ felsefesinde varlık organik bir bütün olarak düşünülmemekte insan evrenin ayrılmaz bir gerçeği gibi algılanmaktadır. Tanrı'nın evrenle olan ilişkisi de hâkim olan anlayış tarafından amaçlılık ilkesi ekseninde kurgulanmıştır. Aydınlanma felsefesinin varlık anlayışında bilinçten hareket eden filozoflar insana rasyonel olarak yeryüzünün hâkimi olma misyonu yüklemiş ve bu bağlamda evreni de mekanik bir yapı olarak nitelmişlerdir. Burada Tanrı'nın konumu da bu mekanik kavrayış içinde varlığı düzene koyan ve insana müdahale etmeyi bırakıp kenara çekilen bir Tanrı olarak görüldüğünden artık varlıkla Tanrı arasında herhangi bir bağ kurulması imkânı bırakılmamıştır.

Varlık sorunu tartışmaları geleneksel düşüncenin etkilerinin bitmesiyle maddenin mi önce varolduğu yoksa maddenin ötesinde olan 'fikir' veya aklın mı öncelikle varolduğu sorunu etrafında gelişmiştir. Filozofların bu tartışmalara katılıp geliştirdikleri teoriler, onların iki farklı yöne kaymalarına neden olmuştur. Yöntem ve görüş olarak birbirine karşıt olan bu akımlardan biri idealizm, diğeri ise materyalizm olmuştur.⁶⁸

Materyalizmde ilkin varlık konusunda önce Tanrı ile maddi varlıklar ilişkisinin koparılması ve kadim felsefelerde varolan amaçlılık ilkesini de dışlayan mekanik bir madde tasarımıyla düşünce sistemi oluşturulmuştur.

Bu sistemin oluşmasını kolaylaştıran ise Descartes'in düalizmi ve bu düalizmin sonucu olan mekanik materyalizmin Tanrı ile maddi varlık ayırımını keskin bir biçimde ortaya koymalarıdır. Tanrı ile maddi varlık ayırımını kararlı ve kesin bir biçimde ortaya koyan La Mettrie, dini yalnızca ahlaktan bütünüyle ayırmakla kalmaz, üstelik dinin ahlaka en büyük düşman olduğunu ifade eder.

⁶⁷ COPLESTON, *Aydınlanma*, s.29–30

⁶⁸ MARKS Karl-ENGELS Friedrich, *Felsefe Üzerine*, (Der: Mehmet Türdeş), Morpa Kültür Yay., İst., 2003, s.77–78

Descartes'in epistemolojisinin özünde rasyonelliği doğal fiziksel nesnelere dünyasının mekanik süreçlerinin nedensel zorunluluğundan ayıklama söz konusudur. Bu ayırım zihin ve madde tözlerini tümüyle birbirlerinden ayırmayı gerektiriyordu. Dolayısıyla rasyonelliği nedensellikten ayırmakla başlayan bu argüman insani öz ve tecrübelerin mekanik dünyadan bağımsız düşünme geleneğini başlatmıştır.⁶⁹

Batı felsefesi tarihinde düşünmeyi ve yer kaplayan maddeyi sistematik olarak ele alan Descartes'in ortaya koyduğu düalist töz anlayışını tartışmak bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu ekseninde Descartes'in varlık tartışmalarının açılımı temelde yöntem olarak iki farklı felsefe akımı olan İdealist ve Empirist felsefenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İdealizm ve Empirizm felsefi görüşlerinin farklı kaynaklar doğrultusundaki gerekçelendirmelerine rağmen Aydınlanma felsefesindeki varlık sistemine uymaları Aydınlanmacı karakter için yeterli olmuştur.⁷⁰

Descartes'in varlığı düalist olarak görmesi iki farklı dünyanın ayırımı gibi görülmüş ve bu da bütünselliği parçalayan bir sonuca götürmüştür. Şüphesiz varlığın bütün olarak görülmemesi ilerleme düşüncesinin önünde de herhangi bir engelin kalmadığı anlamına gelmiştir. "Descartes'in hem fizik, hem metafizik kuramının özne (ben) merkezli olması, ben ile ben-olmayan (cisim, doğa) ayırımının tözsel bir ayırım olarak ortaya konması, öznenin kendisinden tümüyle başka bir töz olan doğaya yabancılaşması sonucunu doğurdu. Bu sonuç da bu "yabancı" (doğanın) istenildiğinde bölünebilmesinin meşruluğunu, en yüksek yetke (otorite) olan bilimden kaynaklanan bir hak olarak özneye vermiş oldu"⁷¹

Descartes'in düalist töz anlayışının meydana getireceği zorlukları fark eden ve bu ayırımı tekrar birleştirmeye çalışan Spinoza olmuştur. Spinoza'ya göre bu ayırmış gibi görünen iki töz aslında bütünlüğün farklı görünüş biçimlerinden başka bir şey değildir.⁷² Bu elbette ontolojik bütünlüğü ifade etme adına yerinde bir tespittir. Belki de Spinoza'nın bu tespitleri modern varlık anlayışına karşı önemli bir duruş olarak görülebilir. Nitekim erdemli bir yaşam tarzını tercih ederek ahlaki olarak bunu kanıtlamıştır.

⁶⁹ TOULMIN Stephen, *A.g.e.*, s.150

⁷⁰ HORKHEIMER Max- ADORNO Theodor W. *Aydınlanmanın Diyalektiği (Felsefi Fragmanlar I (Çev. Oğuz Özügül)*, Kabalcı Yay., İstanbul, 1995, s.23

⁷¹ SOYKAN Ömer Naci, "İnsanın Dünyadaki Yerinin Yeniden Sorgulanması Üstüne, Kutadgubilig Dergisi (Sy.1)

⁷² GÖKBERK Macit, *Kant ve Herder'in Tarih Anlayışları*, s.92

Düalizmin açmazlarını giderme çabasının Kartezyen düşünce içinde farklı uç noktalara yol açıldığını ifade edebiliriz. Bunlardan birisi olan Leibniz'in ekstensio'yu, yer kaplayanı yok sayarak aslında modern düşüncenin parçalanmış varlık anlayışını takip etmiştir.⁷³

Aydınlanma felsefesinin din anlayışının bir başka dayanağı da John Locke olmuştur. Locke, Tanrı idesinin doğuştan gelen bir ide olamayacağını belirterek bunun gerekçesini şöyle ifade etmiştir. "Aynı ülkedeki insanlarda bir ve aynı isim altında çok değişik ve giderek karşıt ve bağdaşmaz Tanrı ide ve kavramlarını gördükten sonra insanlardaki Tanrı idelerinin Tanrı'nın kendisi tarafından zihinlerine kazıldığı düşünülebilir mi? İnsanların yalnızca bir ad ya da ses üzerinde anlaşmış olmaları, Tanrının doğuştan bir kavram olduğunu kanıtlamaz."⁷⁴ Tanrı'nın varlığı hakkındaki bu görüşlere bakıldığında aynı zamanda Locke'un varlık derken ne tür ve nasıl bir varlıktan bahsettiğini kolaylıkla anlayabiliriz. Duyumsal ve deneysel olmayan her türden varlık metafizik varlık ya da ulaşılamayan, bilinemeyen varlık olarak kabul edilmiştir. Artık bu türden varlık üzerinde düşünerek zaman kaybetmenin gereksizliğini savunan bilim adamları ve empirist düşünürler, ilerlemenin dinamiklerini deneysel çalışma alanı içinde görmüşlerdir.

Öte yandan Aydınlanma felsefesinin varlık anlayışının bir başka dayanağı olan Isaac Newton'un (1642–1727) varlık üzerinde kesin ve güvenilir bilimsel bilgiler ortaya koyan ve aynı zamanda doğayı açıklayan çalışmaları⁷⁵ filozofların varlık ve Tanrı anlayışını buradan da din anlayışını önemli ölçüde belirlemiştir. Artık bu dünyayı insanların hizmetine bırakan bir Tanrı anlayışı ağır basmıştır. Aydınlanma felsefesinin varlık sorunu tartışmalarında metafiziksel varlık anlayışlarının dışında bir varlık anlayışı ileri sürerken dayanağını Newton'un genel çekim yasasından ve bu bağlamda doğa anlayışından almıştır. Aydınlanmanın varlık anlayışının mekanikçi materyalist ve deist bir tavır içinde olmasının nedeni yine Newton'un çalışmalarından sonra iyice güçlenmiştir.⁷⁶ 17. ve 18. yüzyıllar arasında doğa bilimleri öncelikle gökyüzü mekaniğinin incelenmesinden yola çıkılarak gelişmiştir. Başlangıçta doğa yasalarını saptamanın meşruluğunu ve önceliğini kabul ettirmek için bilimle felsefe arasında

⁷³ A.g.e, s.92

⁷⁴ LOCKE John, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, (Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu), Kabalcı Yay., İst. 1992, s.81

⁷⁵ "Doğa Felsefesinin Matematiksel İlkeleri,1687)

⁷⁶ ATAYMAN Veysel, A.g.e., s.19

keskin bir ayırım yapılmıyordu. Doğa üzerinde araştırma ve keşif yapanlar bilimin de felsefesinin de gerçekleri arama ve gerçeğe ulaşma konusunda birlikte ele alınması gerektiğini düşünmekteydiler. Ancak deneysel çalışmaların bilgi üretme etkinliğinde merkezi bir önem kazanmaya başlamasıyla, doğa bilimciler tarafından, felsefe a priori önermeler geliştiren bir düşünce olmaktan öteye geçmeyen bir çaba olarak görüldü. Felsefe giderek bilimden uzak, teolojiye yakın duran ve spekülâtif bilgileri barındıran bir disiplin olarak dışlandı. 19. yüzyılda ise artık bilimin üstünlüğü tescil edildi tüm varlık bilimsel ilerlemeler doğrultusunda ele alınmaya çalışıldı.⁷⁷

Batı dünyasında yeni bir varlık anlayışının temellerinin atıldığı bu paradigmanın öncüleri olan Newton ve Descartes'in ortaya koyduğu tespitler şöyle özetlenebilir: Doğanın sabit yasaları bulunmaktadır ve fiziksel doğanın nesnelere hareketsiz maddelerden oluşur. İnsani varlıklar tıpkı doğadaki varlıklar gibi toplumda da sabit sistemler kurabilirler.⁷⁸ Newton'un tespitlerini Fransa'da entelektüel çevrelerde yayan Fransız Aydınlanmasının önemli düşünürlerinden Voltaire olmuştur.

Voltaire, insan zihnini kontrol etmeyi ve politik iktidarı etkilemeyi hala sürdüren kilisenin bilginin ilerlemesini durdurmak ve eğitim sisteminin tekelleşmesinden sorumlu olduğunu belirterek dinin olabilecek her türlü ilerlemenin önünde bir engel olduğunu ifade eder. Fakat Voltaire, kilisenin din anlayışına yönelik olumsuz eleştirilerine rağmen materyalist bir ateizme de düşmek istemez ve nihilist bir Tanrı anlayışını da kabul etmez. Çünkü Voltaire'e göre nihilizm ve ateizm sosyal düzeni sağlama konusunda büyük sorun teşkil etmektedir.⁷⁹ O halde Voltaire için dinin anlamı toplumsal ilerlemeye katkıda bulunduğu takdirde olumlu olur. Yoksa din, sadece kiliseye ve belirli bir oluşumun tekelinde olduğunda tümüyle olumsuzdur ve gelişmeye engel teşkil ettiğinden ötürü aşılması gerekir. Bu durum hemen hemen bütün Aydınlanma filozoflarının paylaştığı bir bakış açısı olup metafiziksel spekülasyonlardan olabildiğince uzaktır.

Voltaire, Tanrı konusunda rasyonel bir bakış açısına sahiptir ve Tanrı'nın ancak rasyonel bir analizle kanıtlanabileceğini iddia etmiştir. Voltaire'in Tanrı'nın varlığıyla ilgili diğer bir kanıtı da sosyal düzenin sağlanması konusundadır.⁸⁰

⁷⁷ GULBENKIAN Komisyonu, Sosyal Bilimleri Açın, (Çev: Şirin Tekeli), Metis Yay.,İst., 2005, s.14

⁷⁸ TOULMIN Stephen, *A.g.e.*, s.153

⁷⁹ CEVİZCİ Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, s.111

⁸⁰ *A.g.e.*,s.111

Voltaire'ın ve diğer Aydınlanmacıların din anlayışında dayandıkları temel deizm olarak ifade edilebilir. Dolayısıyla deizmin çıkış noktasının insan soyunun ilerlemesine engel teşkil etmeme ölçüt olarak kabul edilmesi gerçeği söz konusudur.

Deist bir din anlayışına sahip Aydınlanma felsefesinin diğer bir dayanak noktası ise bilinemezlik (Agnostisizm) olup bu felsefenin varlık anlayışının da temeli olmuştur. Bundan sonra Tanrı'nın varlığı tartışmaları da bilinemezliğin ilkeleri doğrultusunda incelenmiştir. Dolayısıyla varlık tartışmalarında metafiziğe başvurmaksızın varlık sorununu ele almak Aydınlanmacı filozofların yöntemi olagelmıştır. Bu durumda felsefe büyük ölçüde algıların ve deneyimlerin sınırladığı bir düşünme alanı olarak kabul edilmiştir. Aydınlanma felsefesinde deist din anlayışına karşı şüpheleri, Kant, numen alanın bilinemezliğini yöntemli bir şekilde belirtmesi ile tamamen olmasa da, ortadan kaldırmıştır. Dolayısıyla Kant'ın bu teorisi, deizmin iddia ettiklerinin kesin ve geçerli dayanağını hazırlayan bir teoridir. Bundan sonra deistler kendinden emin bir şekilde din denilince mutlak anlamda deizmin akla gelmesi gerektiğine inanmaya başlamışlardır.

16. yüzyıldan itibaren Batı düşüncesinin varlık anlayışında maddeciliğe daha yakın durduğu⁸¹ ifade edilebilir. Bu bağlamda kendisine akıl çağı denilen Aydınlanma çağı varlık tartışmalarında akıldan öte akıl-dışı olmaya daha hevesli olmuştur. Varlık anlayışında maddeye bağlı kalmak yani maddi varlığa öncelik vermek demek akıldan bir ölçüde kopmak demektir. Brehier'e göre 'Diyalektik materyalizm' deyimi gayet aykırı bir deyimdir. Çünkü 'diyalektik' (mantıki düşünce) idealizme yani materyalizmin zıddı olan şeye bağlıdır.⁸² Maddeciliğin kabul etmek istemediği metafizik varlıklardır. Metafizik varlıkların anlaşılabilirliği ise empirik ve apostreorik bir bilginin gölgesinde kalan akıl ile mümkün değildir.

Din ve varlık sorununu birbirine bağlı olarak inceleyen Aydınlanma düşünürleri mekanik ve maddeci bir varlık anlayışından hareket etmişlerdir. Bunun en açık örneklerinden birinin de Fransız düşünürleri olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bunlardan biri olan d'Holbach'ın (1723–1789) varlığı materyalist bir bakış açısıyla değerlendirdiğini görebiliriz. O, varlığı madde, hareket, nedensellik kategorileriyle ifade etme çabası içindedir.

⁸¹ TOURAINE Alain, *A.g.e.*, s.45

⁸² BREHIER Emile, *Bugünkü Felsefe Konuları*, Çev: Mehmet Toprak), Remzi Kitabevi, İst., 1966, s.108

Varolan her şeyin hareket halindeki maddeden meydana geldiğini belirten d'Holbach maddenin özünün eylem ve hareket olduğunu öne sürmüştür. Bunu açıklamak için Grek felsefesinden dört unsur (toprak, ateş, su, hava) görüşünü hatırlatmıştır. Cisimsel olmayan bir varlık anlayışı mümkün olmadığına göre Tanrı ve ruhun varlığından bahsedilemez.⁸³

Buraya kadar varlık ve din anlayışında Aydınlanma felsefesinin izlediği, sonuna kadar kabul ettiği ve büyük bir heyecanla savunduğu sistem Descartes'in düalizmi, Newton'un mekaniği, Locke'un bilgi teorisi, Hume'un şüpheciği ve Kant'ın bilinemezciği olarak görülmektedir. Bu sistemin açtığı yoldan ilerleyerek düşüncelerini oluşturan Aydınlanmacılar bu bağlamda Tanrısal temelli bir din anlayışı yerine insanın egemenliğinde bir din anlayışı ortaya koymuşlardır. Bu doğal din anlayışı olarak isimlendirilmiştir. Çünkü teolojik bir din anlayışı insanın ve aklın isteklerine karşıtı ve ilerlemesine engel teşkil etmekteydi. Dolayısıyla bu din anlayışı tümüyle sınırlandırılmıyordu ve insanın ilerlemesine asla müdahale etmemeliydi.

Aydınlanma döneminde varlık duyulur ve görülür bir tarzda ele alınmıştır ve duyulur ötesi bir varlık tanımından tümüyle kaçış görülmüştür. Aydınlanma felsefesi kendi 'şimdi'sinde mahkûm olmuş bir şekilde geçmişteki varlık ve bilgi anlayışlarını önemsemeyen bir yapı içinde olduğu görülmektedir. Böylelikle Aydınlanma felsefesinin varlık anlayışı fizik dünyayla sınırlandırılmış ve bu da tek-yanlı bir varlık anlayışı olarak kalmıştır. Dolayısıyla Aydınlanma felsefesi varlığın birlik ve bütünlük içinde kavranması gerektiğini belirten görüşlere karşı birliği ve bütünlüğü olup bitmiş olarak görmüştür.

II.1. 2. Aydınlanma Felsefesinin Akıl ve Bilgi Anlayışı

Batı felsefe tarihinde akıl ve düşünce, kutsalla olan bağı koparıldıktan sonra iki eksen üzerinden hareket ettiği söylenebilir. Deneysel ve olgusal ekseninde geliştirilen bilgi sistemi genelde Francis Bacon, John Locke, David Hume gibi İngiliz filozoflarının başını çektiği Empirist felsefedir. Diğer eksen ise akıl temelli olup Descartes, Spinoza, Leibniz, Kant, gibi kalburüstü filozofların şekillendirdiği Rasyonel felsefedir. Rasyonel felsefe bilgiyi aklın doğuştan sahip olduğu kavram ve kategorilere bağlayarak açıklamaya çalışırken Empirist felsefe ise aklın doğuştan hazır olarak herhangi bir bilgi

⁸³ GÖKBERK Macit, *Felsefe Tarihi*, s.315

vermediğini ve bilgilerimizi duyusal yaşantı ve tecrübelerimiz neticesinde elde ettiğimizi belirtmektedir

Bilginin a priori olarak ortaya konulduğunu ileri süren Rasyonalist felsefenin maksimleri düşünce tarihinde çok sık olarak ortaya çıktıklarını hatırlatabiliriz ama rasyonalist maksimlerin tarihin akışı içinde en fazla yoğunluk kazandıkları ve en büyük etkiyi yaptıkları dönem, onların Aydınlanma çağının ideolojisinin özsel bir yönü oldukları 18. yüzyıldır.⁸⁴

Öte yandan Empiristler ise bilgiyi dış-dünyaya bağlayıp onu daha çok nesne dünyasından çıkarmaya çalışmıştır. Görünen dünyanın bilgisinin gerçek bilgi olabileceğini ifade eden Empiristlerin bilgi anlayışı görünen dünyanın dışında olanları bilginin kaynağı olarak görmezler. Dolayısıyla bilgiyi tanımlamada ortaya çıkan bu durum varlığın bütünlüğünün parçalanmasını da beraberinde getirmiştir.⁸⁵ Empiristlerin bu görüşü sosyal hayatın hemen hemen bütününde kabul edilen görüş olarak metafizik alana ait bilgilerle uğraşmanın gereksiz olduğu ve asıl uğraşılması gereken alanın olgusal dünya olduğu yönündedir.

Aydınlanma felsefesinin bilgi anlayışının temelinde nesne dünyasının bilgisini en anlaşılır ve en geçerli bir biçimde ortaya koyan yöntem matematik ve fizik bilgilerinin yöntemidir. Çünkü bu iki bilginin yöntemi nesnellik özelliklerine sahiptir. Her yerde test edilebilir ve ölçülebilir nitelikler taşımaktadır. Test edilebilir ve ölçülebilir niteliklerden uzak olan ahlaki, dini, sanatsal ve tüm metafizik bilgilerin nesnellğine ulaşılmaz. Dolayısıyla bunların bilgi açısından bir değeri yoktur.

“Modern felsefenin en etkili akımları için, bilginin amacı artık daha fazla, ya Tanrı'nın planını hayata geçirmek ya da doğanın amaçlarıyla daha uyumlu yaşamak için, dünyanın harcını meydana getiren anlamları yorumlamak değildir. Bunun yerine bilginin değeri temelde araçsaldır. Bilgi doğaya ilişkin olarak öndeyide bulunma ve onu kontrol etme yeteneğimizi geliştirmek suretiyle hayatımızı daha kesin ve muhtemelen daha rahat hale getiren bir şeydir.”⁸⁶

Horkheimer'e göre aklın bir araç haline getirilmesi ve nesnel içerikle bağının koparılması kendi dışında belirlenmiş içeriklere teslim edilmesine yol açmıştır. Bunun sonucunda aklın pozitivist ve pragmatistler tarafından toplumsal sürece boyun eğmesi

⁸⁴ AJDUKIEWICZ K, *Temel Kavramlar ve Kuramlar* (Çev: A. Cevizci), Gündoğan Yay.,Ank.,1994, s.52

⁸⁵ ÜNDER Hasan, *Çevre Felsefesi*, Doruk Yay., Ank., 1996, s.55

⁸⁶ WEST David, *A.g.e.*, s.28

sağlanmıştır. Buna göre aklın araçsal değeri doğa ve insan üzerinde egemenlik kurulmasında oynadığı rol tek ölçüt olarak görülmüştür.⁸⁷ Bu bağlamda Aydınlanmanın olgucu ve faydacı bilgiye verdiği önem temelde aklın araçsal bir değeri olduğuna yönelik bir anlayış doğurmuştur. Aklın amaç olarak görülmekten vazgeçilmesi ile birlikte akıl kendi doğası gereği olan nitelikleri de kaybetmiştir. “Düşünceler otomatikleştiği ve araçsallaştığı ölçüde kendi başlarına anlamlı olarak görülmeleri de güçleşir. Eşya olarak, makine olarak görülürler”⁸⁸ Şüphesiz toplumsal bir sürecin bakış açısıyla değerlendirildiğine bilgi ve bilginin kaynağı fayda getireceği beklentisi içinde bir bilgi haline dönüşmüştür. Ama felsefi bir bakış açısı, bilgiyi bir eşya gibi görmez ve bilginin kaynağını düşüncenin saf ürünleri olarak görür. Bu bağlamda Aydınlanma felsefesinin akli sığ ve statik bir hale getirdiği gerçeğine değinmek gerekir. Aydınlanma felsefesinin sahip olduğu akıl anlayışını olumsuz olarak gören Hegel, Özellikle Aydınlanmanın bilim anlayışını deneycilikle (İng. Empirism) suçlamıştır. Dolayısıyla aklın da bu bilim anlayışı içinde kendi diyalektik yönünü yitirdiğini belirtir.⁸⁹

DeneySEL ve duYusal bilgiyi yücelten ve her türlü metafizikSEL bilgiyi bir kenara bırakan Aydınlanmacı empirist düşünürler felsefeyi dini açıklamada bir araç olarak kullanan Ortaçağı eleştirirken kendilerinde olan bir yanlışı görememişlerdir. Çünkü Aydınlanma empiristler felsefeyi yararlı olanı kendisinde bulunduran ilerleme düşüncesine bir araç olarak görmekteDirler.

Dolayısıyla felsefenin metafiziğın ve geleneğın boyunduruğundan çıkması gerektiğini belirten Aydınlanmacı empiristler felsefeyi duYusal olanın ve yararlı olanın boyunduruğuna sokmaya çalışmışlardır.

Aydınlanmanın temel olarak reformcu bir anlayışa sahip olduğunu belirtmek gerekir. Özellikle okul ve eğitim reformları, bilginin tüm halka yayılmasını hedeflemesi ve eğitimde yeni yöntemleri içermesi bakımından en dikkat çekici olanıdır. Bu eksenDe empirist bilgilerin geçerli olduğu eğitim projeleri uygulanmasına ağırlık verilmiştir. Aydınlanma ancak duYusal dünyanın bilgilerinin egemen olduğu bir eğitim sayesinde gerçekleşmeliydi. Ortaçağdaki eğitim kurumlarında okutulan derslerin ana teması tanrısal gücü temellendirmeye çalışırken Ortaçağ sonrasında ise bu tanrısal olanın dışındaki güçlerin temellendirilmesi şeklinde değiştirilmiştir. Dolayısıyla kiliseler okul

⁸⁷ HORKHEIMER Max, Akıl Tutulması, (Çev:Orhan Koçak), Metis Yay., İst., 2002, s.67

⁸⁸ A.g.e, s.68

⁸⁹ Bknz. Rasyonalist felsefe eleştirisinin yapıldığı HEGEL'in “Mantık Bilim”i yapıtının “Giriş Bölümü”

olarak kullanılmalıydı ve kilise görevlileri, eğitimi yaygınlaştırarak sadece öbür dünyanın bilgileriyle yetinmemeliydi.

Aydınlanmacı ve reformist planlara sahip olan Batı dünyasından bilginin gücü ifade ettiği şeklindeki vurgulamalar Avrupa'nın farklı kesimleri tarafından vurgulandığı gibi önde gelen Üniversitelerde de kendini göstermekteydi. Oxford Üniversitesinin kapısı üzerinde 'The knowledge is a power'⁹⁰ yazılması buna açık bir örnektir. Bu birikimli olarak Avrupa'da Aydınlanma felsefesinin bilgi ve eğitim anlayışında daha kuvvetli bir ifade ile sunulmuştur.

Yeni doğa bilimi doğanın yapısını doğru olarak kavramakla insana doğa üzerinde egemen olmak yollarını açmış; bu da insan aklının nesnelere üzerinde egemen olduğu bilinç ve gururunu getirip yerleştirmiştir. Bundan sonra yapılması gereken şey, doğa karşısında başarı kazanan aynı akıllı kültür dünyasına da uygulamak ve ona egemen olmaktır.⁹¹ Avrupa kültürünün kökten değişmesi anlamına gelen bu tarihi ve devrim niteliğindeki tavrı birlikte felsefenin işlevi dönemin paradigması içinde yeniden yorumlanmıştır. Bu bağlamda akıl ve bilgi tanımlarına öncekilerinden farklı bir vurgu yapılmış ve bu tanımların içeriği tümüyle değiştirilmek istenmiştir. Bilginin artık bilgi için olacağını savunmak gülünç bulunmuş ve bilginin sadece gücün egemenliğinde olması gerektiği belirtilmiştir.

Avrupa'da bu türden düşünme biçimlerini ortaya koyan ve geliştiren Francis Bacon'a göre (1561–1642) bilginin amacı doğaya egemen olmak ve bu egemenlik sayesinde insanın yeryüzünde sürdüğü hayatı tümünden değiştirmektir.⁹² Bu da daha önce kimsenin bu denli ifade etmediği ve ifade etmekten çekindiği cesurca bir girişimdir. Şüphesiz Bacon'un bu görüşleri belki de tarihte ilk defa yepyeni bir insan zihniyetinin de başladığının işaretidir. Bu da pragmatist bir bilgi anlayışının birinci amaç olarak görülmesi anlamına geldiğinin ve bilginin sadece egemen olmak için olması gerektiğinin de açıklamasıdır.⁹³

Dolayısıyla Aydınlanma felsefesinin bilgi ve akıl anlayışının dayanaklarından biri de Bacon'ın ifade ettiği bilgi ve bilginin yönteminin ilerlemeyi gerçekleştireceği ve bu yolla insanların doğa üzerinde güç ve kontrol etme imkânı vereceği şeklinde olmuştur.

⁹⁰ "Bilgi güçtür"

⁹¹ GÖKBERK Macit, *Felsefe Tarihi*, s.290–291

⁹² HACIKADİROĞLU Vehbi, "Toplumlar Arasındaki Ayırım Üzerine", s.116

⁹³ CEVİZCİ Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, s.13

Modern bilgi anlayışının en önemli kabullerinden birisi de bilmenin önceden görmek için olduğunu, önceden görmek için de kontrol etmek gerektiği düşüncesidir. Kontrol etmenin amacı nedir sorusuna karşılık ise maddi refahı gerçekleştirmek olarak verilmiştir.⁹⁴ Dolayısıyla 18. yüzyıla “Aydınlanma Çağı” adını verdiren bu düşüncedir, bu inançtır; bu yüzyılın bu inancı gerçekleştirmeye, onu kültürün alanlarında yürütmeye girişmesidir. Aydınlanma yüzyılının ideali, bilginin ilerlemesine dayanan entelektüel⁹⁵ bir kültürdür. Aklın aydınlattığı doğrularla beslenecek olan bu kültür sonsuz ilerlemeye adaydır. Akla karşı beslediği bu güven yüzünden Aydınlanma düşüncesi geleneklerin köleliğinden kurtulacağına, kaderini kendi eliyle düzenleyeceğine, insanın özgürlük ve mutluluğunun sürekli artacağına inanır. Bu güvenle tarihin oluşturduğu bütün kurumları aklın eleştirisinden geçirir; toplumu, devleti, dini ve eğitimi aklın ilkelerine göre yeni baştan düzenlemeye girişir; nihayet, yolunu aklın gösterdiği bu durmadan gelişip ilerleyen entelektüel kültür temeli üzerinde insanlığın birleşeceğine inanır.⁹⁶

Belli bir dönemde karanlığı yaşayan her şeyin aydınlatılması gerektiği fikri bu çabaların özünü ortaya koymaktadır. Aydınlanma düşüncesi öncelikle akıl kavramının da aydınlatılması gerektiği düşüncesi bu çabanın sonucu olup akıl kavramının neye karşılık gelmesi gerektiği konusunda birçok görüş ortaya atılmıştır. Aklı aydınlatmak başka bir akıl tarafından gerçekleştirilecekse ortaya konulan akıl başka bir şeye bağımlı olma zorunluluğunu ortaya koyacaktır. Bu da akıl kavramıyla çelişen bir durum arz etmekte olup kavramın içeriğini dışsallaştırmaktan öteye gitmez. Dolayısıyla diğer kavramlar gibi akıl kavramı da üstünkörü bir biçimde tartışılmış ve kavramın kökenine inme çabası boş ve gereksiz bir uğraşı olarak görülmüştür.

Öte yandan bilim ve bilimcilik nasıl farklı alanlar olarak bilinmesi gerekiyorsa deney ile deneycilik ayırımını da belirtmemiz gerekir diye düşünüyorum. Çünkü bilimsel bilgiler belirlenmiş ve dar bir alanda ortaya çıkar. Bilimin bu dar alanı dışında kalan her şeyin bilim dışı olarak bilinmesi gerekir. Bilim - dışı varlıkların bilgilerini bilimin dar alanında ortaya koyulan yöntemlerle ifade etmeye çalışmak bilimin dışında olan bir çalışmayla sonuçlanacaktır. Dolayısıyla bilim çalışmaları savunulamaz ancak bilim yapılıdır. Çünkü bilimi savunmaya çalışmak değer yargılarını da beraberinde

⁹⁴ ÜNDER Hasan, *A.g.e.*, s.55

⁹⁵ Akla dayalı (rasyonel) anlamında kullanılmıştır.

⁹⁶ GÖKBERK Macit, *Felsefe Tarihi*, sh. 290–291

getirecektir. Bu da olsa olsa bilimcilik olarak kalacaktır. Şüphesiz bu da ideolojileri beraberinde getirmesi demektir.

Aydınlanma felsefesinin empirist ve maddeci filozoflarına göre etkin akıl, soyut varlığı kapalı fizik dünyada hapsedilmiş olarak görmekte ve bu doğrultuda düşünmektedir. Aydınlanma düşünürlerdeki akıl yorumunun nasıl oluştuğunu incelediğimizde karşımıza şöyle bir tablo çıkar: Geçmişte yapılan yanlışlar akıldan çıkarılamaz, tersine bu yanlışlar dinin veya geleneksel kültürün yanlışlarıdır. Yani burada aklın tanımı içinde olması gereken zıtlık bir kenara bırakılmış ve aklın mutlak doğrulara kendiliğinden ulaşabileceği anlayışı doğmuştur. Böyle bir akıl anlayışı ise zıtlıkları kendi içinde barındıran akıl tanımından uzak olduğundan, dolayısıyla, akıl olarak bir işlevi de yoktur. Çünkü zıtlıklarla düşünen bir akıl yanlışları ve doğruları doğal olarak kendinde barındırır. Ama Aydınlanmacı akıl anlayışı salt ilerlemeci bir anlayışıyla aklın yanlışlar sayesinde doğrulara ulaşabileceğini düşünmemiştir.

“Aydınlanmanın Verstand⁹⁷ düzeyinde kalan bir anlamlandırma durumunda kaldığını ve dolayısıyla düşüncenin şeylerinin ayrı gerçekliklerini birbirine bağlayan içsel bağları, onları bir zincir içinde vücuda getiren diyalektiği gördüğümüz Vernunft⁹⁸ düzeyine erişmeden, açık seçik olarak ayırt edip, birbirlerinden tecrit ettiği düzeyde kaldığı olgusunda temellenen bir süreç olarak görür.”⁹⁹

Modern akıl ve bilgi anlayışının ulaştığı zirvenin Aydınlanma felsefesinde olduğu sonucunu kabul etmeyerek Aydınlanma felsefesinin akıl ve bilgi anlayışının eleştirisini yapan post-modernizm, aslında eleştirilerinde önemli gördüğümüz bir ayrıntıyı kaçırmıştır. Post-modern görüş, Aydınlanmacı aklın sınırsız bilginin peşinde olmasını eleştirmiş ve Aydınlanma felsefesinin akıl ve bilgi anlayışının insanın olması gerekenin peşinde olmasının tek ve yegâne ölçütü olamayacağını savunmuştur. Hâlbuki Aydınlanma felsefesinde egemen olan akıl anlayışı daha çok algı düzeyinde kalan veya sınırlandırılmış bir akıl anlayışıdır. Dolayısıyla Aydınlanma felsefesinde aklın algı düzeyine indirgenmesi, eleştirilmesi gereken bir husus olmalıdır. Oysa post-modernist görüş Aydınlanma felsefesinin akıl ve bilgi eleştirilerinde bu hatayı düzeltme amacıyla olmamıştır.

⁹⁷ Algı düzeyinde anlama; aklın diyalektiğinin gerektirdiklerini yerine getirmeyen düşünme çeşidi.

⁹⁸ Akıl düzeyinde anlama; aklın diyalektiğinin gerektirdiklerini sonuna kadar devam ettiren düşünme sistemi.

⁹⁹ CEVİZCİ Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, s.3

Metafiziğe dayalı bilginin egemenliğinde yapılan felsefenin bir sınırının olması gerektiğini ifade eden Kant'ın modernitenin oluşturduğu öznenin parçalanmışlığını da kabul ettiği belirtilebilir. Bu parçalanmış özne, fizik ile metafizik arasında bölünmüştür.¹⁰⁰ Dolayısıyla Kant, numen¹⁰¹ olanı aklın dışına çıkarmasıyla birlikte akıl tamamen fenomen¹⁰² alana hapsedilmiş, metafizik de böylece akıl dışı ilan edilmiştir. İşte Aydınlanma felsefesinin akıl ve bilgi anlayışının temel dayanakları bu şekilde tamamlanmıştır.

Bilimsel bilgi dışındaki tüm metafizik bilgileri geçersiz ve nesnellikten uzak bulmak bilginin alanını sınırlamak demektir. Öte yandan bilimsel ve matematiksel bilgiyi tüm bilgi türlerinden daha önde gören Aydınlanma felsefesinde bilimsel bilginin uzanabileceği sınırların gene de belirlemediğini ifade edebiliriz. Eğer bilimsel bilginin dışında kalan ve üzerinde herhangi bir önermede bulunamayacak metafiziksel bilgiler olduğu iddia ediliyorsa bu metafiziksel bilgi hakkında bilimsel bilgiden yola çıkılarak herhangi bir yargıda bulunulması da bir o kadar saçma olacaktır. Dolayısıyla Aydınlanma felsefesinin bu bağlamda metafiziksel yargılar üzerine yorum yapmaya kalkışması nesnellikle bağdaşmaz. Şüphesiz bilgiyi nesnelere dünyasına bağlamak aynı anda bilgiyi madde dünyasıyla sınırlandırmak demektir. Bu durumda Aydınlanmacıların asıl yöneldikleri birinci amaç nesne dünyası ve nesne dünyasının çözümü şeklindedir.

“Aydınlanma akılcılığı, insanın özgürlüğünün aklın etkisinde ve inançların yıkımında olduğunu söyler; bu da insanı doğaya hapseder ve insanın birliğine ilişkin her tür ilkeyi zorunlu olarak yok ederek Ben'i, tabii ki belli bir nedene bağlı olarak, salt bir yanılısma ve bir sahte bilince indirger.”¹⁰³ Dolayısıyla Aydınlanma felsefesinin akıl anlayışı da bir takım çelişkiler taşımaktadır. Bir yandan Ben'i (yani Bilene'i) bilinene yani nesneye bağlayarak Ben'in bilgisinden ziyade nesne bilgisini geçerli bilgi sayan Aydınlanmacılar öte yandan genel olarak veya halk arasındaki görünüşleriyle akılcı bir tavır ortaya koymaya çalışmışlardır.

Aydınlanma düşüncesi içinde yapılan akıl tanımlarının genellikle varlık, bilgi ve din anlayışlarına bağlı olarak, pozitivist, idealist, materyalist ya da romantik düşüncelerin içinde farklılıklar taşıdığı görülmektedir. Bu da bizi akıl konusunda

¹⁰⁰ KAHRAMAN Hasan Bülent, “Avrupa: Türk Modernleşmesinin Xanadu'su (Türk Modernleşmesi Kurucu İradesinde Yeni Bir Bakış Denemesi)”, Doğu Batı Dergisi (Sy: 14), Ank., s.16

¹⁰¹ Kant'a göre bilinemez olanı ifade eden varlık

¹⁰² Kant'a göre bilinebilir olanı ifade eden varlık

¹⁰³ TOURAINE Alan, *A.g.e.*, s.63

belirgin ve net bir anlayışın var olmadığı, farklı yaklaşımların bulunduğu sonucuna götürmektedir.

I. 2. 3. Aydınlanma Felsefesinin İnsan ve Değer Anlayışı

Aydınlanma felsefesinin amacı, insana “kendi aklını kullanma cesaretini göster” parolasıyla birey olmayı ve aklı özgürleştirmeyi düşünürken daha özgür hale gelmiş bir toplum inşa etmektir. Ancak kutsalla bağını koparmış olan Aydınlanma ahlakı, değer öğretisinin erdem boyutundan uzaklaşmıştır. Bu bir problem olarak Aydınlanmacı ahlak filozoflarının önünde duruyordu ve çözümün nasıl olması gerektiği konusunda hemfikir değillerdi. Sorunun tartışılması bazen aklın yükümlülüğü etrafında olduğu bazen de duygusal ekseninde olduğu şeklinde olmuştur. Ama her iki durumda da erdem değerlerin merkezinde olması gerektiği vurgusu kararlılıkla yapılmamıştır.

Değer normlarının akıl tarafından belirlenmesi çabası içinde nasıl bir anlayış ortaya konulması gerektiği düşünüldüğünde birçok sorunla karşılaşmıştır. Değerlerin kaynağı ne olmalı ya da birey açısından bir şeyin değer taşıması için hangi ölçüye dayanmak gerekiyordu. Bireye haz veren mi? Yararlı olan mı? Yoksa akla uygun düşen mi? Bu sorulardan her biri farklı ahlak kuramlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bireyi öne çıkaran ve bireysel aklı önceleyen Aydınlanma felsefesinin ilkeleri değer konusunda da bireyin mutluluğunu mu öncelemeliydi? Çünkü bireyin çıkarları ile toplumun çıkarları çatışma durumu oluşturabiliyordu.

Buna göre Aydınlanma felsefesinin öngördüğü çıkış noktası şudur: Bir insanda olması gereken erdemler doğal hukuka ve aklın ilkelerine bağlı olmak zorundadır. İnsan toplumsal ve kamusal alanın her noktasında herkes için geçerli olabilecek bir ahlaki değer anlayışına sahip olmak durumundadır. Oysa geleneksel ahlaki değerlere göre erdemlilik tanrısal ve dinsel bir kaynaktan gelmekteydi. İyi bir insan olmanın yolu Tanrısal olan bu ahlaki değerlere sıkı bir şekilde bağlı olmakla mümkündü. Aydınlanmacı erdem anlayışına göre ise insan herkesin yararını göz önünde bulundurarak eylemde bulunmalıydı ve bu şekilde ancak insanlar hayırsever ve iyi bir yurttaş olabilirdi.¹⁰⁴

Geleneksel Hıristiyanlık öğretisinin yerini alan modern düşünceyle gelişen ve günümüzde de devam eden, büyük bireyci oluşumlar ortaya çıkmıştır. Bu bireyci

oluşumlar her türden bireyciliği reddeden Tanrısallığı ve kutsallığı öngören fikirleriyle hareket eden oluşumların varlık kavramından vazgeçer. Bu bireysel bilinç olguların bilgisiyle değer yargısını birbirinden tümüyle ayırarak bilimi 17.yüzyılda ‘ahlaken yansız’ hale getirmek amacı içindedir. Aydınlanmanın problemi değer – yargılarına başka bir nesnel temel bulmaktır.¹⁰⁵ Yani değer yargılarının temeli asla Tanrısallık ve dinsel bir temel olamazdı ve genel – geçer bir değer anlayışı taşımazdı. Aydınlanmacı ahlak filozoflarına göre Tanrısallık ve dinsel ahlaki sistemleri ahlaki değerlerin temelinde olmasını kabul etmek doğal iyilik fikrine aykırıdır. “Aydınlanma felsefesinde doğal iyilik fikri ağır basmaktadır. Bu doğal iyilik fikri insanların olduğu gibi hareket etmesini, eylemlerinde duygu yoğunluğu yaşamasını ve yüreklerinde sevinç ve heyecanı barındırması gerektiğini belirtmektedir.”¹⁰⁶ Nesnel olmayan temellerin duygudan, sevinçten vb. gibi niteliklerden arındırılmış olması gerektiğini düşünürsek Aydınlanmacı ahlak felsefelerinin ahlaki değerlere nesnel temel bulma girişimi nesnel olmayan temeller üzerinden yapılmaya çalışılması söz konusu olmuştur.

Bu tavrı sergileyen Aydınlanma felsefesinin güçlü savunucularından David Hume, aklın tutkuların bir kölesi olduğunu ileri sürerek ahlakın akıldan çıkarılamayacağını savunmuştur.¹⁰⁷ Bu durumda ahlakın ölçüsü tutkular ve güdüler olacaktır. Tutku ve güdülerin etkisinde kalan bir ahlak ise keyfi ve bir o kadar da göreceli olmak durumundadır. Bu ise adalet kavramının nesnellikliğini sarsacak ve insanlar arasında güvensizliğe neden olacaktır.

Aydınlanmacıların ahlaki daha çok duygu ve isteklerle açıklamasının tersine onların düşünemediği ve yapamadığını Kant, zahmetli çalışmaları sonucunda kendine özgü bir ahlak anlayışı ortaya koyarak yapmıştır. Kant’ın amacı kısmen de olsa bu düzensiz ve sistemden yoksun, çelişik duran ahlak anlayışlarını derleyip toplamaktır. Ancak Kant’ın ahlaki olanı içselleştirmesi ve tümüyle ahlaki akıl egemenliğinde düşünmesi veya her ikisine de eşit oranda yaklaşması Aydınlanmacı filozofların genel olarak vurguladığı akılcılıkla örtüşmektedir.

---

¹⁰⁴ BUHR M., W. Schröder, K. Barck, *Aydınlanma Felsefesi*, (Çev: Veysel Atayman), Yenihayat Kütüphanesi, İst., 2003, s.30

¹⁰⁵ CEVİZCİ Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, s.25–28

¹⁰⁶ TOURAINE Alain, *A.g.e.*, s.28

¹⁰⁷ CEVİZCİ Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, s.80

Aydınlanmanın ahlak öğretileri, çıkardan mahrum bırakıldığı zaman topluma katlanmak için güçten düşen dinin yerine entelektüel bir temel bulmak üzere harcanan umutsuz çabalara kanıt oluşturur.¹⁰⁸ Şüphesiz kendi çağına uygun somut sorunlarını derine inerek tartışmak yerine bir önceki çağın hatalarını süreklile kötölemek Aydınlanmanın ahlak anlayışını bir çıkmazın içine itmiştir. Bu durumda Aydınlanma felsefesinde değerler sorunu beraberinde birtakım çelişkiler getirecektir. Bu çelişkiler Aydınlanma felsefesinin değerler alanı ile ilgili teorilerinin uygulama esnasında da kendini belli etmiştir. Dolayısıyla evrensel değerler söz konusu olduğunda ortaya çıkacak olan tablo Aydınlanma felsefesinin evrensellikten uzak bir bakış açısı ortaya koyduğu ve uygulamada da bunun gerçekleştiğidir.

Aydınlanma felsefesinin değer alanındaki problemlere bakışı şu şekilde özetlenebilir:

a) Değer –yargılarının vicdana dayandırılmayacağını ileri sürerek her bireyin akla uygun olarak kendi öz çıkarının ve en yüksek mutluluğun peşinden koşması durumunda toplumun da bu durumdan faydalanacağını savunmaktadır.¹⁰⁹

Bu bağlamda vicdan yerine “öz çıkar” kavramı yerleşmiş ve evrensel ahlaki değerleri çıkar ilişkileri belirlemeye başlamıştır.

b) Genelin çıkarına uygun düşen kuralların bütün insanlarda özdeş olduğuna inanılması ve bunun insan aklına dayandırılabilmesi iddiasına sahip olmak...¹¹⁰

Burada da yine evrensel değerleri öne alarak insanın vicdanından ayrı bir ahlaki temellendirme çabası görülmektedir.

c) Her bireyin kendi en yüksek tatminin peşinden koşmasının, genelin iyiliğine katkıda bulunan bir dizi kurala temel sağlayabileceği hipotezi.

Bu kurallar hiçbir evrensel geçerlilik iddiasında bulunmazlar, bununla birlikte en azından pratik anlaşmayı mümkün kılacakları ve toplumsal kurumların tatmin edici bir biçimde işleyişini temin edebilecekleri öngörülmüştür.

Buradaki argüman, bireyci görüşün herhangi bir ahlak sistemiyle bağdaşmaz olduğu değil, fakat tam tersine, bütün ahlaklarla bağdaşabildiği ve onlar arasında tarafsız kalabildiğidir. Bireycilik temeli üzerinde, hiçbir değer sisteminin zorunlulukla geçerli bir sistem olarak tesis edilmemesinin nedeni tam tamına budur. Bu problem,

¹⁰⁸ HORKHEIMER Max - ADORNO Theodor W., *A.g.e.*, s.103

¹⁰⁹ CEVİZCİ Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, s.25–28

¹¹⁰ *A.g.e.*, s.25-28

Modern Batı endüstri toplumunda hiç olmadığı kadar acil bir problem haline gelmiştir. Bu toplumda, bilimsel bilginin muazzam gelişimi insanlara doğa üzerinde devasa bir güç kazandırmıştır; fakat aynı zamanda bu rasyonel bilginin ahlaken yansız olduğu ve ahlaki bir konum ya da herhangi bir değerler cetvelinin tesisine hiçbir katkıda bulunamayacağı sabit bir tarzda açık hale gelir. Bireyci bilincin hâkim akılcı dünya görüşü içinde birtakım değerlerin zorunluluğunu göstermenin imkânsızlığı nihilizmin yapısal temelini oluşturduğu ifade edilebilir.¹¹¹

Aydınlanmanın ahlak anlayışı da diğer alanlarda olduğu gibi kendi iç dinamiklerini ortaya koymayıp görüşlerinde sürekli bir kararsızlık ve tutarsızlık içindedir. Akıl bilgisini tüm bilgilerin üstünde tutan Aydınlanmacı düşünürler bu durumu ahlak konusuna geldiklerinde bambaşka bir tarzda sunmaktadırlar. “Aydınlanma filozoflarının dinsel ahlakın keyfiliği yerine doğa yasalarına ilişkin bilginin konulması gerektiğini”¹¹² ifade etmeleri ilkin yerinde bir tespit olarak görülebilir. Oysaki dinsel ahlakın keyfiliği yerine doğa yasalarının keyfiliğinin yerleştiği iddia edilebilir. Burada önemli olan ahlakta keyfiliğin, ne türden bir keyfilik olursa olsun, önüne geçmek ve kabul edilemez olduğunu vurgulamaktır. Hâlbuki doğa yasalarına uygun ilkelerin egemen olduğu bir ahlakta da pratikte keyfi olana yer verilebileceği öne sürülebilir. Söz konusu bu keyfiliğin kökeninde kilisenin insana verdiği değer ile kilise karşıtlarının verdiği değer arasında açık ve fark edilebilir bir ayırımın olmadığını ifade edebiliriz. Bunun nasıl olduğuna bakıldığında ise insanın doğuştan günahkâr olarak doğduğunu ve kiliseye gelerek arınabileceğini savunan teolojik bakış açısı ile İngiliz ve İskoç filozoflarının insanın doğal yanının kötü olduğunu savunması arasında bir fark yoktur. Eğer bir fark olduğu iddia edilecekse kilisenin kutsal olanı referans gösterirken kilise karşıtlarının ise kutsal olanın dışında bir çözüm sunmalarındır. Bu problem, modern psikolojide çelişkiler yaşayan insanın terapi yöntemiyle rahatlatılması olarak kendini göstermiştir. İşte bu rahatlamanın kilisedeki karşılığı ise vicdanen sıkıntı yaşayan insanın kiliseye giderek içini dökmesi yönteminden pek bir farkı yoktur.¹¹³

¹¹¹ *A.g.e.*, s.25–28

¹¹² TOURAINE Alain, *A.g.e.*, s.27

¹¹³ LIPSON Leslie, *A.g.e.*, 156

“Hesaba katılabilirlik ve yararlılık ölçülerine uymayan her şey Aydınlanmanın gözünde kuşkuludur.”¹¹⁴ Dolayısıyla bu kuşku çağımızda ahlak veya değer sorunu tartışmalarında önemli bir yer teşkil etmektedir.

Yararcılığın temel ilkesi eylemlerimizin toplumsal yarar amaçlı olduğunda ahlaksal bir değere sahip olduğunun ölçütünü belirtmesi şeklindedir. Toplumsal değerlere uygun olan iyiliğin yararlı olduğunu kabul ederken toplumsal değerlere uygun olmayan kötülüğün ise zararlı olduğu kabul edilir. Bu noktada toplumsal değerlere uygun olarak belirlenen iyiliğin ve kötülüğün toplumdan topluma değiştiğini ve dolayısıyla genel geçer olamayacağını ifade etmek gerekmektedir.

Ahlaki değerlerin hem insanlık tarihindeki yaşamsal problemlere hem düşünce ve hem felsefe tarihinde karşımıza çıkan ve bizi uğraştıran ve teorik tartışmalara neden olan faydacılık daha çok Aydınlanma ile birlikte kanıtlanabilirliği ve uygulanabilirliği söz konusu olmuştur. Dolayısıyla Aydınlanmanın ahlak anlayışının daha çok ‘yarar’cı bir hedefe yönelmesi ile aynı anda Batı toplumunu ‘erdem’den de sürekli ve yavaş yavaş uzaklaştırmıştır. Şüphesiz Aydınlanma yüzyılından sonraki yüzyıllarda Batı dünyasında ‘yarar’cı tutum Avrupa’yı geçmeye çalışan ve büyük ölçüde geçen Amerika Birleşik Devletlerinde ‘pragmatizm’ olarak devlet ve toplum ideolojisi haline gelmiştir.¹¹⁵

Şüphesiz yararcılığın özel çıkar veya öz çıkar adı altında genele geçer bir yasa haline dönüştürme çabasının Aydınlanmacı ahlak anlayışının başvurduğu bir yöntemdir. Dolayısıyla bu özel çıkarların erdemle bağdaşıp bağdaşmadığı noktasında söz konusu olan özel çıkarların ilerlemeye veya gelişmeye katkısı olup olmadığı kıstas olarak belirleyici etken olmuştur.

Özel çıkarların ahlaki anlamda nasıl değerli bir içeriğe sahip olduğu Aydınlanmacı düşünürlerinden herhangi birisi incelendiğinde ortaya çıkacaktır. Bunlardan biri olan D’Holbach’a göre ahlaki kurallar özel çıkarlardan türemiş olup ve bu özel çıkarların aynı anda toplumsal çıkarlarla örtüşmektedir. Ayrıca D’Holbach, erdem ve öz çıkarı hemen hemen eşit düzeyde ahlakın temelinde görmüştür.¹¹⁶ Dolayısıyla burada Aydınlanmacıların erdem anlayışı insan soyunun gelişmesinde maddi çıkarların egemen olduğu gerçeği söz konusu olmuştur. Nitekim erdem ahlakın temelinde olmadığı

¹¹⁴ HORKHEIMER Max – ADORNO Theodor W., *A.g.e.*, s.22

¹¹⁵ MACLYNTRE Alasdair, *A.g.e.*, s.106

¹¹⁶ CEVİZCİ Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, s.179

iddiasının kabul görmesiyle birlikte bilimsel ve teknolojik ilerlemenin insanın tüm yapıp etmelerini şekillendirmesi zor olmamıştır.

Öte yandan Aydınlanma ilkelerini sonuna kadar savunan Condorcet de insanın ilerlemesinin mükemmel olacağını ve bunun da insanlığın ahlaki olarak olgunlaşma şeklinde kendini göstereceğini belirtmiştir. Condorcet, bu olgunlaşmayı öz çıkar ile ortak iyinin uzlaştığı bir dönemde mümkün olabileceğini ifade eder.¹¹⁷

Nietzsche'nin Aydınlanma ahlakına olan eleştirisine gönderme yapan Maclyntre'a göre Aydınlanma düşüncesinin ürettiği tüm ahlak teorileri insana ilişkin olarak yanlış bir hareket noktasından yola çıkmaktadır. 'Ben ne tür bir insan olmalıyım sorusuna bırakın yanıt istemeyi bu soruyu yöneltmeyi bile başaramamışlardır. Bu sorun her insanın yaşamında bir şekilde gerçekleşen kaçınılmaz bir durumdur. Modern ahlakçıların bakış açısına göre temel sorun kurallar konusunda ortaya çıkan 'hangi kuralları takip etmeliyiz ve niçin onlara güvenmeliyiz?' sorusudur.¹¹⁸

Çağımızda etkileri toplumun her kesiminde kendini kabul ettirmiş olan ahlaki değerlerin nasıl olması gerektiğini de belirleyen Aydınlanmacı ve ilerlemeci ahlak anlayışının karakteri bireysel çıkarıcılığın ve belirlenmiş çıkarıcılığın iç içe geçmiş olduğunu belirtebiliriz. Çıkarların sürekli değer kazanması insanlar ve bilhassa genç nesil üzerinde anlamsızlığa ve kafa karışıklığına sebebiyet vermektedir.

Maclyntre'a göre çağdaş ahlaki yaşantı paradoksal bir karaktere bürünmüş görünmektedir. Çünkü O'na göre çağdaş ahlaki değerler hem bireyin kendi yaşantısında özerk olmasını istemektedir hem de oluşturduğu siyasal ve bürokratik sistemlerle bireylerin eylemlerini kısıtlamaktadır.¹¹⁹ Şüphesiz bu tutarsızlık modern dünya insanının ahlaki bunalıma düşmesinin bir nedeni olarak değerlendirilebilir.

Aydınlanma felsefesinde insanın kendi özgürlüğüne ulaşması ve bu doğrultuda yaşamını kurması öncelikli ve önemli bir sorundur. Ahlak felsefesi bağlamında indeterminist¹²⁰ olarak ifade edilen özgürlükçü ve kendi kendine yetebilecek donanıma sahip bireyi hedefleyen Aydınlanma insanı, nereden ve kimlerden bağımsız olduğunu çok iyi bilmesine rağmen neye ve nasıl boyun eğdiğini fark edememiştir. Modern dünyada isteklerini, plan –projelerini ne pahasına olursa olsun gerçekleştirmek isteyen

¹¹⁷ COPLESTON, *Aydınlanma*, s. 216

¹¹⁸ MACLYNTRE Alasdair, *A.g.e.*, s.180

¹¹⁹ *A.g.e.*, s.110

¹²⁰ İnsanın toplumsal veya herhangi dıştan gelen zorunlu ve belirlenmiş eylemlere uymayı reddeden ve insanın eylemlerini seçmesinde özgür olduğunu savunan ahlak anlayışı.

insan gücünü kabul ettirdiği insanları ezerek gücünü kabul ettirmedikleri insanlara boyun eğerek karakterini, kişiliğini bozmuştur.¹²¹ “Aydınlanmanın şeylere karşı tutumu diktatörün insanlara karşı tutumu gibidir. Bu tutum ise insanların davranışlarını yönlendirebildiği kadarıyla insanı tanır.”¹²²

Tarihsel olarak Rönesans ile başlayan ve artık yeryüzünün büyük bir bölümünde oluşan bu değer anlayışı insanların özgür olmasından başka seçeneği olamayacağı yönündedir. Dolayısıyla sürekli olarak eleştirilen geleneksel değer anlayışının insanların özgürlüklerini yok ettiği ve insanların birey oluşlarını engellediği şeklindedir. Fakat çağımızda insan ya kitleleşmeyi seçmek ya da kitleleşmenin dışına çıkarak uzlaşmaz biri olmak zorunda bırakılmıştır. Her ikisinde de önemli ölçüde yabancılaşma sorunu ortaya çıkması kaçınılmazdır.¹²³ Bu durumda belirlenmiş ahlaki ilkelere aykırı davranmanın düzeni tehdit ettiğini kabul etmekten başka seçeneğimizin olmadığı ve insanların yapay nedenlerle bir güvenlik sorununun içine atıldığı bir çağda olduğumuzu vurgulamak yerinde bir hükümdür.

Aydınlanma insanın özgürlük için çetin savaşlar vermiş olduğunu ve bu mücadele sonucunda kamusal ve toplumsal yaşamda küçümsenmeyecek ölçüde özgürlüğe ulaştığını ifade edebiliriz. Fakat bu mücadeleden sonra insanların özlerinden çok şey yitirdiklerinden de bahsetmek gerekir.

Belki belli bir dönem için veya belli bir ülke için kendi özel hukukunu ve özgürlüğünü elde etmiş olan insanlar olabilir. Diğer yandan uzun vadede insanların ulaştığı değersel bakış açısının istediği insan tipi; az düşünen, az yargıya varan, daha fazla çalışan, daha çok tüketen, daha fazla yalınkat hazların peşinde koşan ve daha fazla günübirlik yaşayan bireyler ortaya çıkarmıştır.¹²⁴

18. yüzyılın düşünür ve filozoflarının insana verdikleri değeri ve insanı yorumlamalarını eleştiren Brehier, Descartes’in ruhunu ve bedenini birbirinden ayrı olarak incelediği insan anlayışının sonradan La Mettrie’nin, Condillac’ın, Helvétius’ün soyutlanmış¹²⁵ insanını meydan getirdiğini belirterek bu insan anlayışının insanı tarihinden, başkalarıyla olan ilişkilerinden ve evrensel değerlerinden koparılmış olan bir

¹²¹ BOBAROĞLU Metin, *A.g.e.*, s.79

¹²² HORKHEIMER Max – Theodor W. Adorno, *A.g.e.*, s.25

¹²³ ERDEMLİ Atilla, “Homo absconditus”, *Felsefelogos Dergisi* (Sy: 6), s.109-121

¹²⁴ *A.g.e.*, s.109-121

¹²⁵ Özünden koparılmış, izole edilmiş.

insana dönüştürdüğünü ifade etmektedir. Aynı zamanda Brehier, bu filozofların insanı tanımak yerine insanı değiştirmekle meşgul olduklarını vurgulamıştır.

Batı uygarlığının oluşmasında Aydınlanma felsefesinin varsayımları ve vardığı sonuçların büyük bir katkısının olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. İşte Batı uygarlığının oluşmasında ahlaki bir temel olmadığını ifade eden Lipson'a göre 15. yüzyıldan itibaren mayalanan Batı uygarlığının temellerini oluşturan unsurlar Rönesans, reform, bilim ve matematik alanındaki keşifler, Aydınlanma ve ilerleme düşüncesinin toplumsal alanındaki yenilikler ve değişimleri ifade eder. O halde Lipson'a göre ahlaki problemler Batı uygarlığının toplumsal reformlarının sonucunda meydana gelmiş ve Batı uygarlığının oluşmasında herhangi bir etkisi yoktur.¹²⁶ İşte temeli ahlaki ilkelere yoksun olarak oluşturulmuş bir uygarlığın yarattığı sonuçlar insanlar arasında asla kaybolmayacak olan ahlaki sorumluluklar doğrultusunda çözülmeye çalışılmalıdır. Fakat ahlaki sorumluluklar yerine hukuksal ve doğal olmayan çözümler önermek küreselleşen Batı uygarlığının etkisiyle büyük ölçüde tüm dünyada tek çözüm olarak bilinmektedir. İnsanlar arasında kökleşmiş ve kalıplaşmış ve ahlaki sorumluluk doğrultusundan uzak olan bu inancı ortadan kaldırmaya çalışmak, Ortaçağ kilisesinin insana bakış açısını değiştirmekten daha da zor gibi görünmektedir.

---

¹²⁶ LIPSON Leslie, *A.g.e.*, s.183

III. BÖLÜM

III. AYDINLANMA FELSEFESİNDE İLERLEME DÜŞÜNÇESİNİN YERİ VE ÖNEMİ

III.1. Aydınlanma Felsefesinde İlerleme Düşüncesinin Gelişimi

Aydınlanma felsefesinin temel dinamiğinin değişim olduğu söylenebilir. Değişimin de sürekli olarak ileriye doğru olduğu şeklindeki ontolojik anlayış bütün modern felsefe kuramlarında ilerlemeci bir çözümleme çabasına yol açmıştır. Bunu en belirgin biçimiyle tarih felsefesi kuramlarında görebiliriz. Tarih kuramlarının hepsinde bir ilerleme düşüncesi ve mutlu son öngörüsünün bulunması bazı tespitler yapmamızı gerektirmektedir. Bu tarih kuramları birbirlerine karşıt gibi dursalar da temel noktada yani ilerleme düşüncesine olan inanç ve güven bakımından birleşmektedirler. Bu tarihi kuramları burada tartışmak çalışmamızın bir aşaması olması açısından önemlidir.

Aydınlanma döneminde yaşamış olan düşünürlerin ilerleme düşüncesine bakışlarında farklılıklar bulunmaktadır. Fakat çoğu düşünür dönemin bilimsel ve teknik bilgilerindeki artışın sağladığı etkiyle ilerleme düşüncesini benimsemişlerdir. Aydınlanma düşünürlerinin taşıdıkları iyimserlik hiçbir konuda ilerlemeye duydukları güven kadar açık değildir.¹²⁷ Tarihin akışının yöneldiği amaç, farklı özellikler ve yöntemler gösterse de hepsi de tarihte ilerlemenin var olduğunu öngörmektedir. Dolayısıyla burada bütün Aydınlanmacı filozofları ve fikirlerini ayrı ayrı ortaya koymak, çalışmamızın temel yaklaşımı ve kapsamı açısından mümkün değildir. Fakat ilerleme düşüncesinin etkilerini tahmin etmeleri bağlamında dikkate değer olacağını düşündüğümüz birkaç isim üzerinde durmamız gerekmektedir.

Öncelikle Aydınlanma felsefesindeki ilerleme düşüncesinin nasıl geliştiğini daha açık kılmak için tarihte ilerleme düşüncesi üzerine yapılan çalışmalardan bahsetmek gerekmektedir. Tarihte yapılan ilerleme düşüncesi tartışmalarının Aydınlanmanın ilerleme düşüncesiyle benzer taraflarını veya farklılıklarını ele almamız çalışmamız açısından olumlu olacağına inanıyoruz. Bu bağlamda ilkin Grek Aydınlanmasının ilerleme düşüncesi veya ilerleme düşüncesine karşıt olabilecek tarih ve zaman anlayışlarına kısmen de olsa bakılması gerekir. Çünkü 18. yüzyıl Aydınlanma filozoflarının Grek Aydınlanmasından etkilendiklerini ifade edebiliriz.

---

¹²⁷ *A.g.e.*, s.187

Grek felsefesinin tartıştığı en önemli problemlerden birisi de ‘değişme’dir. Bu soruna değerler sorunu da eklenmesiyle, tartışma fiziksel dünyanın değişiminden kültürel dünyanın değişimi olarak genişlemiştir. Yunanlılara göre geçmişte neler olduğunu anlamak veya bozulmanın nedenlerini çözmek önemlidir. İnsan dünyasındaki değişme iki açıdan ele alınmıştır: İlki Hesieodos’un geleneğine bağlı olarak kötüye gidiş veya bozulma, ikincisi ise değişmeyi ‘gelişme’ veya ‘ilerleme’ olarak görenler şeklindedir.¹²⁸ Görüldüğü gibi Aydınlananın ilerleme düşüncesine benzer iyimser bir tarih anlayışının kökleri Yunanlılarda da bulunmaktaydı. Fakat Hesieodos’un belirttiği zamanı veya tarihi kötüye gidiş olarak gören kötümser bir anlayış da vardı. Bu kötümser tarih anlayışı aslında efsane temelli bir anlayıştan gelmektedir. “Efsane temelli anlayışa göre yaşayan topluluklar/toplumlar, mümkün olduğu kadar, ilk atanın ve tanrıların kurduğuna inanılan döneme uygun yaşayarak, değişmeden uzak kalma çabası içinde olmuşlardır.”¹²⁹ Dolayısıyla değişmeyi ve ilerlemeyi kabul etmeyerek efsane temelli tarih anlayışı ile Hesieodos’un tarih anlayışı önemli ölçüde örtüşmektedir. Üstelik efsane temelli tarih anlayışında değişmeye karşı bir direnç de gösterilmiştir. “Bütün dikkatli yaşamalara rağmen, çeşitli değişiklikler ortaya çıksa da onun ortadan kaldırmanın yolları da yıllık yapılan kuttörenleridir. Bu anlayışa göre ideal yaşama ve hayatın amacı, geçmişte tanrılar ve ilk ata tarafından kurulan altınçağ ya da arketipe uygun yaşamaktır. Altınçağ özelliklerinden uzaklaşmak, günah işlemek ve düzene başkaldırmak şeklinde yorumlanmıştır”¹³⁰ Geçmişe bu başkaldırış yeni bir şeyler istemek anlamına gelir ve ilerlemeyi öngörür. Dolayısıyla bu durum yabancılaşmayı ve birey olma özelliklerinden de uzaklaşmayı doğuracaktır. “Günah işlemek ve düzensizlik, ilk ataya bir tür başkaldırma olduğundan, onun koruyuculuğunun dışına çıkmak anlamına gelmiştir. Böyle bir durum, birey ya da topluluğun yok olmasının nedeni sayılmıştır. Bundan kurtulmanın yolu, başlangıçta belirlenen kurallara göre yaşamak ve bütün değişmelerden ve değiştirci unsurlardan uzak kalmaktır.”¹³¹

Zaman kavramının efsane temelli anlayışa göre değişme ile aynı anlama geldiğini ve değişiminin de bozulma olarak görüldüğünü ifade eden Bıçak’a göre kuttörenlerle

¹²⁸ BIÇAK Ayhan, *Felsefe ve Tarih*, s.122

¹²⁹ BIÇAK Ayhan, *Tarih Düşüncesinin Oluşumu*, s.114

¹³⁰ *A.g.e.* s. 114

¹³¹ *A.g.e.*, s., 114

insanlar, zamanı ortadan kaldırarak onu efsanevi başlangıç noktasına götüreceklerine inanmışlardır.¹³²

Hesieodos'un mitolojik tarih anlayışından sonra Yunanlı düşünürler, 5. yüzyılda ilerleme hakkında teoriler geliştirmiştir. Bu teorilerin kaynağı yaşamın inorganik maddelerden çıkıp geliştiğini belirten bir anlayıştan gelmektedir. Bu gelişme anlayışı, en belirgin şekilde Demokritos'ta ortaya çıkmıştır.¹³³ Şüphesiz bu inorganik madde anlayışı 17. yüzyılda Avrupa'nın bilim anlayışının da temeli olmuş ve bu bağlamda biyoloji çalışmaları inorganik temellere dayanarak geliştirilmeye çalışılmıştır.

Yunan felsefesinin en önemli iki filozofu olan Platon ve Aristoteles de ilerlemenin genel olarak teorisini ortaya koymaya çalışmışlardır. İlerleme düşüncesi özellikle Aristoteles'in yazılarında en iyi şekilde tartışılmıştır. Aristoteles, teleolojik bir ilerlemeden bahseder ve daha 'Metafizik'in hemen başında doğanın boşuna bir şey yaratmadığını ifade etmiştir. Aristoteles, icatları göz önünde bulundurarak teknik ilerlemeye dikkat çeker ve bu teknik ilerlemenin de entelektüel, ahlaki ve siyasi ilerlemeye kaynaklık edeceğini belirtmiştir.¹³⁴ Aristoteles'in ilerleme düşüncesine sahip olduğunu ve değişmeye bağlı olarak bunun zorunlu olduğunu belirttiği ifade edilebilir. Nitekim "Aristoteles, nesnelere dünyasının sürekli bir değişim içinde olduğunu ve bu değişimin zorunlu olarak ilerleme düşüncesini doğuracağına işaret etmiştir."¹³⁵ Aynı zamanda bu ilerleme amaçsız değil tam tersine yöneldiği bir ereği bulunmaktadır. Aristoteles'in organik bir sistemi öngörmesinden ötürü teleolojik bir ilerlemeye sahip olduğunu belirtebiliriz. Ama Aydınlanma felsefesindeki ilerleme düşüncesi daha çok mekanik bir ilerleme düşüncesi olarak görülebilir ve bunun da kendi içinde bir dinamizme sahip olmadığı ortaya çıkar.

Yunan felsefesinin önemli isimlerinden Platon'un, tarih yasasının temelinde bozulma olduğunu ve bozulmanın kaçınılmaz olduğunu belirten Bıçak'a göre Platon, bu bozulmanın nedenlerini araştırmıştır. Yunan dünyasında ilk kez Hesieodos'un kötüye giden çağlar öğretisinin ele aldığını ama Herakletios, bunun yerine "herşey akar" diyerek değişimi öngörmüştür. İşte Platon, bu değişme fikrini de ele alıp işlemiştir.¹³⁶ Ama öte yandan Platon'un insanın yaratılışını, evrendeki yeri ve genel özelliklerini

¹³² *A.g.e.*, s.114-115,

¹³³ BIÇAK Ayhan, *Felsefe ve Tarih* s.116

¹³⁴ BIÇAK Ayhan, *Tarih Bilimi*, s.62

¹³⁵ *A.g.e.*, s.64

¹³⁶ BIÇAK Ayhan, *Felsefe ve Tarih*, s.,207

efsanelere göre ele aldığını belirten Bıçak'a göre gene de Platon, insanın bir bütün olarak ele alınması gerektiğinden bahsetmiştir. Çünkü Platon'un temel kaygısı ahlak olduğundan daha çok değerlerle uğraştığı ifade edilebilir. Dolayısıyla Platon, değerler bağlamında insanların iyiye mi yoksa kötüye mi doğru gittiğini araştırmıştır.¹³⁷

Bir başka husus ise Yunanların ve Romalıların da ilerleme düşüncesini merak ettiklerini ifade eden Collingwood'a göre Yunanlılar ve Romalılar içinde buldukları tarihi koşullardan hareketle tarihte sonraki çağların önceki çağlardan daha iyi olamayacağı sonucuna varmışlardır. Hakikaten de Yunanlıların ve Romalıların bu görüşlerinde yanılmadıklarını sonraki çağlara bakarak görebiliyoruz. Bu sorunun daha sık tartışıldığı 18. yüzyılın düşünürleri ise insanlığın bulunduğu noktadan daha ilerde olduğunu ve bundan sonra da sürekli olarak durmadan ilerleyeceğini ifade etmişlerdir. Modern tarih anlayışı olarak kabul gören bu bakış açısıyla ilerleme sorununun çözülemeyeceğini belirtmek gerekmektedir.¹³⁸

İlerleme düşüncesini teolojik bir ilerleme şeklinde değerlendiren Yahudilik ve Hıristiyanlık dinleri kendilerine vaat edilen Tanrısal düzene doğru ilerlediklerini kesin olarak ortaya koymuşlardır. Bu iki dindeki ilerleme anlayışının tümüyle teolojik temeller üzerinde kurulu olduğu gerçeğini göz önünde bulundurmalıyız. Aydınlanmacı ilerleme düşüncesinin ise, içerik ve amaç olarak teolojik ilerleme anlayışından farklı bir tarzda olduğunu ifade edebiliriz. Aydınlanmanın sahip olduğu ilerleme düşüncesi Yahudilik ve Hıristiyanlık dinlerindeki farklı olarak tümüyle laikleştirilmiştir. Çünkü tarih insanın yeryüzündeki konumunu yetkinleştirmek ve doğaya egemen olmak şeklinde değerlendirilmelidir.¹³⁹ Bu durumda Aydınlanmacı ilerleme düşüncesinin akli ve bilimsel gelişmeler ekseninde olup modern ilerlemecilik şeklinde olduğunu belirtebiliriz. Dolayısıyla Hıristiyanlığın ilerleme fikri inanç ve din temelli olup daha çok öte dünyayı amaçlayan bir tarzda iken Aydınlanmacı ilerleme düşüncesi ise yaşadığımız dünyaya yönelik mutlu son tablosu öngören bir ilerleme düşüncesi geliştirmiştir.

Mutlu bir sona doğru ilerlemeyi öngören tarih anlayışına sahip dinlerden biri olan Hıristiyanlığın önemli düşünürlerinden bir olan aziz Augustinus (354-430), Antikçağ

¹³⁷ A.g.e., s.203

¹³⁸ COLLINGWOOD R.G., *Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler*, (Çev. Erol Özvar), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2001, s.141-142

¹³⁹ CARR Hallet Edward, *Tarih nedir?*, (Çev. Misket Gizem Gürtürk), İletişim Yay., İst., 2002, s.125

tarih anlayışında belirgin olan çevrimsel zaman görüşünü, sonsuz dönüş yönünü, bir kenara bırakarak tarihsel düşünceye yeni ve çok önemli bir öge katmıştır.¹⁴⁰ Augustinus'un bu katkısı daha önce döngüsel bir zaman anlayışına sahip olan mitolojik tarih anlayışına karşıt ve değişimin zaman için önemli bir unsur olduğunu ifade eden Herakleitos ve Demokritos gibi filozofların zaman anlayışından farklıdır. Çünkü Antik Yunan filozofları değişmeyi daha çok fiziki doğanın değişmesini esas alarak görmüşlerdir. Üstelik Platon ve Aristoteles'in sonradan bu değişme anlayışını insanın gelişmesi şeklinde düşündükleri belirtilebilir ama gene de değişebilir olanın yanında değişmeyen de her iki filozofta temel bir yer teşkil ettiğini ifade edebiliriz. Dolayısıyla Augustinus'un ilerlemeci tarih anlayışı belli bir hedefe doğru ilerleyen ve belirli ölçütleri olan bir tarih anlayışıdır.

Augustinus'a göre ilk günahattan bugüne kadar geçen ve son yargıyla tamamlanacak olan zaman, sürekli ve dönüşsüz bir zamandır. Tarih ancak bu şekilde genel bir anlam kazanır. Bu anlamlılığın gerçek olacağı düzen ise Tanrı devletine doğru ilerleyen bir zenginleşmeyi ifade eder.¹⁴¹ Augustinus'un tarih anlayışı döngüsel olmayan ama teolojik ve teleolojik temeller üzerine kurulu bir tarih anlayışıdır. İşte Ortaçağın egemenliğinin sona ermesiyle birlikte bu teolojik ilerlemeci tarih anlayışının içeriği seküler bir ilerleme anlayışına dönüştürülmüştür.

Augustinus'a göre tarih Âdem ile başlayan ve kötülüğün sınavlarından da geçerek kurtarıcının ortaya çıkışıyla sonuçlanması gereken bir ilerlemedir.¹⁴² Hâlbuki Aydınlanmacı ilerleme düşüncesinin hedeflediği Augustinus'un düşündüklerinin tam karşıtıdır. Bunun nedeni Rönesans ile başlayan modern ilerleme anlayışının öngördüğü ve başarmak istediği bilimsel, teknik ve sosyal vb. gibi hedeflerdir.

18. yüzyıl ve sonraki yüzyılda ilerleme düşüncesinin yaygınlık kazanmasının temel nedeni tarihsel araştırmaların bağlı olarak insanlığın sürekli olarak yeni bilgiler ve buluşlar ekseninde ilerlediği görüşünün güçlenmesidir. 18. yüzyıldaki tarih gelişimi 17. yüzyıldaki fizik biliminin gelişmesi kadar etkilidir. Artık tarihsel araştırmaların sonuçları görülmeye başlanmış ve bu durum devlet adamlarının da dikkatini çekmiştir. Tarih anlaşılabilir ve tarihin bir planından bahsedilebilirdi.¹⁴³

¹⁴⁰ LACOSTE Yves, *Tarih Biliminin Doğuşu ve İbn Haldun*, (Çev: Mehmet Sert), Corpus Yay., İst., 2002, s.246

¹⁴¹ *A.g.e.*, s. 246

¹⁴² *A.g.e.*, s. 247

¹⁴³ COLLINGWOOD R.G., *Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler*, s.149

Yeniçağla beraber Avrupa’da din, felsefe, bilim ve kültür açısından büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Gelenekçi ve durağan zihniyet karşısında yeni olan ve durağan olmayan bir zihniyet ortaya çıkmıştır. Bu zihniyetin bir unsuru olan ilerleme düşüncesi, Batı Dünyası tarihinde ilkin Rönesans döneminde görülmüş ve Aydınlanma çağında yoğun olarak işlenmiştir. Rönesans döneminde ilerleme düşüncesi daha çok doğa bilimleri bağlamında tartışılırken Aydınlanma döneminde ise kültür bağlamında tartışılmıştır. Artık kültür ve uygarlığın, giderek bir ilerleme ve gelişme içinde olduğu inancı hâkim olmuştur. “Hâlbuki uygarlık ve kültür bağlamında ise ilerleme ve gerileme birbirinin yerini tutacak terimlerdir.”¹⁴⁴ Sosyal değişimin mutlak anlamda uygarlaşma ve ilerleme olacağını ifade etmek yanlış bir çıkarımdır. Çünkü uygarlaşmanın getirdiği olumlu etkilerin yanında olumsuz birçok etkisi olacağını belirtmek gerekir.

Uygarlaşmak demek diğer toplumlardan veya tarih kitaplarının sayfaları arasında kalan geçmişteki kültürlerden daha fazla sanata ve kültüre sahip olmak anlamına gelmez. Tam tersine bunu savunmak görecelilik ile açıklanabilir ve öznellik yönü fazla ağır basmaktadır. Bu vesileyle uygarlığın nasıl olacağını belirli ölçütlerini ve ilkelerini ortaya koymaya çalışmak belirli bir kültürü öne çıkarmak anlamına gelecektir.

‘Tarihte bir ilerleme vardır’ ifadesi ile anlatılmak istenen şey, tarihsel her olayın bir kezlik oluşu ve bu olaylar sürekliliğin birbiri ardı sıra çizgisel olarak geleceğe doğru akıyor olmasıdır. Bu akış, nihai bir amacı gerçekleştirmek üzere belirli hedefe doğru olabileceği gibi, böyle bir hedeften bağımsız da olabilir. Burada ilerleme belli bir süreç içinde o sürecin kendisini gösterdiği evreler içinde ortaya çıkan gelişmeye karşılık gelir. Ancak gelişmeyle birlikte o sürecin sonundan değerlendirilebilecek bir kazanç elde etme de söz konusudur.¹⁴⁵

Öte yandan Lipson’a göre “tarih, özgün olayların, istisnaların, tersine dönmelerin, devamlılıktaki kopukların, şansın ve beklenmeyenlerin uzun bir listesidir. Tarihin değişken verilerini bilinen kategoriler altında eksiksiz olarak toplayabilmek imkânsızdır.”¹⁴⁶ Dolayısıyla ilerlemenin hep olumlu yönde olacağı düşüncesi tarihi gerçeklerle uyuşmamakta ve bu uyuşmazlığın kaynağı ise Aydınlanma felsefesinin tarihe bakış açısıyla oluşmaktadır.

¹⁴⁴ BELL Clive, *Uygarlık*, (Çev: V.Günyol, M.Urgan, M.C.Anday, H.Yavuz, H. Çakır), Toplumsal Dönüşüm Yay., İst., 1998, s.123

¹⁴⁵ AYSEVENER Kubilay –BARUTÇA E.Müge, *Tarih Felsefesi*, Cem Yay., İstanbul, 2003, s.31

¹⁴⁶ LIPSON Leslie, *A..g.e.*, s.94

İlerleme düşüncesi tartışmalarında bu kavramın tüm disiplinler için kullanılamazlığını ifade etmek gerekmektedir. Bu bağlamda felsefenin de ‘İlerleme Düşüncesi’ne sahip olduğunu ve bunu da bilimlerde ve teknik alanlardaki ilerlemelerle kıyaslamak gereksizdir. Felsefede Descartes’in Platon’u, Kant’ın Descartes’i, Hegel’in Kant’ı eskittiğinden bahsetmek zordur.¹⁴⁷ Çünkü felsefelerde tartışılan konuların geçerliliği ve ürettiği çözümler kendi içinde zihinsel bütünlüğe ve zaman-mekân üstü özelliğe sahip olmaları yanında, süreç içinde yöntem ve içerik olarak zenginleştirilebilir özelliklere de sahiptir. Bu içerikleri ele alan yöntemin değişmesi şeklindeki bir ilerlemeden bahsedileceğini ifade etmenin daha yerinde olacağını düşünmekteyim. Felsefe konuları içinde tartışılan özgürlük, erdem, varlık gibi problemlerin içerikleri zamana bağlı olarak değiştiği görülmekle birlikte, söz konusu problemlerin İlkçağdan günümüze bütün filozofların ortak problemi olduğu görülmektedir.

Diğer yandan tarihin belirli çağlara ayrılması bizi bir tür ilerleme fikrinin bulunması gerektiğine götürmektedir; fakat tarihçilerin tarihi belirli devirlere ayırmaları ve bir sonraki çağın bir öncekinden daha ileride olduğunu belirtmeleri tümüyle basit bir yöntemdir ve tartışılması gereken bir problemdir. Taşın yontulması ve cilalanması işinin günümüzde bir arada olduğunu ifade edebiliriz. Dolayısıyla bu iki durumun sırasıyla önce veya sonra olduğunu ve olacağını belirtmek gereksizdir. Belki bazı topluluklar bir çağı yaşarken diğerleri başka bir çağı yaşıyordu. Bu da çağların belirli bir topluluk içinde birbirini takip ederek oluşmadığını göstermektedir.¹⁴⁸

Tarihteki sosyal ve siyasi sorunların farklılaşması ve bilimlerde belli başlı konuların içerik ve yöntemlerinin zenginleşmesi ve yerini başka yeni teorilere bırakması insanlarda ilerleme düşüncesine olan inancın ve umudun belirlenmişlik ölçütlerinde yer almasına yol açmıştır.

Aydınlanmanın yoğun olarak ifadesini bulduğu 18. yüzyılda sanat ve ahlak alanında belirgin bir ilerlemeden bahsedilmezken bilim ve teknikteki ilerlemelerin nasıl olması gerektiği konusunda hararetli çalışmalar yapılmıştır.¹⁴⁹ Çünkü mekanik dünya düşüncesi ve olgucu akıl anlayışının sanata ve ahlaka karşı ilgisiz olduğu ifade edilebilir.

¹⁴⁷ HOBBSAWM Eric, *Tarih Üzerine*, (Çev: Osman Akınhay), Bilim Sanat Yay., Ank., 2001, s.87

¹⁴⁸ CLAUDE Levi – Strausse, *İrk, Tarih ve Kültür*, (Çev: Haldun Bayrı, Reha, Erdem, Arzu Oyacıoğlu, Işık Ergüden), Metis Yay., İstanbul, 1997, s.34

¹⁴⁹ ÜNDER Hasan, *A.g.e.*, s.46

Dolayısıyla ilerlemeden kasıt bilim ve teknik ilerlemelerin ne derece olacağı ve bu durumun insanlığı nasıl etkileyeceği şeklinde olmuştur.

Edward Hallet Carr, Rus çarı I. Nikola'nın "ilerleme" kelimesinin kullanılmasını ülkesinde yasakladığını bir söylenti olarak ifade eder. Devamında şuna dikkat çekilmektedir: Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletlerinin filozofları ve tarihçileri gecikerek de olsa I. Nikola ile aynı şeyleri düşünmeye başlamışlardır. Artık ilerleme kavramının yadsınması gerektiği tartışılmaya başlanmıştır. Carr, İlerleme düşüncesinin daha fazla özgürlük getireceğinden şüpheye düşen Bertnard Russel'in da şimdi dünyada genellikle yüz yıl öncekinden daha az özgürlük olduğunu ifade etmesini önemli bir vurgu olarak kabul etmektedir.¹⁵⁰

Aydınlanmanın akılcılığı bizi nasıl ki onun bilimciliğine götürüyorsa bilimciliği de bilginin tarihini ilerlemenin tarihiyle aynı tutmuştur. Aydınlanma filozoflarının bu ilerlemeyi bilginin birikmesi ve insan varlığının doğayı kontrol altına alıp istediği gibi sömürmesine yardım edecek araçların ve teknolojilerin gelişmesiyle mümkün ve kaçınılmaz bir süreç olarak anladıklarından ötürü bu anlayışları onları önünde sonunda ilerlemeciliğe götürür.¹⁵¹

Şimdi bütün bunlardan sonra şöyle bir soru sorabiliriz: Gerçekten de ilerleme denilen kavram tüm dünya tarihi için geçerlidir diyebilir miyiz? Sorularımızı çoğaltırsak: Tüm insanlık tarihi adına ilerlemeyi kim ve kimler belirlemektedir? Ya da bu belirlenimin ölçütü nedir ve neye göre bu değerlendirme yapılmaktadır? "Tarihilik, tarihselcilik batılı düşüncesinde ifadesini bulan bir gerçekliktir. Bu düşünceye göre tarihilik olumsuz dünden olumlu bugünü, olumlu bugünden mükemmel yarını yaratmanın vazgeçilmez dayanaklarından biridir".¹⁵²

İfade edilmesini uygun bulduğumuz bir diğer nokta ise Aydınlanma felsefesinin mutlak ve geri götürülemez özelliklere sahip ilerleme düşüncesine muhalif olan filozoflardır. Elbette Bu filozoflar Aydınlanmanın temelde batıl inançlara ve siyasal otoritenin keyfi uygulamalarına¹⁵³ yönelik eleştirilerinin farkındaydılar; çünkü hiçbiri Avrupa toplumunun, bir zamanlar içinde bulunduğu vahim duruma geri gitmesini istemiş değillerdi; ama öte yandan da hepsi, Avrupa toplumunun modernleşme hayalleri

¹⁵⁰ CARR Hallet Edward, *a.g.e.*, s.127

¹⁵¹ CEVİZCİ Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, s.13–14

¹⁵² ERDEMLİ Atilla, "Homo Absconditus", *Felsefelogos*, Sy.6

¹⁵³ Avrupa Ortaçağının sahip olduğu batıl inançları ve bu bağlamda siyasal güçlerin keyfi uygulamaları Batı dünyasının ilerlemesini durduran ve buna bağlı olarak sürekli artan bir ümitsizlik doluydu

ile kendi yolunu şaşırması ve tek yanlı bir bakış açısına düşmesinin tehlikelerine dikkat çekmek istemişlerdir.¹⁵⁴ Arat' göre "Aydınlanma, bütün Avrupa'yı kapsayan entelektüel bir oluşum olarak olayların ve nesnelerin olduğundan daha iyi olabileceğine yönelik bir optimizm, akla ve düşüncenin önceliğine yönelik bir entelektüalizm, toplumsal ve insani olaylara duyarlılık ve metafizikle ortodoksun zayıflamasıyla, otoriteryan politik kurumlara duyulan saygı esasında hemen hemen her yerde benzerlikler taşımaktaydı"¹⁵⁵

Aydınlanma felsefesinde gelişen ilerleme düşüncesinin belirgin bir eksen içermediği, farklı perspektifler içinde kendini gösterdiği söylenebilir. Söz konusu farklı perspektiflerin genel olarak dört soyağacı üzerinden oluştuğundan söz edeceğiz. Bu kuramlarının içeriklerini ve hedeflerini ana hatlarıyla tartışmak ilerleme düşüncesinin oluşturduğu etkilerin nasıl oluştuğuna dair bir fikir edinebiliriz.

Şüphesiz bu isimlerden birisi olan Condorcet, ileri sürdüğü fikirler ve insanlığın geleceğini belirleyen koşulları tartışması ile ilerleme düşüncesinin sonuçlarını görmemiz açısından önemli bir Aydınlanma filozofudur. Çünkü mükemmelleşme çabasının sınırının olmayacağı iddiası Aydınlanma çağına özgü bir anlayıştır. Aydınlanma düşünürlerinin çoğunun kabul ettiği bu ilerleme düşüncesi insanın ve insanlığın tarihini ve gidişatını belirleme adına etkili söylemlerdir

Bu bağlamda Aydınlanmacıların ilerleme düşüncesine benzer hiçbir ilerlemeden söz edilemeyeceğini ifade eden ve ısrarla bunu savunan bir filozof olarak Jean Jacques Rousseau'yu ayrıca ele almak durumundayız. Onun görüşleri, ilerlemenin olumsuz etkilerini önceden fark etmesi dolayısıyla çalışmamızı yönlendirir ve besler niteliktedir. Dolayısıyla Rousseau'nun ilerleme düşüncesine yönelttiği eleştiriler, çalışmamız açısından önemlidir.

---

¹⁵⁴ WEST David, *A.g.e.*, s. 45

Rousseau'un ortaya koyduğu tespitlerden sonra bir genelleme yapılacak olsa ilerleme düşüncesinin farklı iki yöntem etrafında geliştiği söylenebilir. Bunlardan birincisi Alman tarih düşüncesinin oluşturduğu Herder, Kant gibi filozoflarla başlayıp Fichte, Schelling ve Hegel ile zirvesine ulaşan İdealist ve Romantik tarih anlayışları iken diğer ise Marx ve August Comte'un siyaset ve toplumsal pratiğe dönüştürmeye çalıştığı materyalist ve pozitivist ilerlemeci tarih anlayışıdır.

III.1. 1. Pozitivist Felsefede İlerleme Düşüncesi

Aydınlanma felsefesinin bilgi ve bilim anlayışının pozitif bilimlerden güç alarak yaygınlaştığını ifade edebiliriz. Dolayısıyla Aydınlanma felsefesinde duyumculuğun ve deneyciliğin daha üstün görüldüğü bir gerçektir.

Pozitivizm, bilim konusunda empirist bir görüşe bağlılığı, toplumsal yaşama empirist bilgi modeli üzerinde bilimsel bir yaklaşımı tanımlar. Sosyal bilimler bağlamında ise, bu, insan ve toplum bilimlerinin yöntemlerinin doğa bilimlerinin yöntemlerine göre şekillenmesi veya oluşturulması; olgularla değerlerin birbirlerinden kesin olarak ayrılmaları gerektiği ve bu yapıldığında, sosyal bilimlerin de, doğa bilimlerinde keşfedilen yasalara veya yasa benzeri düzenliliklere koşut toplum yasalarına erişebileceği anlamına gelir

Modernizmin ilerlemeci çizgisini kutsal öğelerden ayırarak duyumcu ve deneyci bir yöntemi sonuna kadar taşımayı sürdürmesi bakımından Pozitivist ilerleme düşüncesini tartışmak gerekmektedir. Çünkü Aydınlanma felsefesi ile pozitivizm mutlak bilgiyi ve mutlak gerçekliği yadsımaktadır. Bu bağlamda da ilerleme düşüncesinin temelleri derlenip toparlanıp Aydınlanma felsefesinde ve pozitivizmde birleşmektedir. Bu bağlamda dünyanın içinde bulunduğu bunalımların ve çıkmazların kökeninde Pozitivist ilerleme düşüncesi yatmaktadır.

Condorcet, (1743–1794) ilerleme düşüncesinin Aydınlanmacı tavrını ve görüşünü açıkça ortaya koymuştur. Condorcet'nin, insanlığın mükemmelleşmesinin gerçekten sınırsız olduğunu ve bu olgunlaşabilmedeki ilerlemelerin bundan böyle de kendilerini durdurmak isteyen her türlü kuvvetten bağımsız olarak tabiatın bizi içine attığı yeryuvarlığının devamından başka sınırlarının olmadığını belirtmesi insanlık tarihi adına önemi bir hayli büyük söylemlerdendir. Devamında Condorcet, bu ilerlemelerin

---

¹⁵⁵ ÇİĞDEM Ahmet, *A.g.e*, s.12

zaman zaman yavaş bir seyir içinde olacağını ama asla geriye giden bir süreç içinde olmayacağını kararlıkla ifade etmektedir.¹⁵⁶

Condorcet'ye göre genel olarak insan soyu karanlıktan aydınlığa, barbarlıktan uygarlığa aşamalı bir ilerleme içindedir. Bu süreçte insanlık tarihi çatışmaların içinde gelişir.¹⁵⁷

Bu ilerleme sürecinin uzun bir süreç olduğunu ifade eden Condorcet, önünde sonunda insanoğlunun mutlak bir yetkinliğe ulaşacağını belirtir. Bu ilerleme sürecinin önündeki en büyük engel olarak da krallık yönetimi ve politik zorbalık olduğunu belirten Condorcet'ye göre ve bu iki unsurun işini kolaylaştıran ise din ve metafiziktir. Bundan dolayıdır ki Condorcet, tasarladığı ilerlemenin hemen gerçekleşmesinin zor olduğunu ve bunun ancak on ayrı dönemde gerçekleşeceğini ifade eder. Descartes'in rasyonalist felsefesi, Fransız Devrimi ve Cumhuriyetin kurulmasıyla bu sürecin olgunlaşmaya doğru ilerlediğini ve 19. yüzyılda ilerlemenin hedefine ulaşabileceğini belirtir.¹⁵⁸ Condorcet'nin insan soyunun tam bir yetkinliğe doğru sürekli bir ilerleme içinde olduğu inancını ifade ederken insanlık tarihini söz konusu ilerleme inancına uygun olarak örneklerine 19. yüzyılda rastlayacağımız bir tarzda dönemleştirir. Condorcet'nin ilerleme anlayışı sadece liberalizm üzerinde değil de aynı zamanda sosyal bilimler üzerinde de kayda değer bir etki bırakmıştır.¹⁵⁹

Öte yandan Condorcet'ye göre bilim, tarihte bir ilerlemenin olduğunun açık bir delilidir. Dolayısıyla gelecek için iyimser tablo çizen Condorcet'ye göre maddi, entelektüel, toplumsal ve ahlaksal alanlarda sonsuz ilerleme insanı sonsuz şekilde yetkinleştirecektir. Ona göre maddi ilerleme teknolojiyle sağlanacaktır. Buradaki maddi ilerleme ile kastedilen şudur: İnsanın gücünün artması, ürünlerinin kalitesinin ve kusursuzluğunun gelişmesi, ürünler için harcanan emeğin ve zamanın azaltılması, felaketlerin önceden görülüp önlenmesi ve kötü yaşam koşullarının iyileştirilmesidir. Bilim ve teknoloji ilerledikçe insanlar daha az çalışarak daha çok üretecekler ve ihtiyaçlarını daha iyi bir şekilde temin edeceklerdir.¹⁶⁰

¹⁵⁶ CONDORCET, *İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo Taslağı* I, Çev. O. Peltek), Meb. Yay., İst., 1999, s.5

¹⁵⁷ COPLESTON, *Aydınlanma*, s.215

¹⁵⁸ CEVİZCİ Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, s.185

¹⁵⁹ *A.g.e.*, s., 183

¹⁶⁰ ÜNDER Hasan, *A.g.e.*, s.47

Condorcet'un az çalışarak çok üretme düşüncesi Aydınlanma ve Modern Batı dünyası için bir yanılsama olmuştur; çünkü teknolojinin gelişmesi ve yaygınlaşması insanların ihtiyaçlarında da devamlı olarak büyük bir artışı doğurmuştur. Dolayısıyla Modern dünyadaki insanlar bu artan ihtiyaçları karşılamak için daha fazla çalışmak zorunda kalmışlardır.

Condorcet, doğanın sınırsız bir şekilde tüm imkânlarını insana verdiğini ve dolayısıyla ilerlemenin de sınırsız olabileceğini ifade etmektedir. Nitekim "Bugüne kadar bilimlerde medeniyetin geçirdiği ilerlemeleri inceleyerek, insan zekâsıyla yetilerinin gelişmesini çözerek, umutlarımızın karşısına tabiatın asla sınır koymadığına bizi inandıracak çok kuvvetli sebepler bulacağız"¹⁶¹ demektedir. Her şeyin değişime uğraması gerektiği anlayışının büyük bir heyecanla Condorcet tarafından ifade edildiğini görmekteyiz.

Condorcet, bilimsel gelişmelerle birlikte toplumda meydana gelen ve gelecek ihtimalleri tartışmış ve genel olarak toplumdaki değişimleri iyimser bir tabloda sunma gayretinde olup bilimsel devrimlerin teknik bilgilerle birleştirilmesinde herhangi bir sakınca görmeyen bir anlayış içindedir. Bu bağlamda bilimsel araştırmalarının verilerini ve sonuçlarını tarihe ve topluma uygulanabilirliğini savunan bu anlayış Avrupa kültür hayatının da bir parçası olagelmıştır. Bu da modernleşmenin hedeflerini iyi bir şekilde barındırmaktadır. Elbette olgusal ve somut varlık ve bilgileri kapsayan bu anlayış pozitif bilimlerin tüm bilgi ve varlık alanlarında söz sahibi olması gerektiğini düşünmektedir. Condorcet de bu anlayışın hem kendi ülkesinde hem de tüm Avrupa'da yerleşebilmesi için uğraş vermiştir.

Condorcet'in tarih anlayışının temeli olarak gördüğü pozitif bilimlerin gelişmesi ve ilerlemesinin toplumsal gelişme üzerinde önemli ölçüde etkide bulunması kaçınılmazdır. Bilimlerdeki bu devasa gelişmeler aynı zamanda hem Aydınlanma felsefesinin hem de Pozitivist felsefenin varlık ve bilgi anlayışlarının temeli olmuştur. Bundan dolayıdır ki tarihte ve sosyal hayatta da bir ilerlemenin olduğuna dair beklentiler bilimsel ilerlemelere bağlı olarak düşünülmüştür.

Fransa'da olguculuğun benimsenmesini sağlayan D'Alembert, bir matematikçi olarak olgucu yöntembilim üzerinde direktmesiyle olgusal bilgilerdeki ilerlemeleri önemsemiştir. Diderot gibi O da ilerlemenin pekâlâ verili olarak kabul edilebileceğini,

¹⁶¹ CONDORCET, *A..g.e, (c:II)*, s.68

çünkü akılsal aydınlanmanın kendisi ile birlikte toplumsal ve ahlaksal ilerlemeyi getireceğini düşünmüştür.

D'Alembert, akılsal ve bilimsel gelişim anlayışında derin bir biçimde Newton ve deneysel yöntem tarafından etkilenmiş ve bu paralelde düşüncesi, olgusallığın maddeci boyutuna ilişkin çekişmenin çerçevesinde olmaktan çok çağdaş bilimsel gelişim tarafından çizilen alan içersinde deviniyordu.¹⁶²

Almanya'da ilerlemeyi olgusallığın ilerlemesi olarak gören Christian Thomasius, (1655–1728) metafizik soyutlamalardan mümkün merteye kaçınmaya çalışmıştır. Felsefenin metafizikten tamamen ayrılması gerektiğini düşünerek felsefenin değeri yararlılığında, toplumsal ya da ortak iyiye ve bireyin mutluluğuna ya da iyiliğine katkıda bulunmanın eğiliminde olduğunu ileri sürmüştür. Başka bir deyişle O'na göre felsefe bir ilerleme aracıdır.¹⁶³

Öte yandan ilerleme düşüncesinin en önemli savunucularından Voltaire, ilerlemeyi aklın zaman içinde kendini göstermesi olarak tarif eder ve tüm tarihi akla uygunluk – akla aykırılık yöntemiyle incelemeye çalışır. Tarih yazıcılığında objektif olunması gerektiğini belirten Voltaire, felsefi açıdan bakılan bir tarihe ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir. Böyle bir tarih yazıcılığı ve yorumu tarih üzerine felsefe yapmayı gerektirir. Bu gereklilik de tarih felsefesi olacaktır. Bu bağlamda tüm ulusların genel ideleri çerçevesinde bir tarih anlayışı geliştirilmelidir.¹⁶⁴

Kuznetsov'a göre “1760 yıllarına doğru Voltaire aklın ilerlemesiyle o dönemin felsefesinin geliştirdiği ilkelere göre toplumun tüm örgütlenme görevinin artık gündeme geleceğine inanmıştı.”¹⁶⁵ Voltaire, elbette Ortaçağın kısır döngü çekişmelerden ve bitmek bilmeyen çatışmalardan ötürü Avrupa toplumunun gelecekte mutlu bir yaşam sürmesini düşünüyor ve üstelik bu düşüncelerini gerçekleştirmek istiyordu. “İnsanları adaletsizlikten ve boş inançlardan, fanatizmden ve savaşlardan, asalaklardan ve ayrıcalıklardan kurtarmak; akla uygun yasalar karşısında herkesin gönencini, yüksek kültürünü ve eşitliğini güvence altına almak, insanların düşünme, yazma ve düşüncelerini dile getirme, çalışma ve mal edinme özgürlüğünü tanımak; insanlığın kardeşliğini güvence altına alacak şekilde hümanist ahlakı yaygın hale getirme gibi

¹⁶² COPLESTON, *Aydınlanma*, s.66

¹⁶³ *A.g.e.*, s.133

¹⁶⁴ ÖZLEM Doğan, *Tarih Felsefesi*, Anahtar Kitaplar, İstanbul, 1996, s.46

¹⁶⁵ KUZNETSOV Vitaly, “Hegel ve Voltaire’de Tarih Felsefesi”, (“Hegel ve Aydınlanma Yüzyılı” kitabının içinde), (Çev: H. Portakal) Cem Yay., İst., 2002, s.34

büyük hedefleri bulunmaktaydı. Bu hedefler ancak aklın egemenliğinde gerçekleşecekti.¹⁶⁶ Voltaire, geleceğe karşı savaşımsız, adalete ve akla uygun bir insanlığı beklerken gelecekte Ortaçağdan bile yaşanmamış birçok trajediye şahit olacağını bilmiyordu. Üstelik bu trajedi Voltaire'in hayal ettiği yaşam düzeyine ulaşmak için insanlar, hem birbirlerini hem de doğayı talan ederek hedeflerini gerçekleştirmek istemişlerdir.

Özelikle Condorcet'in tarih yorumunun Comte için pozitivist bir felsefenin temellerini atmak için gerekli unsurları taşımaktaydı. Dolayısıyla hem Condorcet'nin hem de Aydınlanmanın bu tarz beklentilerini sonradan devam ettirme çabası içinde olan August Comte'un Pozitivist tarih anlayışına göre insanlık, mitolojiden teolojiye teolojiden metafiziğe, metafizikten de pozitif düşünceye doğru ilerleyen bir çizgi içindedir. Bu ilerleme temel bir enerji olarak insanın entelektüel etkinliğinin bir sonucudur. Pozitif dönem aklın ve bilimin aydınlattığı son erek olup bu dönemin getirdiği özgürlük düşüncesi ile insanlık daha eşitlik sunan bir yaşama doğru ilerleyecektir.

Pozitif bilimlerde elde edilen ilerleme insan aklını doğa üzerinde bir üstünlüğe götürmüştür. Bunun için yapılması gereken tek şey, insanı dogmatik kabullerden uzak tutarak sadece akılsal ve deneysel bilgi ile beslemektir. Aydınlanmanın temellerini olgusalığın içinden çıkarma girişimi, ilerleme ve özgürlük anlayışını fiziksel bir alanda kısıtlanmış bir bilgi olmaktan kurtaramamış, insanın özgürlüğü de bu fiziksel alana hapsedilmiştir.

Pozitivist bilim paradigması kabullerini çoğunlukla geleneksellikten ve metafizikten bağımsız bir şekilde tasarlamıştır. Burada şunu sormak gerekiyor: Geçmişin nesine veya hangi tarafına bakılarak ölçütler belirleniyor? Belli bir dönemdeki gözlenebilir değişimlere bakarak nasıl oluyor da gelecek dönemler süreklince iyimser bir tablo içinde düşünülüyor? Bu iyimser tablo tüm insanlık için geçerli bir ilerleme öngörüyor mu?

İlerleme düşüncesi Batı tarihi için uygun ve anlamlı bir metafor olabilirken, başka yerlerde benzer tarihsel kökleri olmayan halklar arasında, acı bir ütöpik ironiden başka şey ifade etmeyebilir.¹⁶⁷ Bu gerçeği bir kenara bırakıp genellemeler yapmaya çalışmak tutarlı bir sonuç değildir. Burada diğer bir eleştiri de geçmiş uygarlıkların tarihini

¹⁶⁶ A.g.e., s., 35

¹⁶⁷ BOORST Daniel J., "Yeniliğin Havarileri", NPQ Türkiye (New Perspectives Quaterly), (c.2-7), İst., 1994

tartışırken o dönemin şartlarına kendi çağımızdan herhangi bir şey katamayacağımız gerçeğidir. Yaşadığımız hayat şartlarından hareketle modernizmin uğrayamadığı ve sözünü geçiremediği kültürleri insani bulmamak gibi modern öncesi kültürleri de insani bulmamak benzer bir tavidir

III.1. 2. Romantik Felsefede İlerleme Düşüncesi

Romantikler aklın ve bilimin yaşamın her alanına müdahale etmesini bir bakıma zorunlu olarak gören mekanik felsefeye karşıt argümanlar geliştirerek ilerleme düşüncesine de farklı bir açıdan bakmışlardır. Romantik felsefede ilerlemenin mümkün olabileceği ve hatta ilerleme düşüncesinin olumlu olabileceğine dair belirtiler bulunmakla birlikte, haklı olarak, ilerlemenin etkilerinin ahlaki açıdan neler olabileceği de düşünülmüştür.

Romantik felsefenin öncülerinden sayılabilecek bir filozof olan Jean Jaques Rousseau'nun (1712–1778) Aydınlanma felsefesinin akılcılığını eleştirmeye başlamasıyla oluşan ve bir felsefi akım haline gelen Romantik felsefenin ilerleme düşüncesine bakış açısını tartışmak çalışmamızın varacağı sonuç açısından önemlidir.

Rousseau, sadece uygar dünyanın yakın tarihini kapsayan bir tarih değil, aynı zamanda bütün ırkları ve çağları içine alan bir tarih anlayışı içinde tarihi genel ilkelerle anlamayı uygun görmüştür.¹⁶⁸ Dolayısıyla Rousseau'yu bu yönüyle de Aydınlanma düşünürlerinden ayrı tutmak gerekir.

“Sanatlar ve Bilimler Hakkında Nutuk” adlı makalesinde Aydınlanma Felsefesinin ilerleme düşüncesine keskin eleştiriler getiren Rousseau'ya göre bilimlerin ve sanatların ilerlemesi insanı ahlaki özünden koparmış ve onu kendi aslından uzaklaştırıp yabancılaştırmıştır. Bilimlerin ve sanatların ilerlemesi ve olgunlaşması arttıkça ruhlarımız bozulmuştur. Bilimler ve sanatların insanlığa daha fazla hizmet edebileceği düşüncesi bundan sonra kesinlik taşımayan bir düşünce olup bilimlerin ve sanatların ilerlemesini her anlamda mutlak bir ölçüt olarak göremeyiz. Çünkü bilimler ve sanatlar insanlığın elinden şu veya bu şekilde çıkmışlardır. Yarın ne hale geleceğini tahmin edemeyiz. Belki de iyi ve olumlu görünen şeylerden bir canavar da çıkarılabileceğini belirten Rousseau'ya göre tüm bu ilerleme sanılan gelişmeler aslında birer yanılsamadır. Çünkü insanlık giderek aralarındaki sevgi bağıni kaybetmeye başlamıştır. Geçmişte

¹⁶⁸ COLLINGWOOD R.G., *Tarih Tasarımı*, (Çev:Kurtuluş Dinçer), Gündoğan Yay., Ankara,1996, s.121-122

insanlar daha mutluydu ve doğal iyi bir öze sahipti. İnsanlar arasında açık bir mülkiyet kavramı da yoktu. Fakat mülkiyetin ortaya çıkması ve kültürün gelişmesi bütün bu doğal yanı bozmuştur. Artık insanlar bencilliği ve kötülüğü bilen ve kullanan bir varlık haline dönüşmüştür. Bu da beraberinde eşitsizliği ve adaletsizliği getirmiştir. İnsanlığın bu eşitsizliğe doğru gitmesinin önüne geçmek için yeni bir toplum düzeni kurmak gerekir. Bu toplum düzeni ahlaksal temeller üzerinde kurulu olan ve tekrar doğaya dönen bir tarzda olacaktır.¹⁶⁹

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Rousseau'ya göre tarihte bir ilerleme söz konusu değildir, tersine tarihte giderek bir alçalma vardır. Rousseau'nun özellikle mülkiyet kavramının tarihte bir eşitsizliğe yol açtığını ifade etmesi anlamlıdır. Çünkü mülkiyet kavramının eşitsizliğe yol açması tarihte bir ilerlemenin de olmadığını bize göstermektedir. Gerçekten de mülkiyet kavramının olmadığı bir yerde eşitsizlik de olmaz. Çünkü eşitsizliği doğuran etmen, mülkiyeti neye göre belirleyeceğimizi tam manasıyla kestiremediğimizdir. Bir toprak parçasına “bu benimdir veya bu senindir” demek neye göre yapılan bir bölüşmedir?¹⁷⁰ Öte yandan denilebilir ki mülkiyet kavramının olmadığı tarihlerde de insanlar toprak için çatışmışlardır. Bu durumda şunu dememiz gerekiyor; eskiden kavga sadece yaşamak için yapılırken şimdi ise daha iyi yaşamak için yapılıyor. Bu da başkalarının yaşam alanlarına tecavüz ederek gerçekleştirilebilecek bir şeydir. Eskiden yaşamını sürdürmek için insanlar arasında meydana gelen çatışmalar sınırlıydı. Ama şimdi ise çatışmalar gelişme gösteren teknoloji sayesinde sınır tanımayan bir duruma gelmiş olduğunu ve bu çatışmaların giderek amaçsızlaştığını ifade edebiliriz.

Rousseau'nun ilerleme görüşünü yorumladığımızda tarihte tam anlamıyla bir ilerlemenin olmadığı görülmektedir. Ancak insanın ahlaki anlamda ilerlemesi ve bu ekseninde eşitsizliği ortadan kaldırması gerekir ki bu durumda Rousseau'nun olumsuz gördüğü ilerleme Aydınlanmanın savunduğu ve eşitsizliğe dayanan bir ilerlemedir. Rousseau'nun bu eleştirileri Aydınlanma felsefesinin ilerleme düşüncesini temelinden sarsmıştır.

¹⁶⁹ ROUSSEAU Jean Jaques , *Bilimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk*, (Çev: Selmin Evrim ve Mehmet Evrim), Türkiye Yayınevi, İst., 1945, s.29-30

¹⁷⁰ ROUSSEAU Jean Jaques , *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Nedenleri*, (Çev. R. Nur, İleri), Say Yay.,İst., 1995, s.25

Rousseau'nun ilerlemeyi sadece sanatların ve bilimlerin ilerlemesi olarak düşünülmesinin insanlık tarihi için olumsuz sonuçlar doğuracağını tahmin etmesi anlamlıdır. Çünkü "Rousseau'nun sanatların ve bilimlerin yıkıcı etkisini eleştirmesinden itibaren Aydınlanma Çağı düşünürleri, kültürün yalnızca insanın eğitiminde değil, aynı zamanda onun iğrenç isteklerinin ve tutuklarının tatmin edilmesinde de kullanılabileceğini farketmişlerdir."¹⁷¹

Alman Aydınlanmasının tarihsel ve kültürel alanlarda önemli düşünürlerinden biri olan Gotthold Ephraim Lessing'e (1729–1781) göre ilerleme din duygusunun gelişmesidir. Din ile akli uzlaştırma çabası içinde olan Lessing tarihin süreklile artan bir yetkinleşme alanı olduğunu ifade eder. Bu yetkinleşme insanın tekrar kendi ahlaki özüne dönmek için yaptığı bir çabadır. İlerlemeyi insanın kendi ahlaki özüne dönmesi olarak yorumlayan Lessing, ilerlemeye aynı zamanda içselleştirme kavramını eklemiştir. Lessing'in tarihi yorumlayışı diğer Aydınlanma filozoflarının yaptığı gibi tarihin sürekli artan bir yetkinleşme içinde olduğu şeklinde olmuştur.¹⁷²

Romantik olduğu kadar idealist tarafı olan Schelling'in (1775-1854) tarih felsefesinde doğa – tarih benzerliğinden hareketle bir ilerleme düşüncesi kendini göstermektedir. Schelling'e göre doğada bir ilerleme olduğu gibi tarihte de bir ilerleme vardır. Ama tarihteki ilerleme sadece özgürlüğe doğru giden bir ilerleme olamaz. Mademki hem doğada hem de tarihte ilerlemenin olduğunu kabul ediyoruz, o zaman şunu da kabul edebiliriz; doğada yasalar olduğu gibi tarihte de yasalar olmalıdır. Ama öte yandan tarihteki ilerlemeyi tıpkı doğadaki ilerleme gibi sadece yasalarla açıklamaya kalkarsak o zaman tarihteki ilerlemeye bir zorunluluk yüklemiş oluruz ki bunun da özgürlüğü zedeleyeceğinden kabul edilemez. Bu yüzden, tarihte de bir yasa olduğundan tarihteki ilerlemenin sadece özgürlüğe doğru giden bir ilerleme olduğunu söyleyemeyiz. O halde tarihteki ilerleme, sadece özgürlüğe ve zorunluluğa bağlanamaz. Tersine iki durumu da kendisinde taşıyan bir ilke, bir güç olmalıdır. Bundan sonra Schelling, tarihi yöneten ilkenin zorunluluğu ve özgürlüğü özdeş olan daha yüksek bir ilke olduğu sonucuna varmıştır. Bu en yüksek ilke bir çeşit bilinçsiz zorunluluktur. Yani bir tür yaratmadır.¹⁷³

¹⁷¹ MEJUYEV Vadim, *A.g.e.*, s., 45

¹⁷² GÖKBERK Macit, *Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları*, s., 111

¹⁷³ DOĞAN Özlem, *A.g.e.*, s.83

Schelling, Fichte'nin tarihi çeşitli dönemlere ayırışına benzer bir yöntemle üç döneme ayrılmış tarihten bahseder. İlki bilinçsiz günahkarlık ve kader evresi olan doğal dönemdir. İkinci dönem, özgürleşmeye başlayan aklın tarihte Tanrısal açılımı da başlatan dönemdir. Üçüncü dönem ise doğa ile tarihin ve özgürlük ile zorunluluğun özdeş olarak kabul edilen dönemdir.¹⁷⁴

Burada Schelling, mutlağın kendisi olan aklın kendisini daha yüksek ve daha tam bir görünüşe doğru ilerlemiş olduğunu belirtir. Akıl yalnızca bilen değildir aynı zamanda bilinebilir olandır. Dolayısıyla tarih hem bilginin hem de bilinenin ilerleyici bir biçimde varlık kazandığı zamansal bir süreçtir.¹⁷⁵

Romantik akımın ilerleme görüşü, Aydınlanmanın ilerlemeci tarih anlayışının etkilerini taşımaktadır. Romantikler, insanlığın tam bir yetkinliğe doğru ilerlediğine inanmaktadırlar. Fakat tarihin belli kalıplar altına yerleştirilmesine de karşı çıkanlar vardır. Bunlardan biri olan Novalis (1773–1801), tarihin eksik kalmasının tarihin özü olduğunu vurgulayarak tarihi ve insanlığı ideal bir kalıp içine sokmaktan kaçınmamız gerektiğini ifade eder.

İnsanları anılarına karşı ilgisiz kalmakla eleştiren Novalis'e göre tarihi olayları kendi şartları içinde değerlendirmek gerekir. Novalis'e göre geçmişi dikkate almazsak şimdiki zamanı tam manasıyla anlamayız. Bunu gerçekleştirmek için ise yüksek seviyede eğitimin şart olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁶

Rousseau'nun Aydınlanmacı ilerleme düşünce yapısına yönelttiği eleştiriler özellikle Alman tarih filozoflarını epeyce uğraştırmıştır. Artık tarih ve ilerleme üzerine çalışan filozoflar Rousseau'yu incelemek zorunda kalmışlardır.

III.1. 3. İdealist Felsefede İlerleme Düşüncesi

Aydınlanma felsefesinin ilerleme düşüncesi, idealist argümanlar üzerinde inşa edildiğinde temelde materyalist ve pozitivist ilerleme düşüncesinden farklılık göstermektedir. İdealist ilerleme aklın ve akla dayalı unsurların ilerlemeye katkısının ne olduğunu veya ne olacağını tartışıp bu bağlamda ahlaki sonuçlara ulaşmaya çalışmıştır. Şüphesiz ilerleme düşüncesi tartışmalarının önünde sonunda bizi ahlak tartışmalarına bizi götüreceği bilinmelidir. Bu bağlamda idealist unsurları kendisinde barındıran ve

¹⁷⁴ *A.g.e.*, s. ,85

¹⁷⁵ COLLINGWOOD R.G. , *Tarih Tasarımı*, s.149

¹⁷⁶ NOVALİS, *Fragmanlar*, , (Çev: Battal Arvasi), T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002, s.38–40

bunu bir sistem dâhilinde açıklayan Leibniz, Herder, Kant, Fichte ve Hegel gibi filozofları anmak gerekmektedir.

İdealist tarih anlayışı insan aklının karanlıktan aydınlığa doğru bir yönelim içinde olduğunu açıklamaya çalışır. Yani tarih, insan aklının giderek olgunlaşmasıdır. Bu paralelde tarih hakkındaki görüşlerini açıklayan idealist felsefenin güçlü temsilcilerinden olan Leibniz (1646–1716), tarihteki ilerlemenin duraklamalara uğradığı dönemlerin olduğunu fakat bu duraklamaların yeni başarılar için tekrar toparlanmak anlamına geldiğini ifade etmektedir. Tarihte bir sürekliliğin olduğunu anlatan Leibniz geçmişin şimdide yaşadığını şimdinin geleceğe doğru ilerlediğini belirtmiştir.

18. yüzyıl Alman Aydınlanmasının bir filozofu olan J. G. Herder (1774–1803) önceleri Aydınlanma felsefesinin ilerleme düşüncesi ve mekanik doğabilimin etkisindeydi. Daha sonra bu çizgiden kopan Herder bir tarih filozofu olarak tek yanlı kalan ve insanlığı belli bir biçime sıkıştıran Aydınlanma felsefesinin ilerleme düşüncesi etkisinde kalarak yapılmaya çalışılan tarih felsefelerini eleştirip genel tarihi içinde bulunduğumuz zaman ölçütleriyle inceleyemeyeceğimizi belirtir. Herder, tarihte ilerlemenin olduğu gibi düşüşlerin de olabileceğini ifade ederek tarihin hep bir düz çizgi şeklinde düşünülmemeyeceğini belirtir. O, tarihi ilerleme açısından değil de humanite açısından ele alır ve tarihe bakıldığında her dönemin kendisine göre humaniteye katkı yaptığını söyler. Bu katkı her dönem için ayrı bir öneme sahiptir. Her ulus veya toplumun gerçekleştirdiği humanite o ulusa veya topluma aittir. Her çağın ereği ve o ereğe ilerleyişi kendisinde aranmalıdır diyen Herder, tüm tarihi tek bir yasayla çözemeyeceğimizi belirtir. Ama her çağın insanlık tarihine kazandırdığı olumlu bir şey mutlaka vardır. Bu da insanlık tarihi için bir başarıdır. Dolayısıyla Aydınlanma felsefesinin bir birikim üzerine kurulduğunu belirten Herder, Aydınlanma döneminin de insanlık tarihinin bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder. Tarihteki ilerlemeyi Aydınlanmanın iyimserci ilerleme anlayışından farklı bir şekilde yorumlamaya çalışmış olan Herder, yöntem olarak anlama'yı öne sürmüştür. Bu yöntem Alman tarih felsefesi çalışmalarına yön verecek ve tarih felsefesi çalışmalarının çok daha sistemli bir şekilde tartışılmaya başlanmasına vesile olacaktır.¹⁷⁷

Dolayısıyla Herder, ilerlemeyi Aydınlanmacı ilerleme anlayışından farklı olarak yorumlamıştır. Herder, ilerlemeyi modernleşme olarak anlamak istemez ve ilerlemeyi

¹⁷⁷ ÖZLEM Doğan, *A.g.e.*, s.51-57

ahlaki bir gelişme olarak görür. Bu konuda Herder, Kant'ın toplumsal örgütlemeyi devletin gelişiminde katkıda bulunmadıkları sürece tüm toplumsal gelişme evrelerini göz ardı edilmesi gerektiği deyişini eleştirir. Çünkü Herder, doğal iyilik düşüncesini sonuna kadar savunur. Bu fikriyle Herder, insanı ve toplumsal öğeleri ilerleyen modern devlet yapısı içinde gerçekleşeceğini kabul etmez.¹⁷⁸

Aydınlanma döneminin bir filozofu olan Immanuel Kant (1724–1804), buna rağmen Aydınlanma felsefesinden birçok yönden ayrılmaktadır. Kant, aklın tarihsel gelişiminden söz etmez. O'na göre akıl kategorileri değişmez bir yapıdadır. Ancak ahlaki açıdan insanın değişimi ve gelişiminden bahsedilebilir. Kant'a göre ilerleme, özgürlük düşüncesinin tarihte giderek olgunlaşması ve gelişmesidir. Kant sistem kuran bir filozoftur. Bu sistem pratik aklın yani ahlakın merkezde olduğu bir sistemdir. Kant'a göre ahlaki bir yasa dışsal zorunluluktan gelmez. Tersine bu bir iç zorunluluktur. Yani ahlaki yasa insanın kendisinden gelen bir iç yasadır. Bu iç yasa aynı zamanda insanın dışsal olan her şeye bağlı olmamasıdır. O halde Kant'ın özgürlük anlayışı insanın bir iç zorunluluğudur. İşte ilerleme ancak bu iç zorunluluğun gelişmesi olarak son derece yararlı bir düşüncedir ve ahlaksal bir nitelik taşımaktadır.¹⁷⁹

Cassirer'e göre Kant'ın tarih felsefesinin ilkesi onun etik ilkelerini koşul olarak içermektedir ki gerçekten de Kant'a göre bir tarih felsefesi kendi dayanak ve açıklama temelini ancak etik ilkeler içinde bulabilir. Çünkü insanlığın tarihsel gelişmesi, özgürlük düşüncesinin sürekli olarak yoğunlaşması ve kavramsal olarak ilerlemesi ile birliktedir. Kant, bunun da Aydınlanma felsefesi ile birlikte mümkün olabileceğini belirtmiştir.¹⁸⁰

Aydınlanma felsefesinin ilerleme düşüncesinin rasyonel temelleri bir yönüyle Kant'ın görüşlerinde bulunabilir. 'Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt' (1784) adlı makalesinde Kant, aydınlanmış bir çağda değil de Aydınlanmaya giden bir dönemde yaşadıklarını belirterek Aydınlanmayı ve aydınlanmanın o zamanki gidişini yetersiz bulmaktadır. Kant'a göre "Şimdiki zamanlarda olduğu gibi insanlığın bir bütün olarak başkasının rehberliği olmaksızın, dinsel konularda kendi aklını iyi bir biçimde kullanacak durumda olması ya da bu duruma getirilebilmesi için kat edilecek daha çok yolumuz var; fakat bu yönde özgürce çalışmak için şimdi onların yolunun temizlenip aydınlatıldığına ilişkin farklı göstergelere sahibiz; böylece, evrensel aydınlanmaya

¹⁷⁸ COPLESTON, *Aydınlanma*, s.222

¹⁷⁹ ÖZLEM Doğan, *A.g.e.*, s.61

¹⁸⁰ CASSIRER Ernest, *Kant'ın Yaşamı ve Öğretisi*, (Çev: Doğan Özlem), EÜB, İzmir, 1998, s.153-154

giden yoldaki engeller, insanın kendi suçu ile düşmüş bulunduğu bu ergin olmayış durumundan kurtuluşuyla ilgili güçlükler yavaş yavaş da olsa aşılacaktır.”¹⁸¹ Görüldüğü gibi Kant, genel olarak Aydınlanma felsefesinin ilerleme düşüncesinin taraftarıdır. Öyle ki Kant, hukuksal ve kamusal alanda insanların daha da özgürleşmesi gerektiğini belirtmesiyle Aydınlanma felsefesinin bu konuda şimdiden yetersiz olduğunu söylemektedir. Kant’ın bu konularda yetersiz gördüğü Aydınlanma dönemi Kant’ın beklentilerini tam anlamıyla gerçekleştirecek yönde gelişmemiştir. Şüphesiz Kant, aklımızı en iyi şekilde kullanabilmemiz gerektiğini belirtmekle Aydınlanma hareketinin daha da ilerleme göstereceğini belirtmişti. Burada Batı dünyasının modern yaşamında kullanılan bir özellik durmaktadır. Bu özellik ise akla yüklenen sorumluluğa rağmen akıldan ziyade teknik ve bilimsel gelişmelerin toplum hayatına getireceği yeniliklere olan ilgiydi. Bu ilgi Aydınlanma felsefesinin ilerleme düşüncesinin de tipik bir karakteridir. Akıldan ne kastedildiği ise gerçekte bilinmemesine rağmen her konuda akıl sözcüğü geçiyor ve sanki bunu kullanmakla bir tür ilerleme düşüncesinin meşruluğu sağlanmaya çalışılıyordu.

Şüphesiz ilerleme düşüncesinin insanın iç değerlerine bağlanması daha önce Rousseau tarafından ortaya konulmuştu. Kant’ın da bundan etkilendiğini ifade edebiliriz. Ama Kant, kendine özgü bir yöntemle, ahlak yasasının bağlı olduğu bir iç zorunluluğun gelişmesiyle yani özgürlüğün gelişmesiyle ilerlemeyi ele almıştır. Rousseau, insanın iç değerlerini doğadan koparmazken Kant insanın iç değerlerini doğayla karşıt olarak görmektedir.

Kant, ilerlemenin insanın çabasıyla ulaşacağı sonucun mükemmellik olamayacağına işaret eder. Hatta bunu Rousseau’nun mutlak adaletin sağlandığı bir yönetimin ancak Tanrı’nın krallığında gerçekleşebileceği ifadesine katılmaktadır. İnsanın antogonizma¹⁸² özelliği mükemmelliği yakalamaya engel olarak gösterilir.

Dolayısıyla Kant, ilkin ilerleme düşüncesi için kötümser bir profil çizmektedir; ama insanın ilerlemesi gerektiği ve bunun kaçınılmaz olduğunu da belirtmiştir. İlerlemenin kendisinde taşıdığı güç sayesinde insan ilerlemeyi gerçekleştirir. Çünkü bu güç bir yandan da insan ahlak dışı, akıl dışı, hırs ve açgözlülük gibi özellikler barındırır, diğer yandan ise barış ve dostça bir yaşam sürmek ister. İşte bu iki durum çatışmayı

¹⁸¹ KANT, Seçilmiş Yazılar – *Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt*, (Çev; Nejat Bozkurt), Remzi Yay., İst., 1984, s.219

¹⁸² Toplum dışı toplumsallık anlamına gelir ve insanın bencil eğilimlerini ifade eder.

beraberinde getirir ki bu da ilerlemeyi zorunlu bir düşünce ve eylem olarak olanaklı hale getirir.¹⁸³

Alman idealizminin filozoflarından olan Fichte (1762- 1814), Kant'ın ilerlemeyi özgürlüğün ilerlemesine bağlamasını savunur. Çünkü Fichte sistemini Kant'ın özgürlüğü tartıştığı pratik akıl üzerinde kurmuştur. Ama Fichte'de 'kendinde -şey' olmadığından Kant'ın tarih tartışmalarının teorik aklın konusu olmadığı yönündeki ifadesinden farklı olarak tarihteki ilerlemeyi akıl ve özgürlüğün gelişmesi şeklinde düşünmüştür. Bu ilerlemenin göstergelerden biri de tıpkı Kant'ın işaret ettiği Fransız Devrimini örnek gören bir ilerlemedir. Fichte'ye göre tarih beş dönemden oluşur. İlki suçluluk dönemi olan bu dönemde akıl bilinçten ve özgürlükten yoksundur. İkinci dönem günahkârlık dönemidir ve bu dönemde akıl başka bir otoritenin emri altındadır. Üçüncü dönemde kendisi dışındaki otoriteye başkaldırır ve bu başkaldırış kendi bencilliğinden kaynaklanır. Dördüncü dönemde akıl bu bencilliğin farkına varır. Bu da aklın yükselişi anlamına gelir. Beşinci ve son dönemde ise aklın kendi pratik işlevini tüm insani yaşama egemen kılındığı tam özgürlük çağıdır.¹⁸⁴

Fichte'nin tarihi bu dönemlere ayırışı tipik bir ilerlemeci tarih anlayışının bir neticesidir. Böylelikle Fichte, mutlak özgürlüğe doğru ilerleyen bir tarih anlayışı içindedir. Kant'ın Aydınlanmayı yetersiz bulmasına karşın Fichte, Aydınlanmacı iyimserliğini korumakta ve bilim çağını yakalayıp oradan da özgürlük çağına geçileceğine inanmaktadır.

Felsefe tarihinin en büyük filozoflarından biri olan George Wilhelm Friedrich Hegel (1770 – 1831), bir yandan Aydınlanmacı temaları içeren diğer yandan da Aydınlanma karşıtı söylemler taşıyan sentezlerle felsefi sistemini geliştirmiştir.

Hegel, Aydınlanmanın duyumcu, pozitivist, materyalist ve rasyonalist akıl anlayışına karşıt argümanlar ortaya koyan Rousseau ve Herder'in Aydınlanmacı aklının sahip olduğu bakış açısına yönelik şüpheciliğini paylaşır. Fakat Hegel tümüyle irrasyonel bir bakış açısını öngören romantikler gibi de düşünmek istemez ve Aydınlanmanın başarılarının göz ardı edilmemesi gerektiğine inanır.¹⁸⁵

Kuznetsov'a göre Hegel'in 1807'den itibaren Aydınlanma karşıtı olan bir tarih felsefesi geliştirmesine rağmen Aydınlanmanın tarih felsefecisi olan Voltaire gibi

¹⁸³ COLLINGWOOD R.G., *Tarih Tasarımı*, s., 136

¹⁸⁴ ÖZLEM Doğan, *A.g.e.*, s., 80-81

¹⁸⁵ WEST David, *A.g.e.*, s.54-55

tarihin ilerici yönüne, aklın özgürleşmesine, rasyonel yönetim anlayışına ve tarihte büyük insanların oynadığı role inanma gibi konularda ortak noktaları bulunmaktadır.¹⁸⁶

Hegel'e göre tarih, "Geist" in kendi eylemi olarak dünya tarihinde kendi öz bilgisine doğru ilerlemesi sürecidir. Bu süreç ise özgürlüktür ve dünya tarihi özgürlük bilinci içindeki ilerlemedir.¹⁸⁷ Burada tarihin insanın tekrar özüne dönme çabasından başka bir şey olmadığını söyleyebiliriz. İlerleme kavramını Aydınlanmacı ilerleme düşüncesinden farklı bir yöntemle inceleyen Hegel'e göre ilerlemenin insanı sürekli kusursuzluğa götüreceği ve daha da yetkinleştireceğini savunmak ilerleme tasarımı için yetersizdir. Çünkü sürekli kusursuz olanı en yüksek değer olarak görmek belirlenim (determinizm) olarak kalacaktır. Hâlbuki ilerlemenin özünde değişim vardır ve değişimin de herhangi bir ölçütü olamaz.¹⁸⁸ Tarihe bu yaklaşımıyla Hegel, Schelling ile paralel bir düşünme sistemi içindedir.

Öte yandan ilerlemeyi bilincin basamaklarına göre açıklamaya çalışan Hegel, insan yaşamında bilincin, ilkin, kendisi ve dünya hakkında belirsizliği yaşayan bir çocuk gibi olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla bu ilerleme için ilk basamaktır ve sonrasında bilinç sürekli olarak kendisinin farkına varacak ve bağımsızlığını elde edecektir. İlerleyen gelişen, bilinç sırasıyla duyu deneyi basamağından tasarımlar basamağına oradan da kavrama basamağına geçecektir. Kavrama basamağına geçen bilinç nesnelere özünü veya ruhunu (asıl doğasını) tanıma olanağı bulacaktır.¹⁸⁹

Öte yandan Hegel'e göre bilgiyi tasarlayan ve üreten spekülative aklın ilerlemesi gibi tarihte de aynı akıl egemen olup ilerlemektedir. Dolayısıyla tarih, aklın ilkeleri doğrultusunda incelenmelidir. Bu ilkeler de 'a priori' ilkeler olmalıdır. Eğer bu ilkeler tarihin incelenmesinde olmasa tarih anlamsız hale gelir.¹⁹⁰

Doğadaki evrim ile tarihteki ilerlemenin benzer olduğunu ifade eden çoğu Aydınlanma filozoflarının aksine Hegel, gelişen tarihle gelişme göstermeyen doğa arasında kesin bir ayırım ortaya koyarak bunun üstesinden gelebilmiştir.¹⁹¹ Hegel'e göre doğa ile tarih benzer şartlarda ilerleme göstermez. Yani doğa için ilerleme sayılabilecek

¹⁸⁶ KUZNETSOV Vitaly, "Hegel ve Voltaire'nin Tarih Felsefeleri", s.37

¹⁸⁷ ÖZLEM Doğan, *A.g.e.*, s.88

¹⁸⁸ HEGEL, *Tarihte Akıl*, (Çev: Önay Sözer), Kabalcı Yay., İst., 2003, s.151

¹⁸⁹ *A.g.e.*, s.155-156

¹⁹⁰ ÖZLEM Doğan, *A.g.e.*, s. 88

¹⁹¹ CARR Hallet Edward, *A.g.e.*, s.128

bir şeyin tarih için de ilerleme olacağı sonucuna bizi götürmez. Bunun tam tersi de geçerli bir durum olarak anlaşılabilir.

Hegel'in özellikle 'Mantık Bilimi'nin girişinde sözlerine başlarken felsefenin bir nesnesi olacaksa bunun da gerçeklik olduğunu ve bu gerçekliğin salt olarak Tanrı olduğunu ifade etmiştir. O halde Hegel felsefesinin konusu Tanrı'dır. Bu çıkarımdan hareketle Hegel'in tarih felsefesinde 'Geist'in kendini zamanda açması, Tanrı'nın insanı doğaya atmasıdır. İnsan, Tanrı'dan kopup gelen bir akıl olarak doğada kendi özünden uzaklaşmış ve yabancılaşmıştır. Tüm çabası tekrar koptuğu varlığa dönmek yani özüne dönmektir. İşte bu çaba da tarihi başlatan bir çabadır. Bu yoruma bizi götüren, Hegel'in yer yer Hıristiyanlık teolojisine başvurduğuna dair belirtilerdir. Başka bir deyişle Hegel Hıristiyanlığın Tanrı kurgusunu felsefeye de uydurma çabası içindedir. Hegel'deki tez Tanrı'dır. Bu tezin anti – tezi oğul yani İsa'dır. Sentez ise bunların aynı vücutta birleşmesidir. Bunları açıklamamızın nedeni Hegel'in tarih felsefesini daha iyi anlaşılır kılmaktır. Şüphesiz bu açıklamalar Hegel'in kurduğu kavramsal felsefeye ters gelebilir. Ama bu tür açıklamalara bizi götüren birçok ipucunu da kendisinde barındırmaktadır.

Hegel'e yöneltilen en büyük eleştirilerden biri de diyalektik yöntemle göre ilerleyen tarihin olgunluk seviyesini, Hıristiyan – Germen kültür dünyasında ulaştığını belirterek örneklendirme yapmaya çalışmasıdır. Büyük bir tarih filozofu olan ve tarihteki ilerlemeyi diyalektik bir yöntemle açıklamaya çalışan Hegel'in düşüncesini Hıristiyan-Germen kültüründe somutlaştırması Hegel için bir talihsizlik olarak nitelenebilir. Carr'a göre " İlerlemenin -ya da uygarlığın- ne zaman başladığı sorununu kendimize dert etmek için bir neden yoktur. İlerlemenin nihai bir amacı bulunduğu varsayımı daha ciddi yanlış anlamalar yol açmıştır. Hegel, ilerlemenin nihai amacını Prusya monarşisinde gördüğü için, haklı olarak suçlanmıştır."¹⁹² Bir Prusyalı olarak Hegel'in böyle bir çaba içine girmesi normal karşılanmakla birlikte, felsefe içinde tartışılan, dolayısıyla belirli bir ulus, din ve kültür çevresinde sınırlanmayan evrensel bir tarih yasası gereği kabul edilemez bir çıkarımdır. Hem diyalektik bir yöntemle anlatılan ilerlemeci tarih nasıl oluyor da bir ulusta son buluyor ya da en olgun dönemini yaşıyor? Denilebilir ki diyalektik mantığa göre tez ve karşı-tez bir sentezde birleşmek zorundadır. Ama hemen şunu ileri sürebiliriz ki diyalektik mantığa göre ulaşılan sentez

---

¹⁹² A.g.e., s. 129

de aslında bir tezdır. Aksi iddia edilirse yani sentezin tekrar bir tez olamayacağı söylenirse o zaman diyalektikle ilerleyen tarihi bir ulusta bitirmek bir tür dünyanın ilerleyeceği son noktanın ulus düzeyine indirgenmesi anlamına gelir ki, bu da dini-etnik temelli bir inanç çıkarımıdır. Bu durumda Hegel, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Hıristiyanlığın akılcı açıdan tarihsel temellendirilmesini yapmış olmaktadır.

Hegel felsefesinin dayandığı ilkenin gelişme düşüncesi olduğunu belirten Löwith'e göre Hegel'deki bu gelişme düşüncesi 19.yüzyılda diğer düşünce akımlarının da temeli olan diyalektik yönteme dayanmaktadır. Fakat Löwith, gelişme düşüncesinin Hegel'in felsefesini merkezinde olduğunu kabul etmesine rağmen Hegel'deki gelişme düşüncesinin hiç de öyle muğlak olmadığını, tam tersine kendi başlanıcından bir sona doğru gelişen ve bu gelişme içinde kendini gerçekleştiren kavramın gelişmesi olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Löwith'e göre Hegel'in gelişme düşüncesi modern gelişme düşüncesinden farklı olduğu bir gerçektir.¹⁹³

Öte yandan B. Bauer ve D. F. Strauss, Hegel'in ilerlemeci tarih anlayışına karşı çıkarak buldukları dönemin (1830'lu yıllardan sonra) siyasi ve politik sıkıntılarla geçtiğinden bu durumun tarihi gerilere götürdüğünü ifade etmişlerdir.¹⁹⁴

Ayrıca Feurbach da Hegel'in tarih felsefesini politik bir biçimcilikle suçlayarak bu biçimin amacının da Hıristiyan – Germen dünyası olduğunu ve amaç olarak sadece tutkulu bir Prusyalı'nın tutucu ideali şeklinde olup gerçeklikten uzak olduğunu belirtmiştir. Feurbach'a göre tarih, artık geçmişte değil, bu andan itibaren başlayacak özgürlüğe ilerleyen insanın tarihi olmalıdır.¹⁹⁵

III. 1. 4. Materyalist Felsefede İlerleme Düşüncesi

Aydınlanmacı ilerleme düşüncesinin elde ettiği üstünlükleri, doğa bilimlerinin üretim ve teknolojiye dönüştürerek sağladığı güç ile yaygınlık kazandığı ifade edilebilir. Bu bağlamda materyalist felsefede öne çıkan ilerleme düşüncesinin Aydınlanmacı ilerleme ile birçok benzer özellikleri bulunmaktadır. Fakat materyalist felsefe, ilerleme düşüncesini Aydınlanma felsefesinin tarih anlayışının temeli kabul edilen pozitivist ilerleme planından farklı bir biçimde değerlendirmek gerekir.

¹⁹³ LOWITH Karl, "Hegel Felsefesi", (Doğan Özlem'in "Tarih Felsefesi"nin içinde' s.218

¹⁹⁴ ÖZLEM Doğan, *A.g.e.*, s.111

¹⁹⁵ *A.g.e.*, s.111

Materyalist tarih anlayışının temelleri Grek filozofu Demokritos'a kadar götürülebilir. Nitekim Demokritos'un inorganik maddenin gelişimini felsefesinin merkezine alması bunun bir kanıtıdır. Bu da özellikle Yeniçağla birlikte materyalist felsefenin sıkça başvurduğu bir anlayış olmuştur. Aydınlanma ile birlikte maddeyi temel olarak oluşturulan teorilerin tarih anlayışı hep bu eksen üzerinden gittiği açıktır. Fakat bu eksendeki düşüncelerin dağınık olmasından ötürü de anlaşılabilirliği muğlak kalmıştır. İşte bunun ortadan kaldırmaya çalışan Karl Marx olmuştur. Dolayısıyla materyalist tarih anlayışının ne olduğunu anlamak için Marx'ın tarih hakkındaki görüşlerine bakılması gerekir. Buradan hareketle Marx'ın Aydınlanmanın ilerleme düşüncesi ile benzer ve ayrı taraflarını da görebiliriz.

Marksist tarih anlayışına göre tarih, gerçek ilişkiler üzerinde kurulmalıdır. Marx'ın sistem olarak Hegel'in tarih felsefesinin içeriğini değiştirerek 'geist' yerine maddi ilişkilerin belirlediği bir bilinç durumu getirdiği söylenebilir. Bu maddi ilişkiler üretim güçleri ve üretim ilişkileri olarak iki unsur üzerine kurulmuştur. Bu bağlamda Marx'a göre tarihte ilk aşamada özel mülkiyet yerine toplumsal mülkiyet egemendir. Buna göre ortaklaşa üretim ve tüketimin geçerli olduğu toplumun birlik içinde yaşadığı ve özünü koruyan bir yaşamın var olduğunu belirtmektedir. Sınıf çatışmalarının artmasıyla birlik içinde olan ve ortaklaşa hareket eden toplum giderek kendi özüne yabancılaşmıştır. Toplum artık kendi doğal durumundan çıkmış veya çıkarılmıştır. Toplumun kendine yabancılaşması ve çatışma içine girmesinin nedeni ise Marx'a göre özel mülkiyetin toplumda kabul görmesidir.

Özel mülkiyetin olduğu yerde ise sömüren ile sömürülen ayrılığı meydana gelecektir. Özel mülkiyet ile birlikte üretim ilişkileri (toplumsal ilişkiler) sınıflaşmaya doğru gitmiştir. Toplumsal düzeni hep bu sınıflaşmanın arasındaki ilişkiler belirler. Toplumsal sınıfların oluşmasından beri tarih, sürekli bir sınıf savaşları süreci olmuştur. Üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki bağdaşmazlığın zirveye çıkmasıyla sınıf savaşları devrimlerle sürer. Bu süreç de dünya halklarının birliğine doğru ilerlemektedir. Marx'a göre tarihteki ulaşılması gereken özgürlük, özgürce üreten ve özgürce tüketen insanların oluşturacağı sınıfsız bir toplumla gerçekleşecektir. Nihayetinde Marx, bu çatışmaların önünde sonunda toplumu olması gereken konuma, yani özel mülkiyetin

olmadığı topluma, götüreceğini ifade etmektedir. Bu durumda gerçek tarih ancak bundan sonra yani proleterya özgürlüğüyle başlayacaktır.¹⁹⁶

Marx'ın özel mülkiyeti ilerlemeci zihniyetin olumsuz sonuçları olarak gördüğünü belirtebiliriz. Böylelikle Marx, aynı şekilde özel mülkiyetin ilerleme düşüncesiyle birlikte insanlar arasında eşitsizliğin doğmasına neden olduğunu ifade eden Rousseau ile benzer bir çıkarımda bulunmuştur.

“Marx'a göre insanlık tarihi, insanlığın ve medeniyetin gelişmesiyle birlikte artan yabancılaşmanın da tarihidir. Daha doğrusu öyle olmalıdır. Sosyal mutlak olarak ortaya konan bu hüküm, daha sonraki çağlara ısrarla 19. yüzyılın penceresinden bakmanın dışında bir anlam taşımamaktadır.”¹⁹⁷ Uygarlaşmanın ölçüsünün şimdiki konumdan veya durumdan daha da ilerde olunması gerektiği düşüncesi insanın giderek kendi kendine yabancılaşmasıyla sonuçlandığını ifade edebiliriz. Medenileşmek veya uygarlaşmak hemen hemen herkesin olumlu karşıladığı bir olgu iken aynı anda yabancılaşma da bir olgu olarak uygarlaşma ile birlikte artmaktadır.

Erkal'a göre Marx insanlık tarihini tez, antitez ve bunlardan doğacak olan sentez üçlüsü üzerine inşa etmiştir. Değişme bu diyalektik üzerinde ve doğrusal olarak ortaya çıkacaktır. Ancak en son sentez ve merhale olan sınıfsız, istismarsız toplum olarak kabul ettiği merhaleden sonra değişme sürecek midir, yoksa duracak mıdır, sorusu oldukça kapalı kalmıştır.¹⁹⁸

Cohen'e göre Marx'ın anlatmaya çalıştığı şey, toplumu oluşturan gücün akıl veya manevi bir kavrayış olmadığı tam tersine bunun maddi amaç ve araçların toplumu kontrol altına alarak topluma yön vermesi şeklindedir. İnsanın dış dünya tarafından oluştuğu ve 'ben'in bu oluşumda herhangi bir rolü olmadığı anlayışı Marx'ın felsefesinde egemen olan durumdur.¹⁹⁹ Burada Marx'ın felsefesinin başlangıç noktası maddi dünya olduğu görülmektedir. Ulaştığı sonuç ne olursa olsun Marx'ın tarihin ve toplumun dayandığı temelleri maddi ilişkiler olarak belirlemesi başta modern düşüncenin dayandığı temellerle ve nihayetinde Aydınlanmanın tarih ve toplum anlayışıyla paralellik göstermektedir.

¹⁹⁶ A.g.e., s.115

¹⁹⁷ ERKAL Mustafa E., *Sosyoloji(Toplum Bilimi)*, Der Yay. İst., 1996, s.315

¹⁹⁸ A.g.e. s.341

¹⁹⁹ COHEN Gerald A., *Karl Marx'n Tarih Teorisi*, (Çev:Ahmet Fethi), Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul, 1998, s.37

Marx'ın tarihteki ilerlemeyi öncelikle öz-bilinçten bağımsız düşündüğünü ifade eden Cohen'e göre Marx, öz- bilincin sadece ilerlemeyi artırıcı bir etkiye sahip olmasını önemsemiştir. Dolayısıyla Marx, ilerlemenin merkezinde egemenlik kurmak amacıyla ortaya çıkan emek çatışmalarını görmektedir.²⁰⁰

Burada Marx ve Hegel'in tarihin niçin varolduğuna dair farklı bir anlayış içinde olduklarını ve bu anlamda bunun ne olduğunu görmek gerekir. "Hegel'e göre bilinç kendisini bilir durumuna getirmek için zamana ve eyleme gereksinim duyduğundan dolayı, Marx'a göre ise insanlar doğaya karşı üstün gelmek için zaman ve eyleme gereksinim duyduklarından dolayı insanların tarihi vardır."²⁰¹ Dolayısıyla Marx'ın tarih anlayışı insanın doğaya egemen olması ve doğayı değiştirmesi gerektiği sonucu çıkar ki bu düşünce Rönesans ile birlikte ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda bu düşünce insanın ve toplumun ilerlemesi için doğaya müdahale edilmesi gerektiğine inanan modernitenin ve Aydınlanmanın ilerleme düşüncesi ile paraleldir.

---

²⁰⁰ *A.g.e.*, s.37

²⁰¹ *A.g.e.*, s.38

IV. BÖLÜM

IV. İLERLEME DÜŞÜNCESİNİN ETKİLERİ

IV.1. İlerleme Düşüncesinin Genel Etkileri

Aydınlanma felsefenin ilerleme düşüncesi ile modernitenin sahip olduğu aklın içerik ve biçim itibariyle Yeni Avrupa Medeniyeti sürecinin bir parçası olduğunu ifade etmemiz gerekir. Aklın kendi içeriğinin dışında başka bir içerik taşıması akli kendi doğasından uzaklaştırmasına neden olmuştur.

Adalet, eşitlik, mutluluk, hoşgörü geçmiş zamanlarda aklın doğasında var olduklarını ya da güçlerini akıldan aldıklarını ifade eden Horkheimer, bu kavramların eski amaçlarını koruduğunu ama onları değerlendirecek bir aklın artık olmadığını söylemektedir.²⁰²

Aydınlanma felsefesinden doğan ilerleme düşüncesi, insanlığın sürekli olarak gelişeceği inancının modern yaşam tarzına kabul ettiren bir zihniyet ortaya çıkarmıştır. Batı kültürünün değişimini ifade eden moderniteyi veya modernizmi, Aydınlanma ile kazanılan kültürel değerlerin, teknik ve bilimsel gelişmelerin sosyal ilişkileri belirlediğinin iyice benimsendiği bir dünya görüşü olarak görebiliriz. Bu durumda modernizmin doğurduğu sorunlarda Aydınlanma felsefesinin ilerleme düşüncesinin de payının olduğu sonucu çıkmaktadır. O halde 17. ve 18. yüzyıllarından itibaren baş gösteren ve özellikle de 19. yüzyılda ve günümüzde etkileri görülen Aydınlanma felsefesinin düşünce yapısı modernleşme projelerinin teorik arka planını oluşturur. Bu doğrultuda modern kültürün ve modernleş(tir)me çalışmalarının yol açtığı siyasal ve toplumsal belirlenmişlikleri ve krizleri tartışmak gerekmektedir.

“Modernleşme, gelişmiş kurumların insanın bilgisindeki artışı yansıtan ve hızla değişen işlevlere toplumun uyarlanması süreci olarak tanımlanabilir ki bu nitelikçe değiştirilebilir ve değiştirilmelidir inancını ortaya çıkaran deterministik nitelikte bir modernleşmeyi savunmak anlamına gelir. Modernleşmenin tarihsel yasalara ve zorunlu değişimlere bağlı olduğuna inanmak determinizmdir.”²⁰³ Modern bilgi ve bilim anlayışının temelinde ‘olan’ı konu etmesi söz konusu iken modern bilgi ve bilim

²⁰² HORKHEIMER Max, *Akl Tutulması*, s.69

²⁰³ HALİS Çetin, “Gelenek ve Değişim Arasında Kriz: Türk Modernleşmesi”, Doğu Batı, (Sy: 25), Ank., 2001, s. 13

anlayışlarının insan bilgisinin süreklince değiştirilmesi gerektiği vurgusunun önemli olduğunu düşünüyorum.

Pozitif bilimleri bilim çalışmalarında temel olarak kullandığımız bildiğimiz modern bilgi ve bilim, aslında pozitif bilimlerden ziyade sosyal bilimlerin konularına ve bilgi üretme yöntemlerine müdahale etmiştir veya etmek istemektedir. Bu durum bilimin sınırlarını ihlal etmek anlamına gelmekle birlikte modernizmin de bilim anlayışından koptuğunu göstermektedir. Sonuçta modernizm bilim yerine bilimcilik yapmaya kalkmıştır. Bilimciliğin ise giderek ideolojik yanı ağır olan ve olacak nitelikler taşıması kaçınılmaz bir durumdur.

“Modernleşme sürecinin ilerlemeci, asla geriye çevrilemeyen, her toplum için zorunlu aşamaları ve yasaları ifade eden bir süreç olarak algılanması modernleşmeyi bir ideoloji olarak karşımıza çıkarır. Bu durum modernleşmenin kendisinin bir ideolojiye dönüştürülmesi durumudur. Böyle bir modernleşme anlayışı da “ideolojik ilerlemeciliğe” indirgenen bir değişme kavramına yol açar.”²⁰⁴

İdeolojilerin insanlar arasında kabul edilebilir olmasını 17. yüzyıldan itibaren hayatın her alanında, daha önceleri etkili olan dinin gücünü yitirmesiyle hızla yaygınlaştığını belirten Teoman Duralı’ya göre ideoloji dinden çok farklıdır ve kutsal olma iddiasından vazgeçmiştir. Dolayısıyla ideoloji, bilim gibi kutsal olmayan ve dünyevi nesnel esaslardan hareket ederek kendisine bir tür itibar sağlama peşinde olmuştur. İdeolojilerin nesnel ilkelerle hareket ederek her şeyi açıklama çalışmasının en önemli ve en kesin ölçütünü verecek olan ise biyoloji bilimi olmuştur.²⁰⁵ İdeolojiler ilerleme düşüncesinden hareketle kendi dünya görüşlerini meşru göstermeye çalışmışlardır. Bunun dayanaklarından birisi de biyolojideki ilerlemeler olduğunu söylenebilir. Dolayısıyla “çoğu doğabilimci ve hekim olan çeşitli 17. yüzyıl bilim adamlarının belirttiği yaşamın mekanikçi yorumuna, niceliğe ağırlık veren akıl yürütmeye, deney yapma eğilimine bakarak, yakın geçmişte 17. yüzyılda ‘ilk biyoloji devrimi’nin gerçekleştiği söylenmeye başlandı.”²⁰⁶

²⁰⁴ A.g.e., s.13

²⁰⁵ ELİBOL Sadettin, *Felsefe Konuşmaları*, s.103–104, (DURALI Teoman, “Canlı – Cansız Antinomosi” söyleyişisi), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ank., 1987

²⁰⁶ THEODORIDES Jean, *Biyoloji Tarihi*, (çev: Teoman Tunçdoğan), İletişim Yay., İst., 1998, s.40-41

Aydınlanma felsefesinin ilerleme düşüncesi ile paralel olan modernleşme artık bir ideoloji haline gelmiştir. Bu ideoloji giderek dünya ve insanlık için çok tehlikeli sorunlara ve kanlı savaflara neden olan olayları besler hale gelmiştir. İnsanlar üzerindeki etkisi ciddi manada sarsıcı olan bu ideolojilerin kavram olarak Fransız Aydınlanmasının bir ürünü olmasına rağmen kökleri Ortaçağın yıkılmasıyla Batı Avrupalı aydınların tartıştığı düşünsel sorunlara kadar uzanan bir süreçtir. İdeolojilerin yaygınlaştırılması ilkin İngiltere’de Francis Bacon ve Thomas Hobbes gibi filozoflar başını çekmiştir. Buradaki ideoloji kavramı dinsel ve geleneğe ait düşünme modelleri dışında kalarak akla dayalı ve somut dünyanın bilgilerini değerlendirmek olarak anlaşılabilir. Hobbes’un teorisini oluşturduğu ideoloji kavramı, John Locke tarafından epistemolojik açıdan iyice sağlam hale getirilmiştir. İşte bu dönüşüm Fransız Aydınlanmasının etkisiyle meydana gelen Fransız Devriminden hemen sonra toplumsal ilişkilerde sık kullanılmaya başlanmış bir kelime olup ilerici ve olumlu bir anlam taşımaktaydı.²⁰⁷

İlerleme düşüncesinin insanlar üzerinde bıraktığı etkilerin toplumu ve bireyi nereye ve nasıl büyük sorunların içine attığından bahsetmek bir ölçüde yayılcı ve gelişmeci ulusal politikaların amaç olarak neyi hedeflediğini de ortaya koymak demektir. Bu bağlamda Touraine’nin ifadesine göre insan, eskiden sessizlik içinde yaşarken şimdi gürültü içinde yaşamakta ve kalabalıkların içinde yitmiş bir durumdadır. Yine devamında Touraine’e göre eskiden pek az ileti alırken şimdi ise ileti bombardımanı altındayız ve dolayısıyla modernlik, yerel kültürün sınırlarından insanı özgürlüklerine kavuşturmak amacıyla çekip almış fakat onu kitle toplumu ve kültürünün içine bırakmıştır.²⁰⁸

“Tarihselciliğin siyasal iktidarı onaylaması durumu, bir yandan insanı, toplumsal birliğin yalnızca bir üyesi, bir elemanı olarak, büyük önderleri de tarih sahnesindeki oyunun baş aktörleri olarak görmekle bireyi, kişiyi yok sayarken, bir yandan da tarihin gidişini belli bir toplumun veya sınıfın eline vermekle toplumlar ve sınıflar arası savaşı, insanın insanı kıyımını sözüm ona meşru kılar.”²⁰⁹ Modernleşmenin neye göre olacağını

²⁰⁷ MCLELLAN David, *İdeoloji*, (Çev. Barış Yıldırım), İBÜY, İst., 2005, s.4-5

²⁰⁸ TOURAINE Alain, *A.g.e.*, s.109

²⁰⁹ SOYKAN Ömer Naci, “İnsanın Dünyadaki Yerinin Yeniden Sorgulanması Üstüne”, Kutadgubilig, Sy:1

ve diğer toplumların nasıl modernleşeceğinin ölçütünü yapay nedenlere dayandırılarak meşru kılma çabaları dünyayı ve insanlığı yıkıma götüren olaylar gerçekleştirmiştir.

İdeolojik çatışmaların yol açtığı büyük savaşların insani niteliklerden neleri alıp götürdüğünü tartışmak gerekmektedir. “Savaşın hep dışımızdaki insanla ilgili olduğu gerçeğinin yanında içimizdeki insanı bozduğunu, parçaladığını, kokuşturduğunu ve ölmüşten farksız yaptığını vurgulamak gerekir.”²¹⁰

Günümüzde Avrupa ideolojileri de 19. yüzyılda gelişen ekonomik sistemin özelliklerini yansıtmaktadırlar. Bir yandan milliyetçilik, liberalizm, korumacılık ve birlik, muhafazakârlık ve sosyalizm, diğer yandan hala gelişmesini sürdüren kapitalizm, 19. yüzyılda oluşup gelişmişlerdir.²¹¹ 19. yüzyılda oluşan bu tablonun asıl beslendiği kaynak ise modern düşüncenin iyiden iyiye kök salıp serpildiği Aydınlanma yüzyılıdır.

Teknik bilgilerin ilerlemesiyle insan gücüne dayalı çalışmayı en aza indirme amacı olduğu iddia ediliyorsa Aydınlanma yüzyılında insan gücü kullanımına dayalı köleliğin neden arttığı sorulabilir. Aydınlanma hareketinin hedefleri doğrultusunda meydana gelen Fransız Devriminin başta gerçekleştirmek istediklerinden uzaklaştığını belirtmek gerekir. “Fransız Devriminin özgürlük, eşitlik, kardeşlik sloganında hayat bulan Aydınlanma hareketi, amacı olan politikaya ulaştıktan sonra Fransız burjuvazisi kardeşlik ilkesini bir yana bıraktı, eşitlik ancak kanun önünde geçerli olan soyut bir eşitliğe özgürlük ise varlıklı kişilerin endüstri ve ticarete diledikleri gibi uğraşabilme özgürlüğüne dönüştü.”²¹² Dolayısıyla Batı Dünyası, Reformlarla, Aydınlanmayla ve İlerleme düşüncesiyle köleliliğin, eşitsizliğin, düşmanlığın ve nihayetinde savaşların olacağı yüzyıllara doğru ilerledi. Tarihin hiçbir döneminin, hiçbir ulusunun hiçbir zaman tanık olmadığı soykırımlara, acılara ve savaşlara Aydınlanma yüzyılından sonraki yüzyıllarda tanık olduk. Bunun da nedenleri arasında Aydınlanma ile oluşan zihniyetin ilerlemeyi tek hedef olarak görüp ulusal somutluğa dönüştürmesidir.

Lipson’a göre 20. yüzyılda insanlığın ilerlemesiyle ilgili hayret verici olumlu gelişmeler yaşanmıştır; ama insanlığın başına gelen felaketler de hesaba katıldığında bu olumlu gelişmelerin pek bir önemi kalmamıştır. Çünkü hümanist adımlar yanında insanlık dışı acımasızlıklar da artmıştır. Bilimsel keşifler hem hayat kurtarma hem de

²¹⁰ ERDEMLİ Atilla, “Homo Absconditus”, Felsefelogos, s.115

²¹¹ BOZTEMUR Recep, “Avrupa’nın Uzun Ondokuzuncu Yüzyılı”, Doğu Batı, Sy.14, s.54

²¹² SELSAM Howard, *Din, Bilim, Felsefe*, (Çev:Mehmet Türdeş), Morpa Kültür Yay., İst., 2003, s.29

onu yok etme için kullanılmıştır. Bilgi birikimi durmadan gelişmiş ve genişlemiş fakat gerçekler düzenli olarak ört bas edilmiş veya çarpıtılmıştır.²¹³

Modern dünyada oluşan tablonun tüm yaşamı tehdit eden unsurlarla dolu olduğunu ve bu tehditkar unsurların giderek insanlığı daha fazla risk almaya zorladığını ifade eden Giddens, nükleer savaş olasılığı, ekolojik yıkım, engellenemeyen nüfus patlaması, küresel ekonomik mübadelenin çöküşü ve diğer küresel felaketlerin tüm insanlık için büyük bir tehlike olduğuna dikkat çekmektedir.²¹⁴

Günümüzde yeryüzünde insanlar başta olmak üzere tüm canlılar belki de tarihlerinin en zor dönemlerinden birinden geçmektedir. Ekolojik sistemin ciddi boyutlarda zarar gördüğü, kaynakların eşitsiz, hesapsız kullanıldığı, aşırı tüketimin egemen olduğu bir süreç yaşıyoruz. Ekonomik bunalımlar, krizler, yoksulluk, çevresel sorunlar ve güvensizlik hızla artıyor. Siyasal alanlarda yeni paylaşım alanları aranırken, yapay ve nedensiz savaşlar kurgulanıyor. Kültürel alanda ise tam bir yozlaşma, tektipleşme egemen kılınıyor.

Birçok bakımdan anlamsız kalan bu dünyada umutsuzluğa düşen insanlar, dini, mistik, ırkçı ve ayrımcı akımların etkisi altına girmektedir. Toplumsal dayanışmanın, ortak çıkarları savunmanın yerini, yükselen değerler, bireycilik ve kısa vadeli tedbirler almaktadır. Bu dönem, moderniteden postmoderniteye dönüşüm süreci olarak adlandırılrsa da, aslında Aydınlanmanın düşünsel dinamiklerine karşıt bir tepkiyi ve saldırıyı ifade etmektedir.

İktisadi modernleşme, rasyonel bir yöntemle toplumsal ve siyasal amaçlar için kullanılmaya başlandığı belirtilebilir. 17. ve 18. yüzyılların siyasal yöneticileri ve toplumsal düşünürleri toplumdaki düzen, huzur ve özgürlük üzerine yoğunlaşmalarının sonucunda 19. ve 20. yüzyılların büyük bir bölümü boyunca doğal yasaları kollektif bir iradeye dönüştürmeyi başardılar. “Aydınlanma felsefesinin bu siyasallaşma sürecini iyi temsil eden şey de ilerleme düşüncesidir.” Bundan sonra artık ilerlemeyi engelleyen durumların saf dışı bırakılması veya ilerleme düşüncesinin ve aklın yolunun açılması değil bu ilerleme düşüncesinin temsil edildiği modernliği sevmek ve istemek gerekmektedir.²¹⁵

²¹³ LIPSON Leslie, A.g.e., s., 209

²¹⁴ Bknz. Bu konuda ayrıntılı bilgi için GIDDENS Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, (Çev: Ersin Kuşdil), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998

²¹⁵ TOURAINE Alain, A.g.e., s.78

İlerlemeci zihniyetin akılı temele koyarak sistemini kurmaya çalıştığını ifade ederken beraberinde akıl-dışı sorunlarla boğuştuğunu da ifade edebiliriz. İlerlemenin sınırının belirlenmemesi ve ilerleme politikaların önüne geçilememesi sonucunda oluşan sorunlara finans çevrelerin reçeteleri, enerji projeleri ve sosyal modeller gibi belirli teknolojilerin yardımıyla bir çözüm aranabilir. Ama sadece finans, teknik veya sosyoloji gibi izole edilmiş, kendi içine kapanmış, düzenlerle yetinildiği sürece doğru bir sonuca ulaşabilmek olanaklı değildir.²¹⁶ Çünkü finans, teknik ve sosyoloji yöntemleri gereği ‘olan’ı inceler ve ‘olan’ın gerisinde kalan yönleri incelemekten kaçınır gibi görünmektedirler. Üstelik ahlaki veya olması gereken üzerine herhangi bir yorum getirmeme ilkesi hâkimdir. Oysa ilerleme düşüncesinin nesnel düzeyde kendisine geçerlilik kazandırmaya çalışmasıyla birlikte bütün bu yöntemler taraf olmaktan çıkıp tümüyle taraf tutan değerlendirme içine girmekten de kaçınmazlar.

Sosyoloji açısından değerlendirildiğinde günümüzün sosyal ve ekonomik sorunlarının 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başındaki şartları içinde ele alınamaz olduğu şeklindedir.²¹⁷ Sosyolojinin sahip olduğu yöntem gereği sadece toplumsal gerçeklere ulaşmak için o toplumdaki olan ve somut şartlara bakılması gerekmektedir. Bu bir ölçüde geçerli bir argüman olup sosyolojiyi bir bilim olarak anılmasını sağlayabilir. Fakat toplumun dinamiklerini anlayabilmek için tek başına bilimsel yöntemleri kullanmak bilimin en önemli ölçütlerinden biri olan nesnellik ilkesine aykırıdır. Öte yandan sosyolojinin bilim haline getirildiği yüzyılın gerçeklerinin günümüz gerçeklerinin kaynağı olduğunu veya olabileceğini vurgulamak gerekmektedir.

İlerleme düşüncesine uygun olarak siyaset ve ekonomide hızlı değişim ve dönüşümler yaşanıyor. Sosyal devlet ve kamusal alanda sürekli yinelemeler gerçekleşmektedir. Sosyal devlet anlayışı yerine yurttaşların müşteri olarak görüldüğü, eğitim, sağlık gibi temel toplum hizmetlerinin özelleştirildiği düzenlemeler getirilmekte ve uygulanan neo-liberal politikalar, ekonomileri kırılğan hale getirerek, bunalımlara ve krizlere her an açık ekonomik sistemler yaratmaktadır. Merkezi, gelişmiş ve zengin ülkelerle çevre ülkeler arasındaki uçurum giderek artmaktadır.

Özellikle varlık düşüncesinde bütüncül kavrayışın yok olmaya doğru yüz tuttuğu çağımızın bu tutumu aslında Soykan’a göre Descartes’ın metafizik kuramından önce

²¹⁶ VESTER Frederic, *Ekolojinin Anlamı (Evrendeki Bütünsellik Ağının Korunması)*, (Çev: Aydın Arıtan), Arıtan Yay, İstanbul, 1997, s.16

²¹⁷ ERKAL Mustafa E., *A.g.e.*, s.234

bilgi kuramının bir sonucu olup bu bilgi kuramının her alanda kabul görmesiyle birlikte yeryüzü ölçülüp biçilmekle bölünüp parçalanmaya hazır hale getirilmiştir. Çünkü yeryüzünün ölçülebilir niteliklerini göz önünde bulundurarak ele almak üretime ve tüketime dayalı bir sistemi zorlamıştır. Bu zorlamanın biriktirdikleriyle de Sanayi Devrimi gerçekleşmiş ve sonunda 19. yüzyılda siyasal erki de ele geçiren kapitalizmle bugünlere varılmıştır.²¹⁸

Brehiér'e göre modern medeniyet, 16. yüzyıldan itibaren bilgiyi amaç olmaktan çıkarmış ve artık ilerleme için bir araç olma durumuna getirmiştir. Bilginin ilerleme için bir araç olarak görülmesiyle insanların daha fazla yetkinleşeceği amaçlanmıştır. Oysa Brehiér'e göre bu araçlara herkesin sahip olması imkânsızdır. Bilginin bir güç olarak ifade edildiği modern medeniyette bu araçlara sahip olan insanların bir güç olarak bu araçları kendi maksatları doğrultusunda kullanabileceklerini vurgulamaktadır.²¹⁹

Aydınlanmacı ilerleme düşüncesinin doğayı egemenlik altına alma çabasının tarihinin geri kalan toplumları ve bu toplumların üzerinde yaşadıkları coğrafyaları sömürge haline getirmesinin tarihi ile örtüştüğü görülmektedir. Dolayısıyla Aydınlanma düşüncesi ve onun gerçekleştiği çağ dünyanın diğer bölgelerinde karanlığın, kaosun ve tahribatın yaşandığı çağ olarak tarihe geçmektedir

Aydınlanma felsefesini ve iktisat düşüncesini yerinde yorumlarıyla açıklayan Max Weber'e (1864–1920) göre kapitalizm ve bürokrasi, modern uygarlığın belirleyici özelliği olan rasyonalizasyon²²⁰ süreçlerinin örnekleri olarak görülmelidir.²²¹ Bu rasyonalizasyon sürecinin anlamı ise daha fazla ilerleme ve gelişmedir. İnsan aklının sürekli olarak ve durmaksızın ilerleme kaydetmesi sonucunda iktisat hayatında ve devlet kurumlarında yenileşmeler ve reformlar eleştiri kabul etmeyen bir kararlılıkla gerçekleştirilmiştir. Rasyonalizasyon çalışmaları beraberinde toplumsal hayatta yazılı kurallara dayalı ilişkiler yerleştirmiştir. Bu da insanlar arasındaki samimi ve yüz yüze olan ilişkileri bitirme noktasına getirmiştir. Çünkü ilerleme düşüncesi, çağdaş toplumun bireyinde vazgeçilmez amaç olarak konulmuş ve bu da toplumsal yapıda acımasız bir rekabet içinde birbirlerini üstünde yükselmeye çalışan insanlar yaratmıştır.

²¹⁸ SOYKAN Ömer Naci, “İnsanın Dünyadaki Yerinin Yeniden Sorgulanması Üstüne”, Kutadgubilig ,Sy: 1

²¹⁹ BREHIER Emile, *A.g.e.*, s.29-30

²²⁰ Akılcılaştırma, akla dayalı olarak

²²¹ WEST David, *A.g.e.*, s.93

İlerlemenin nasıl gerçekleşeceğini ve hedeflerinin ne olacağını belirtmeye çalışan Erkal'a göre ilerleme şeklinde ortaya çıkabilecek değişimin maddi hedeflerde olduğu gibi manevi hedeflerde de gerçekleşmesi gerekir. Değişmelerin toplumun bütününe yansiyabilmesi ve faydalı sonuçlar verebilmesi, sadece organizasyon ve kanuni tedbirlerle sağlanamaz. Kanuni tedbirlerin de organik bir şekilde zorlayıcı olmadan tabandan yukarı doğru toplum yapısı ile bir yabancılaşmaya sebep olmadan getirilmeleri uygun olur. Bu durumda toplum yapısı ile çelişen yasaların geçerliliği tartışılmalıdır.²²²

İlerleme düşüncesinin çağımızın üzerinde bıraktığı etkileri sınıflandırırken bir hayli güçlük çektiğimizi ifade etmek istiyorum. Çünkü çağımızda ilerleme düşüncesinin yarattığı olumlu etkileri aynı süreçte ortaya çıkan olumsuz etkilerden soyutlamak ve bunları belirli kategoriler içinde değerlendirmek oldukça zor görünmektedir. Kaldı ki bir takım gelişme trendlerini bazı insanlar için olumlu, bazı insanlar için olumsuz olarak nitelenmesi söz konusu olabilmektedir. O nedenle bilimde, teknolojiye, refah düzeyinde ve yaşam standartlarında mutlak bir ilerleme olduğunu söylemek oldukça zordur. Bununla birlikte modern toplumsal yapının belirgin eksenleri içinde yaşanan olumlu ve olumsuz süreçleri ayrı ayrı değerlendirmek Aydınlanma felsefesinin ve ilerleme düşüncesinin etkileri konusunda ayrıntılı sorgulama imkânı sağlayacaktır. Dolayısıyla etkililikten kastettiğimizin ne olabileceği üzerine şu ifadeyi burada sunmamız önemli bir husustur. "Etkilik veya etkileme kavramı sosyal yaşantının tümünü kapsar ve bu toplumsal yaşantının nasıl şekilleneceğini belirler. Yönetimsel rol ve karakterlerin eylem ve söylemlerinde somutlaşan biçimiyle genel bir tablo çizen ve yukardan aşağıya doğru işleyen toplumsal bir kontrole yol açar."²²³

IV.1. 1. Ekonomik Etkiler

18. yüzyılın ortalarında Aydınlanmanın iktisadi görüşünün beslendiği kaynak olan İngiliz sermayeciliğinin en önemli sanayisi yün üzerinedir. Bu sanayi ülkenin her tarafına yayılmış olup küçük çapta bir işletme halindeydi. Bu küçük işletmelerin daha fazla büyüme düşünceleri teknik anlamda bir gelişmeyi doğurmuştur. Bu gelişme öyle büyük oldu ki genişleyen ticaret ve zenginleşen tüccarlar, sanayi alanında atölyeler açtılar ve bu sayede sanayide büyük ilerlemeler kaydedildi. 19. yüzyılda ortaya çıkan

²²² ERKAL E. Mustafa, *A.g.e.*, s.257

²²³ MACLYNTRE Alasdair, *A.g.e.*, s.119

sanayi devriminin gerçekleşmesi bu teknik ilerlemeler kaynaklıdır.²²⁴ Teknik alanda ilerlemelerin sağlanması, tarımdaki verimliliği artırmayı amaçlarken beraberinde köyden kente göçü de doğurması modern dünyayı ekonomik anlamda yepyeni sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır. Sanayide üretimin hızı ve kalitesi arttıkça da yeni teknolojilere ihtiyaç duyulmuş ve bu gerçek manada İngiliz sanayisinde bir devrim başlatmıştır. Sanayideki bu hareketlilik diğer ülkelere de yayılınca bu durum, yeni bir Avrupa'nın ve ardından yeni bir Amerika'nın doğmasına yol açmıştır.²²⁵

Modern iktisat teorisinin oluşturduğu şevk ve heyecanla ticarete daha da ilerleyip daha fazla mal üretmek isteyen ekonomistler, zenginleşmek için değişik yöntemler denemekten kaçınmamışlar ve bu yöntemlerin felsefi ve bilimsel temellerini de oluşturma çabası içinde olmuşlardır. Dolayısıyla geleneksel iktisat teorilerinin geçersiz olduğunu ve değiştirilmesi gerektiğini ifade ederek yeniliğin önünü açmayı kendine amaç edinmişlerdir. Bunun köklü anlamda ve istenilen seviyede gerçekleşmesi ise Aydınlanmacı ilerleme düşüncesinin geleneksel iktisat kurallarını tersine çevirmesiyle büyük bir ivme kazanmıştır. Avrupa'da başlayan ve etkileri bütün dünyaya yayılan bu değişimi hazırlayan nedenlerin nasıl oluştuğuna bakmak gerekmektedir.

Aydınlanmacı ilerleme düşüncesinden itibaren Avrupa'nın ekonomik yapısının ilkelerini belirleyen kapitalist ekonominin dünya ekonomisini de etkilediğini belirtebiliriz. Artık her koşulda kapitalist ekonominin zaferi temel olgu olarak görülmüş ve bu başarısının teorik ve pratik kazanımları göz ardı edilerek herhangi bir ekonomik analiz yapılamayacağı anlaşılmıştır. Bütün bunlara rağmen kapitalist ekonominin sonradan etkin olduğu yerlerde bile kapitalist ekonomi geçmişteki ekonomik ürünlerden bağımsız olmamış ve tarihteki ekonomik ürünleri değiştirmiş veya kendi ekonomik teorilerine göre uyarlamıştır.²²⁶

Batı dünyasının toplumsal kimliğini belirleyen kapitalizmin bir sistem olarak neyi amaçladığını ve nasıl bir yöntem benimsediğini ortaya koyarsak Aydınlanma felsefesinin ekonomik ilerleme düşüncesinin ne anlama geldiğini daha açık bir ifade haline getirebiliriz. Kılıçbay'a göre kapitalizm insanın üretim yapmak ve bu üretimi artırmak üzere doğaya müdahale etmeyi, doğanın programını kendi programı

²²⁴ ARSLAN Mahmut, "İktisat Sosyolojisi Bakımından Adam Smith", Sosyoloji Der. s.164

²²⁵ *A.g.e.*, s.165

²²⁶ HOBSBAWM Eric, *A.g.e.*, s.103

doğrultusunda değiştirmeyi bilinç düzeyine yükselttiği rejimin²²⁷ adıdır. Kapitalizm öncesi üretim tarzlarının hepsinde üretilen tüm her şey doğanın veya Tanrı'nın cömertliği olarak anlaşılmıştır. Devamında Kılıçbay, Aydınlanma içinde mayalanmaya başlayan kapitalist zihniyetin doğanın cömertliğine inanmayarak doğayı daha fazla üretim amacıyla yeni iktisadi sistemi oluşturduğuna dikkat çekmiştir.²²⁸ Bu sistemin özünü veren ise Adam Smith olmuştur. Smith'e göre mal ve hizmet üretimini çoğaltmak için etkin bir iş bölümüne, bol kapitale ve geniş bir piyasaya ihtiyaç vardır. Bütün bunların ilk koşulu ise ekonomik özgürlüktür. Bütün bunlar ise kapitalin serbest dolaşımını gerektirir.²²⁹ Ekonominin bir olgu olarak kabul edilmesini savunan Smith'e göre her insan kendi iç dünyasını gözlemlediğinde her zaman durumunun daha da ileride olması gerekir. Bireyin kendisinden çıkan bu kural aynı zamanda tüm toplumların da kaynağıdır. Toplumı meydana getiren insanlar arası ilişkilerde hiç sevgi bağı bulunmasaydı, hiçbir görev ve yükümlülük kuralı olmasaydı, yine de muhtaç oldukları hizmetlerin birbiriyle değişimi zorunlu olduğu için toplum hali devam ederdi.²³⁰ Bu düşünce Batı dünyasında ekonomik ilerlemenin üstünlüğünü ve ayrıcalığını tartışmasız kabul edilmesini sağlamıştır. Smith'in bu iktisat teorisi ilerlemeci zihniyetin tüm ilkelerini içermekte ve ekonomik ilişkilerin toplum hayatını belirlediğini varsaymaktadır.

Smith'in kapitalin serbest dolaşımını gerektiren düşüncesinin Aydınlanmacı liberal ekonominin de temeli olduğunu veya Aydınlanmacı ilerleme düşüncesiyle büyük oranda örtüştüğünü ifade etmek gerekmektedir. Çünkü "Aydınlanma liberalizmi, nihayet bireyi iktisaden de özgür kılmayı, onu özel teşebbüsün önündeki engellerden de kurtarmayı amaçlar. Buna göre, iktisadi faaliyet alanını değerden bağımsız bir alan olarak yeni baştan tanımlamaya kalkışan Aydınlanmanın düşünce yapısı, iktisadi faaliyeti adalet ve ahlaki amacına göre inşa etmeye çalışan ve dolayısıyla, tinsel ya da siyasi otoritenin vergi koyma, ücretleri belirleme vs. yoluyla ekonomik alana müdahalesini ahlaki temeller üzerinde meşrulaştıran geleneksel iktisadi görüşleri reddeder. Bunun yerine devletin, kilisenin ve soyluların müdahalesinden bağımsız olan bir serbest Pazar alanı, bireylerin kendi kişisel çıkarlarını hayata geçirme süreci içinde,

²²⁷ Buradaki rejim kavramının siyasi bir kavram değil de ekonomik bir sistem olarak anlaşılması gerekir.

²²⁸ KILIÇBAY M. ALİ, "Tarihsizliğin Marjundan Marjinalleştiren Tarih Alanına: Avrupa'nın Kendini ve Dünyayı İnşa Etmesi", Doğu Batı Dergisi (Sy.14), Ank., 2001, s.96

²²⁹ ARSLAN Mahmut, "İktisat Sosyolojisi Bakımından Adam Smith", Sosyoloji Der., s. 170

²³⁰ A.g.e., s. 170

kendi yetenek, hüner beceri ve erdemleriyle bir başlarına oldukları bir Pazar düşüncesi ikame eder.”²³¹

Bu Pazar ekonomisi sayesinde insanlar her türden sorunlarına çözüm bulacaklarını düşünmeye başlamışlardır. Dolayısıyla ekonominin kendi içinde gelişmesi ve bu gelişmeyi bağımsız olarak kendi sürecini kendi yasalarıyla belirleme olanağı olmamıştır.²³² Bu da insan ilişkilerinin sadece ekonomiye bağlamakla insanın sahip olduğu değerlerin önemini görmezden gelmeye neden olmuş ve insanlar arasındaki eşitsizliği giderememiştir. Çünkü bu süreç Horkheimer’a göre “rasyonel temellerden yoksun kaldığından, demokrasi ilkesi sadece insanların sözde çıkarlara bağımlı hale gelir; bunlarsa bilinçsiz ya da belki daha fazla bilinçli ekonomik kuvvetlerin ifadesidir.”²³³ Dolayısıyla ekonominin ‘kuvvet’ ile bir arada olması Aydınlanma için gerekli bir birleşme olarak görülebilir. Aydınlanma için akla duyulan güvenin bir ifadesi olduğu şeklinde yapılan tanımlama Aydınlanmanın ekonomisi söz konusu olunca geçerli değildir. Aydınlanma ekonomisinin tümüyle hırsın, arzunun ve bencilliğin merkezde olduğu bir ekonomik sistem olmasından ötürü akla dayalı ilkelere yer yoktur.

Ekonominin hiçbir engelle karşılaşmadan istediği şekilde ticaretini yapmak isteyen insanların insafına bırakılması ve bu daha çok zenginleşme hayallerini kuran insanların tümüyle ekonomide olması gereken ahlaki ilkeler yerine kendi ilkelerini yerleştirmeleri dünyada hiç olmamış yepyeni ve içinden çıkılmaz sorunlar doğurmuştur. “Dünyada meydana gelen felaketlerin büyük bir bölümü refah içinde yaşamak ve daha fazla rahat etmek isteyen bir zihniyetin varolması sonucunda olmuştur. Bu daha fazla konfor ve refah içinde yaşamak isteyen insan tipinin ortaya koyduğu ekonomik teorilerin ve organizasyon sistemlerinin, serbest piyasa ekonomisi düşüncesine rağmen, kendilerini değiştirme ve yenilemeleri zorunludur.”²³⁴

“Aydınlanmanın iktisadi liberalizminde söz konusu değişimin gerisinde ise, hiç kuşku yok ki, onun insan hayatı ile ilgili tasarımı bulunur. Bu tasarıma göre hayat, hiyerarşik bir varlık merdivenindeki konumuna göre, dünyadan elini eteğini çekerek yukarıya, varlığın esas sahibine doğru yöneltilmiş bir süreç değil, fakat doğru bir çizgi boyunca başarı ve dünyevi zenginlik için programlanmış bir mekanizmadır.”²³⁵ Bu

²³¹ CEVİZCİ Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, s.16

²³² LIPSON Leslie, *A.g.e.*, s.202

²³³ HORKHEIMER Max, *A.g.e.*, s.72

²³⁴ VESTER Frederic, *A.g.e.*, s.15

²³⁵ CEVİZCİ Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, s.16

mekanizmanın günümüzde iyice yerleşmiş olduğunu ve kapitalist ekonominin gerektirdiği tüm kaidelerin ve politikaların dünya ölçekli hale geldiğini ve artık bu politikaların evrensel kriterlerle anlaşılmaya başlandığını ifade edebiliriz.²³⁶ Bu mekanizma tüm evrensel değerleri belli bir ticari kota altında gören sistemiyle bütünselliği parçalamaktadır. Eğer bütünselliği veren değerleri korumak ve devam ettirmek istiyorsak ekonomi ile ilgili teorilerimizi ve ticaret mantığımızı değiştirmek zorundayız. Dahası ticari kuruluşların yapılarını da etkili bir şekilde değiştirmekten başka şansımız da bulunmamaktadır.²³⁷

“Aydınlanma felsefesindeki ilerleme düşüncesinin bir sonucu oluşan ticaret mantığına göre ticaret toplumunda hayat bir yarışır ve hiç kimsenin önde başlamaması gereken güya ‘adil’ bu yarışa hiç kimse müdahale etmemeli; yetenek, hüner, zeka başarının yegane yeter sebepleri haline getirilmelidir.”²³⁸ Dolayısıyla Aydınlanmanın iktisat teorisi ve ticaret mantığı ahlaki erdemlerden yoksun olarak gelişmiştir.

Modern toplumlarda ekonomi ile ilgili birçok kuruluş gereğinden fazla harcamalarla çılgınca analizler yaparak ekonomideki olası hesapların ne olacağını peşinde koşmaktadırlar. Bu durum her sene bir yeniliği zorunlu olarak kendi içinden çıkartmaktadır. Bu yeniliğin olması için de bir önceki senenin harcamalarından daha fazlasını harcamak demektir.²³⁹

Aydınlanmacı ilerleme düşüncesinin bilimsel kazanımlarını güce dönüştürmesi ekonomik başarıların ve zenginliğin sınır tanımayan yükselişini destekliyordu. Bu da ekonomik anlamda durmaksızın büyüyen ve daha da büyümek için hiçbir kural tanımayan ve çelişkilerle dol(durul)muş bir zihniyet ortaya çıkarmıştır. “Kapitalist rekabetin etkisini yaşayan toplumlarda insanlar başkalarından daha fazla mülke ve kariyere sahip olmak istediklerinden aralarında kibir ve hırs tutkuları eksik olmaz ve birbirleriyle sürekli boğuşurlar. Bu durum insanlarda derin bir güvensizliğe yol açmıştır. Çünkü sahip olduğu malı koruma telaşı yüzünden başkalarıyla iyi geçinmez ve başkalarından hep kötülük göreceğini varsayar.”²⁴⁰

“Aydınlanmanın Diyalektiği” yapıtının öndeyiş bölümünde M. Horkheimer ve T. W. Adorno insani olan her şeyin ekonomik güçlerin egemenliğine girme durumunu

²³⁶ TAŞCI Serdar, “İktidar ve Söylem”, Doğu Batı Dergisi (Sy.14), Ank., 2001, s. 70

²³⁷ VESTER Frederic, *A.g.e.*, s.14

²³⁸ CEVİZCİ Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, s.16

²³⁹ VESTER Frederic, *A.g.e.*, s.19

²⁴⁰ KAUFMANN Matthias, *Aydınlanmış Anarşi*, (Çev: Yakup Coşar), Ayrıntı Yay., İstanbul, 2003, s. 46

insanın doğal çöküşü olarak yorumlamaktadır. İnsanın bu doğal çöküşünü ise toplumsal ilerlemeye bağlayan Horkheimer ve Adorno ekonomik üretkenliğin artışının adil bir dünya için gereken koşulları meydana getirdiğini belirtmesine rağmen bu ekonomik büyümenin ise teknik aygıt ve bu teknik aygıtı elinde bulunduran belli sosyal gruplara halkın üzerinde hadsiz ve hesapsız bir üstünlük verdiğini ifade etmektedirler. Ayrıca ekonomik güçler karşısında bireyin tamamen hükümsüz bırakıldığını ve bu ekonomik güçlerin doğa üzerinde ezici ve sarsıcı bir egemenlik kurduğunu da belirtmektedirler²⁴¹

Modern kültürde tüm yaşamın kazanımları ve kayıpları ekonomik değer kavramlarıyla ifade edilmekte ve sosyal statüler de bu kavramlar ekseninde şekillenmektedir. Bu bağlamda ekonomik kaygıların insanlar arasında önemli bir etken haline gelmiş olması insanların sanatsal ve felsefi çalışmaların dışında kalmalarına neden olmuştur. Bir başka ifadeyle sanatsal ve felsefi çalışmalar ekonomik güçlerin egemenliği altına girmiştir.

Sürekli zenginleşen Batı dünyası ticareti kurumsallaştırarak ticari gelişimleri için yasalar çıkarmak ve tümüyle toplumsal dinamiklerden ayrı bir yaşam sürmeye başlamak istemişlerdir. Bu tıpkı Ortaçağın ekonomik gücünün temsilcileri olan kilise ve derebeylerinden farklı olmayan toplumsal dinamiklerden bir kopukluğun belirtisidir. Aydınlanma öncesi Avrupa ve dünya coğrafyasının büyük bir bölümü geleneksel kuralların geçerli olduğu ekonomik sistem içindeydi. Ortaçağ toplumunun dengesiz ve adaletsiz bir ekonomiye sahip olduğunu eleştiren Aydınlanmacılar bu adaletsizliğe yol açan kilise ve belirli grup ve oluşumları bu durumdan sorumlu tutmuşlardır. Hâlbuki Ortaçağın herhangi bir işlevinin kalmadığı dönemden sonraki yıllarda bile ekonominin hep belli bir grubun veya belli kişilerin elinde olduğu da bir gerçektir.

IV.1. 2. Sosyal Etkiler

Aydınlanma ve Aydınlanma sonrası döneme bakıldığında oluşan tablonun insana köklü bir değişim içerisinde olması gerektiği düşüncesini telkin ettiği görülebilir. Aydınlanmacı ilerleme düşüncesinin etkilerinin en belirgin ve en önemli işlevinin sosyal ilişkilerde görüldüğünü ifade etmek gerekir. “Aydınlanma, gelişen düşünmenin en geniş anlamda, başlangıçtan bu yana insanlardan korkuyu kaldırmak ve onları kendilerinin efendisi durumuna getirmek amacını gütmüştür. Ne var ki, tamamen aydınlatılmış

²⁴¹ HORKHEIMER Max – ADORNO Theodor W., *A.g.e.*, s.15

yeryüzü bugün muzaffer bir felaketin belirtilerini taşıyor.”²⁴² Aydınlanmacı düşünceyle birlikte ilkin bu amaç insanlara özgürlüklerini vermek ve Avrupa’daki geleneksel ve dinsel temaları taşıyan insan profilini²⁴³ yok etmek için yapılan bir çalışmadır.

Aydınlanma felsefesinin topluma bakışı pozitivist temeller üzerine kuruludur ve Aydınlanma felsefesi bu pozitivist temeller üzerinde kurulu düzeni asla yok olmayacak gibi görür. Başlangıçta sadece salt nesnelere dünyasına uygulanan araçsal mantık sonraları insanları da kapsayacak ve bu araçsal mantık insanı ‘eşya’ statüsüne dönüştürerek insanlar arasındaki ilişkileri yoksullaştıracaktır.²⁴⁴

Aydınlanmanın sahip olduğu anlayışın sunduğu tablo insanlar arasındaki ayrılık ve devleti aşan evrensel haklar sorununu çözebilme vurgusunu toplumun tümüne yayma amacını taşımakta olup hümanistliği harekete geçirmek istemektedir.²⁴⁵ Buradaki hümanist hareket Aydınlanmanın insanın daha da yetkinleşmesi ve daha da güçlenmesi ve bu güç sayesinde de oluşabilecek insan hakları ihlallerini en aza indirme amacını taşımaktadır. Fakat Aydınlanma hümanistliğinin sınırı belirlenmiş olup Batı toplumunun dışındaki toplumlar bu hümanistliğin dışında kalmaktadır. Aydınlanmacı ilerleme düşüncesinin öngördüğü hümanizma anlayışının temelinde insanı kollektif bir egoist ahlakı ile görmektedir. Bu durumda sınırlandırılmış bir hümanizma nasıl ve ne tarz bir hümanizmadır? Hümanizmada temel görüş dinsel ve geleneksel vicdanın egemen olduğu toplum kurallarıyla hesaplaşma ve bu hesaplaşmanın insanı ileri bir aşamaya götürecektir ki bunun da parçalanmanın ve kopukluğun aslında beraberinde farklı toplumlara ve kültürlere karşı hoşgörüsüzlüğü ve kabalığı doğurması kaçınılmazdır. Oysaki “Hoşgörü, önceden görmeye, anlamaya ve isteyen istediği yere yükseltmeye dayanan dinamik bir tutumdur. Kültürlerin çeşitliliği ardımızdadır, çevremizdedir, önümüzdedir. Bu konuda talep edebileceğimiz tek şey, bu çeşitliliğin, her biçimin diğerleri için alabildiğine cömert bir katkı oluşturacağı bir türde

²⁴² *A.g.e.* s.19

²⁴³ Buradaki insan teması özgürlüğü elinden alınmış tutsak biri olarak kabul edilmektedir.

²⁴⁴ WEST David, *A.g.e.*, s.92

²⁴⁵ LIPSON Leslie, *A.g.e.*, s.188

gerçekleşmesidir. Bu ise her birey için bu talebe denk düşen yükümlülükleri gündeme getirir.”²⁴⁶

Öte yandan modern toplum anlayışına göre hümanistliğin insanlar arasında yaygın hale gelmesi teknolojik güçlerin dünyanın bütün kaynaklarını insanlığın hizmetine sunmasıyla mümkün olacaktır. Burada teknolojinin devreye sokulmasıyla insan ve doğa sömürüye elverişli ve işlenebilir hale getirilmiştir. Dolayısıyla hümanizmanın tarihte geçen kendini beğenmişlik duygusunun doğurduğu kolonyalizm, soykırım ve kölelik olarak bir çok suç vardır.²⁴⁷ İşte bu zihniyetin ortaya çıkmasını sağlayan düşünce yapısı tarihte eşi benzeri görülmemiş bir iştiyakla adeta ilerlemeye doymayan bir açgözlülüğün ve sefaletin çıktığı yüzyıl olan Aydınlanma yüzyılıdır. Toplumsallığı tekdüzelilikle, tekbiçimlikle eşdeğer olarak gören bu yüzyıl aynı anda bunun çağdaş bir vizyon olduğunu ısrarla savunmuştur. “Tekdüzeliliğin ve tekbiçimliliğin tehdidi altındaki bu dünyada, kültürlerin çeşitliliğini koruma gerekliliği uluslar arası kurumların gözünden kaçmamıştır. Bu amaca varmak için de, yerel geleneklerin üzerine titremenin ve artık tamamlanıp bitmiş zamanlara bir soluk vermenin yeterli olmayacağını da anlamışlardır. Kurtarılması gereken çeşitlilik olgusudur; yoksa her tarihsel dönemin ona verdiği ve hiçbirinin kendisinin ötesine geçemediği tarihsel içerik değil. Dolayısıyla, uç veren buğdaya kulak kabartmak, gizli kalmış potansiyelleri yüreklendirmek, tarihin saklı tuttuğu tüm bir arada yaşama eğilimlerini dürtüklemek ve ayrıca alışlagelmiş şeyler sunması kaçınılmaz bütün bu yeni toplumsal ifade biçimlerini şaşırmaksızın, tiksinnemeksizin, karşı çıkmaksızın karşılamaya hazır olmak gerekmektedir.”²⁴⁸

Aydınlanma projesi, modernleşme ve modernleştirme uğruna kendi özlerinden koparılmaya çalışılan toplumların Batı dünyasının içinde yer edinmeleri esnasında ve sonrasında doğan sorunlara çözüm getirme konusunda yetersiz kalmıştır. Bu durum günümüzde de sürmekte olan ve yer yer kontrol edilmeyen tepkiler doğurmaktadır. Geleneksel toplum anlayışını süreklince eleştiri konusu yapmalarından ötürü Aydınlanmacı filozoflar, ilerleme düşüncesinin öngördüğü yeni toplum modelinin sorunlarının toplum üzerindeki etkilerini görememişlerdir.

²⁴⁶ CLAUDE Lévi – Strauss, *A.g.e.*, s.62–63

²⁴⁷ WEST David, *A.g.e.*, s.223

²⁴⁸ CLAUDE Lévi – Strauss, *A.g.e.*, s.62–63

Batı dışı toplumlarda Aydınlanma dünya görüşünün 19. yüzyıldan itibaren yaygınlaştığı belirtilmektedir.²⁴⁹ Aydınlanmanın Batı-dışı toplumlar üzerinde önemli bir etkisi olduğu şüphe götürmez bir gerçekliktir. Bunun böyle olmasını sağlayan şey ise “Aydınlanma ve 19. yüzyılın liberal bilim yöntemi ile aklın egemen olduğu ve artık geleneksel güçler tarafından insanların köleleştirmeyeceği bir dünya tasarımına sahip olmasıdır.”²⁵⁰ Batı-dışı toplumlarının düşünür, aydın, bilim adamı ve siyasetçileri tarafından ilerleme ve modernleşme²⁵¹projesini özgürlük adına büyük bir atılım olarak görmekle belki de tüm dünyada hak etmediği ölçüde Batı kültürünü yüceltmış oluyordu.

Oysa sürekli yüceltilerek değer kazanan Batı’da bu heyecan verici ve iyimser gelişmelere rağmen Avrupa tarihi en kanlı savaşlarını bu süreçte yaşamıştır. Elbette bu huzurdan uzak yılları tartışmak yerine hep devrim niteliğindeki yeniliklerden bahsetmek daha kolay görünecektir. Aydınlanmanın ve bilgilenmenin en görkemli dönemleri denilen dönemlerde bile Avrupa tarihinde sosyal ve siyasal problemler gündemi hep meşgul etmiştir. Çünkü yaşam biçimlerinin değişime uğraması ve bir kültürün yerine yeni bir kültürün gelmesi Avrupa tarihinde yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen iyimser ama tek-yanlı bir bakış açısının yerleşmesine neden olmuştur.

Aydınlanma çağından hemen sonra patlak veren Fransız Devriminin çıkardığı iç çatışma ve terörün akabinde Napoleon Bonaparte’ın savaşları Aydınlanmanın tek-yanlı giden iyimserliğini ve umutlarını tüketmiştir. Bütün bunlardan daha sarsıcı olanı tüm insanlığı etkileyen Birinci Dünya Savaşının sosyal yaşam üzerinde oluşturduğu tahribatın haddi hesabı yoktur. Aktif bir şekilde tam dört yıl süren bu savaşta çoğu genç, sayısı belirlenemeyen birçok insan ilerleme ve daha çok gelişme planını hayata geçirme hevesinde olan politikaların kurbanı olmuştur. Dolayısıyla Aydınlanmanın hedeflediği uygarlık kısa süre sonra vahşeti yaşamaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşının önemli olabilecek nedenlerinden biri de ulusal politikalarla ekonomik büyümenin toplumsal yaşamı mutlak etkileyeceği düşüncesidir.

²⁴⁹ SHILLS Edward, “Gelenek”, (Çev: Hüsamettin Arslan), Doğu Batı (Sy:25), Ank., 2003-04 s.119

²⁵⁰ *A.g.e.* , s.121

²⁵¹ Batı – dışı toplumlarının modernleşme çalışmaları ve istekleri batılılaşma sorunu olarak ifade edilebilir.

İkinci Dünya Savaşının patlak vermesi tarihte belirli dar nedenlere dayandırılmış olsa da aslında Birinci Dünya Savaşı sonrası görülmeyen hesapların ve ulusal politikaların bazı devletleri tatmin etmemesi gibi nedenlerle İkinci Dünya Savaşının çıkması toplumsal ilerleme düşüncesinin vazgeçilmez olarak doğurduğu ihtirasların bir sonucudur. Sosyal hayatı etkileyen teknik ve bilimsel ilerlemelerin önemli bir bölümünün İkinci Dünya Savaşı sonrasında gerçekleştiğini ifade etmek gerekmektedir. “İkinci Dünya Savaşı olmasaydı atom bombasının; İkinci Dünya Savaşının neden olduğu soğuk savaş dönemi olmasaydı hidrojen bombasının ve sonrasında baş döndürecek uzay çalışmaları bu denli hızlı gelişme gösteremeyebilirdi.”²⁵²

Toplumun uygarlaşması gerektiği düşüncesinin ilerleme ve gelişme açısından ele alma zorunluluğunun insanda sarsılmaz bir inanç getirdiği gerçeğini göz ardı edemeyiz. Rostand’a göre insanın insana eklediği bütün her şeye, hepsine birden uygarlık demektedir. İnsan türünün derece derece ilerlemesinin nedeni kazançların soydan soya geçmesidir. Uygarlık gelişimi önce mimiklerle sonra dille, yazıyla daha sonra da matbaayla hızlanmış, en sonunda keşifler ve icatlarla bilgiyi kullanan büyük bir güç haline gelmiştir. Ama insanlar öğrendikçe ve anladıkça daha kolay öğrendiği ve daha kolay anladığı inancı uygarlık için bir ölçüt olmakla birlikte daha fazla öğrenen insanın toplumsal kurallardan daha fazla korkacağı ya da toplumsal kurallara daha fazla saygı duyacağından toplum kurallarına boyun eğmeye daha fazla eğilimli hale getirileceği hedeflenmektedir. Kısacası uygarlık türün irsi mirasına bakmadan insan özünü bir bakıma eğitilebilir ve uygarlaştırılabilir olan alışkanlık ve içgüdülerin değişimiyle mümkün olabilecekti. Bu konuda Rostand, en başta August Comte’un, insanın fizyolojik olarak olgunlaşabileceğini savunanların başında geldiğini ifade ederek başka bir filozof olan Herbert Spencer’in de insanın barbar çağlardan uzaklaştıkça organik bakımdan ahlaksal bir yöne doğru ilerlediğini ve insanın toplumun buyruklarına uymadığı sürece onun olgunlaşmasını ve gelişimini tamamlamadığını öne sürdüğünü belirtmektedir. Dolayısıyla hala toplumun kurallarına aykırı hareket eden böyle bir insan Spencer’a göre evrimini tamamlamamış yarım uygar, yarım ahlaki yönü taşıyan insan demektir; fakat birkaç yüzyıl sonra veya daha uzun yıllar sonra iyilik içgüdüleri insanın içinde otomatik olarak yerleşecek ve insan, toplumun her kuralına kendiliğinden uyacaktır. Böylelikle uygarlaşma için tüm çabalar amacına ulaşacaktır. Bütün bunlardan

²⁵² ERDEMLİ Atilla, “Homo Absconditus”, Felsefelogos, s.115

sonra Rostand uygarlık durumunun geçmişte insan özünü değiştirmiş olabileceği ve gelecekte de değiştirebileceği düşüncesinin tümüyle terk edilmesi gerektiğini ifade ederek insanın kendine kattığı bilgi ve disiplinin insanın hep kendi biyolojik yönünün dışında kalacağını belirtmektedir. Uygarlık kendiliğinden biyolojik bir ilerleme unsuru olmadığı gibi dolaylı olarak da bir gerileme unsuru haline getirilebilir veya gelebilir niteliktedir.²⁵³ O halde uygarlığı pozitif bilim üzerinden açıklamaya çalışan tüm görüşlerin biyolojinin verilerinden faydalanarak sonuca varılacağı yönündeki tezleri sonuçsuz kalmıştır.

Soykan'a göre "Uygarlık kavramı, yalnızca bilimsel-teknolojik ilerlemeyi, maddi refah düzeyinin yükselmesini değil, aynı zamanda, bundan daha çok, insani, etik değerleri içerir. Bunlar da metrik değildir. Uygarlığın bu nicelleşmesinin temeli, modern doğabilim anlayışında, doğabilimsel-doğalcı (natüralist) bakış açısında bulunur."²⁵⁴

Öte yandan tarih sahnesinde dinler ve halklar arası çatışmaların teknik ilerlemelerle iyice kızıştığını ifade edebiliriz. Çünkü savaş ve savaşma fikri teknik anlamda ilerlemeyi doğurmaktadır. Burada ilerleyen ve gelişen teknolojinin savaş tarihi ile ne kadar yakın ilişki içinde olduğunu belirtmek yerinde bir tespittir.²⁵⁵ Sosyal hayatın yapısı ve yaşantısı üzerinde önemli tesirleri olan modern tekniklerle yapılan hiçbir savaş insanlar arasında adaleti sağlama iddiasını ortaya koyamaz.²⁵⁶ Bundan sonra yapılan savaşlar iki tarafın birbirine galip gelmesinden öte taraflarda yeni teknik silahları sahneye çıkarma gayesi öne çıkmıştır. Savaş asla sadece yapılan ve biten bir savaş olarak kalmaz. Çünkü savaş teknolojik ve ekonomik gelişmenin en önemli dinamiğidir.

Gücün artması için daha fazla teknolojiye ihtiyaç duyulması ile birlikte insan üzerine fazladan birtakım sorumluluklar yüklendiğini ve neticede bu sorumlulukları yerine getiremeyen insanın toplumsal hayatta ağır tahribatlar geçirdiğini ifade edebiliriz.

İnsanlığın daha rahat yaşaması ve ilerlemesi için geliştirilen teknik ve teknolojik bilgilerin etkileri insanlar üzerinde giderek artan bir biçimde yaşama egemen olmaktadır. Üstelik bu araçları kullanan insanlar da bu araçlardan, bu silahlardan bir şekilde zarar görmektedir. İlerleme düşüncesine göre bilime ve bilgi gelişimine sınır

²⁵³ ROSTAND Jean, *A.g.e.* s.123–126

²⁵⁴ SOYKAN Ömer Naci, "İnsanın Dünyadaki Yerinin Yeniden Sorgulanması Üstüne", Kutadgubilig, Sy:1

²⁵⁵ ARANDT Hannah, "Kant'ın Siyaset Felsefesi Üzerine Notlar", Cogito, Sy:41-42, İst., 1999, s.355

²⁵⁶ MACLYNTRE Alasdair, *A.g.e.*, s.21

çizilmesi gericilik olarak görülmektedir. Diğer yandan çağımızda yüzyıllar önce kullanılan oklar yerine artık füzeler kullanılması gerektiğini belirtmek ve bunu savunmak da ilerencilik değildir. Söz konusu bir füze tasarlamak son derece geniş bilimsel çalışma ve bilgi işbirliğini gerektirmekle birlikte amaç olarak neye yönelik olduğunu, amacının ne olduğunu ahlaki ilkeler çerçevesinde tartışmayı da gerektirir.

Diğer bir husus ise teknolojik ilerlemeleri takip etmek isteyen toplumların bilinçsizce ve sorumsuzca davranmaları sonucunda kendi insanların kendi topraklarında yoksullaştırılmasına neden olmuştur. Bu tabloya örnek olarak Afrika, Orta Doğu, Asya ve Latin Amerika ülkeleri gösterilebilir. Bu ülkelerde ortaya çıkan öldürücü hastalıklar ve kanlı çatışmalar gerekli önlemler alınmadığından devam etmektedir. Bunca gelişen ve ilerleyen teknolojik aygıtlarla bu sağlık koşulları ve sosyal adaletsizlikler düzeltilemez mi? Düzeltilemez diyorsak o zaman bilimsel ve teknolojik ilerlemeler bir yanılsama ve aldatmacıdır. Düzeltilbilir ve iyileştirilebilir dendiğinde ise bunun neden hala düzeltilmediğini sorabiliriz. Şüphesiz sağlık, eğitim ve sosyal adaletin düzeltildiği yukarda saydığımız bu ülkelerin doğal zenginlik kaynaklarının bolluğunu kendi insanların hizmetine sunmaları ve bu sayede gelişmiş ve gücü elinde bulunduranlara karşı bir güç olarak çıkmaları kaçınılmazdır. Bu da gücü elinde bulunduran ülkeler ve toplumlar tarafından istenmeyen bir sonuçtur. Bu duruma hiçbir çare bulunmamasının diğer bir nedeni ise büyüyen dünya nüfusunun azaltılması olarak gösterilebilir. Bu biraz can sıkıcı ve abartılmış bir iddia gibi görünebilir ama insanlık tarihi boyunca olan gelişmelere bakıldığında bunun abartı olmadığı görülecektir. Şüphesiz yakın tarihte bu iddiayı doğrulayacak birçok savaş ve kıyım gerçekleşmiştir.

Aydınlanmacı ilerleme düşüncesinin yararcılık konusunda ortaya koyduğu tavır giderek akli olandan uzaklaştıran bir sonuca götürmüştür. Dolayısıyla yararcılığın aşırı yararcılığa doğru gitmesi ilerleme düşüncesinin amaçları arasında gösterilebilir. Buradaki ‘aşırı yararcılık’ ifadesi insanın doğal gereksinimlerini karşılamak için gerçekleştirdiği hayatın devamını sağlama düşüncesinden çok farklıdır. Elbette burada sosyal hayatın devamlılığını gerçekleştirmenin dışında harekete geçen ‘aşırı yararcılık’ düşüncesi ‘hak’lar konusunda da ortaya bazı sorunlar çıkarmıştır.²⁵⁷ Sosyal hayatta her şeye ‘aşırı yararcılık’ zihniyeti çerçevesinde yaklaşılması bencilliği ve kendisinden başkasını düşünmeyen bir karakteri ortaya çıkarmıştır. Bu da başkasının haklarını

---

²⁵⁷ *A.g.e.*, s.112, 113

gözetmemeyi beraberinde getirecektir. Dolayısıyla insan hakları çalışmaları da bu yararcılık zihniyeti ile birlikte başlamış ve insan hakları çalışmaları daha fazla yarar görmek amacıyla hareket eden insanlara karşı yapılmıştır.

Dünyanın birçok yerinde insan hakları sorunun popüler derecede önemsendiği ve tüm entelektüel faaliyetlerin bu uğurda olmasının ve olabildiğince bu sorunun mevcut toplumun tüm fertlerine empoze edilerek yaygınlaştırılmasının temelinde Batı sömürgeciliğinin ilerlemeci sosyal politikaları yatmaktadır. Batı sömürgeciliği mümkün mertebe gelişmeci ve ilerlemeci sosyal politikalarının önünde herhangi bir engelle karşılaşmamak için Batı – dışı toplumların arasına insan hakları sorununu ideolojik bir tavır olarak yerleştirmek amacı içinde olmuş ve büyük bir ölçüde de bunu başarmıştır.²⁵⁸

İlerleme düşüncesi planlarının işlenmesiyle birlikte modern toplumun insanı tarihinden, geleneksel ve göreneksel bağlarını ortaya koyan değerlerinden koparılmıştır. Bu değerlerden biri olan büyük aile giderek küçülmüş ve aile olmanın ölçütü modern aile olarak belirlenmiştir. Büyük ailede dede ve torun bir arada iken çekirdek aile olarak belirlenen modern ailede bu bir arada olma gereksiz görülerek ortadan kaldırılmıştır. Dolayısıyla geçmiş ile gelecek arasındaki bağ da kopmuş ve kültürel süreklilik sona ermiştir.²⁵⁹ Çekirdek aileyi toplumun temeli sayan çağdaş toplumcu görüşlere rağmen çekirdek aile de ilerleme düşüncesinin doğrultusunda sınır tanımayan teknik aygıtlar sayesinde önemini günden güne kaybetmektedir. Dolayısıyla modern, gelişmiş ve ilerlemiş olarak kabul edilen toplumlarda başlayan bu çözülmenin ilerde tüm dünyada sosyal hayat üzerinde ciddi sorunlara yol açacağı tahmin edilmektedir. Modernleşmiş veya gelişmiş toplumlarda ailenin çözülmesi kültürel devamlılığın sarsıldığı ve tümüyle ortadan kalkmaya yüz tuttuğuna dair bir örnek olarak verilebilir. İlerlemeyi uygarlaşma ile eşdeğer kabul eden Aydınlanma felsefesinin, kültürel sürekliliği ise ilerleme düşüncesinin ilkelerine ters bulması şaşırtıcı ve düşündürücüdür.

İktisadi hayatta kaygısızca alınmış kararlarla sanayiye feda edilen tarımın gerilemesi, ekilmeyen arazi sayısında çoğalmaya neden olmuştur. Bunun sonucunda ise tarımla uğraşan ve bu yolla geçimini temin eden işçiler şehirlere göç etmişlerdir.²⁶⁰ İlerleme düşüncesinin belirlediği sürekli gelişme ve yenileşme çerçevesinde yeni üretim

²⁵⁸ KAUFMANN Matthias, *A.g.e.*, s.202

²⁵⁹ BOBAROĞLU Metin, *A.g.e.*, s. 77

²⁶⁰ DE LAJUGIE Jean, *A.g.e.*, s.19

yöntemleri ile el yapımı ile üretilen malların yerini fabrikada üretilen mallara bırakması sonucunda bu fabrikalarda çalışan insanların fabrika etrafında yerleşim yeri kurmaları kaçınılmaz olmuştur. Kırsal yaşamdan kentsel yaşama geçme belki de tarihte ilk defa bu kadar hızlı ve yoğun olmuş ve bu durum birçok sosyal sorunu beraberinde getirmiştir. Bu sorunları giderme adına çeşitli yöntemler denenmiş ve bu sayede de yeni yeni toplumsal örgütlemeler ve sendikal gruplaşmalar oluşmuştur.²⁶¹

Toplumsallığın önemli göstergelerinden biri de insanların bizzat yüz yüze gelerek görüşmesi, konuşması ve duygusal yakınlık içine girmesidir. Modern toplumlarda ise bu toplumsallık durumu iletişim teknolojisinin sınır tanımayan gelişmesi ve ilerlemesi için ancak tüketim toplumu olarak anlaşılır. Dolayısıyla insanların yüz yüze konuşarak iletişim kurmaları iletişim sektörü için büyük bir tehdit olarak kalır. İnsanlar arasında duygudan ve sevgiden soyutlanmış bir iletişim, günümüz insanlarını birlikte yaşamaktansa yalnızlar topluluğuna dönüştürmüştür.

20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde artık düşünen entelektüellerin seslerini yükselterek dile getirdikleri ve altını çizdikleri gerçek şudur: “Sosyal bilimler açısından onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllar, aslında hiç de düşünüldüğü gibi bir Aydınlanma değil, o dönemin insanın artık sosyal bilimler alternatif bir köke bağlanmalı mıydı sorusunu soramayacağı, böylesi bir şeyi göremeyeceği kadar kendine özgü apayrı bir karanlık dönemdi.”²⁶²

Lajugie’ye göre doğal hukuk filozofları toplumsallığın yalnızca doğa bilimlerinin temel bilim olarak kabul edildiği toplumlarda genel ilkelerle mümkün olabileceğini izah etmeye çalışmışlardır. Bu esaslar üzerinde Montesquieu ve Condorcet’nin toplumsal kanunların varlığını tıpkı doğa olaylarının sistemine benzer sistemle sosyal bir determinizmin imkânından bahsettiklerini de ifade etmektedir.²⁶³

²⁶¹ LIPSON Leslie, *A.g.e.*, s.196

²⁶² MACLYNTRE Alasdair, *A.g.e.*, s.142

²⁶³ LAJUGIE Jean De, *A.g.e.*, s.19–20

Batı Aydınlanma felsefesinde oluşan ve bütün dünyayı etkileyen ilerleme düşüncesinin öngördüğü teknik bilgilerde sürekli gelişme ve yenilenmenin hiçbir sınırının olmayacağı inancı toplumsal hayatın gelişmesi için tek başına yeterli olmamıştır. Çünkü toplum insani ve ahlaki değerlerin de önemli ölçüde etkili olduğu bir yapılaşmadır.²⁶⁴

Dolayısıyla teknik bilgilerin gelişmesi ve ilerlemesinin herhangi bir sınır tanınaması sonucunda toplumsal değerlerin sürekli olarak gerileyebileceğini de ifade edebiliriz.

IV.1. 3. Siyasal Etkiler

Modernliğin siyasal biçiminin uluslaşma olduğunu belirten Tourain'e göre ulus olma, geleneklerden, göreneklerden ve ayrıcalıklı durumlardan ayrı aklın ilkelerine göre belirlenmiş yasalar çerçevesinde bir tür yapılaşma olarak anlaşılmalıdır.²⁶⁵ Uluslaşma aklın ilkelerine göre devlet görüşlerinin içine sızmış ve uluslaşmanın ölçütü ise her alanda sürekli ilerleme olarak anlaşılmıştır. Aydınlanmacı ilerleme düşüncesinin yarattığı modern ulus devletin üç temel dayanağı olduğu söylenebilir. Bunlar siyaset yapısında cumhuriyetçi demokrasi, ekonomide kapitalizm ve gene ekonomi kaynaklı marksizm ve kültürel alanda ise sekülerliktir.

Bu devlet ve toplum görüşlerinin ortak bir amacı bulunmaktadır: Tıkanan toplumsal ve siyasi sorunları giderecek bir düzenin oluşması için gerekli çözümleri oluşturmak. Dolayısıyla tasarlanan ve düşünülen bu modellerin buldukları dönem ile olan ilgileri çok gerçekçi bir yapıdadır. Çoğu kimse bu tasarıların sadece birer hayal olarak kaldığını iddia eder. Hâlbuki Batı dünyası tarihine bakıldığında bu iddianın zayıf kaldığı görülecektir. Mevcut yönetim biçimleri, yasalar, eğitim vs. gibi konular hakkında bir aksaklığın olduğunu gördüğümüzde yeni fikirler ortaya koymamız gerekmiyor mu? Ortaya atılan fikirlerin elbette tamamı değerlendirilmeyebilir. Fakat 'yeni bir fikir' ileri sürme adına olumlu ve değerli bir konumu vardır.

Modern devletin kararlarını dayandırabileceği kesin bilgiye duyduğu gereksinim daha 18. yüzyılda yeni bazı bilgi kategorilerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.²⁶⁶ Bu bilgi kategorilerinin önünü ise gökbilimde Galileo ve epistemolojide Descartes açmıştır.

²⁶⁴ HACIKADİROĞLU Vehbi, "Toplumlar Arasındaki Ayrım Üzerine", Doğu Batı, Sy:14,s.117

²⁶⁵ TOURAINE Alain, *A.g.e.*, s.155

²⁶⁶ GULBENKIAN Komisyonu, *A.g.e.*, s.15

“... Astronomide ve mekanikte Galileo, mantık ve epistemolojide Descartes sayesinde ‘rasyonaliteye’ bu bağlılık otuz yıl sonra, Avrupa devletlerinin politik ve diplomatik sistemleri uluslar temelinde yeniden organize edildiklerinde pratik alana teşmil edildi. Bu tarihten sonra, en azından teoride, monarkın iktidar uygulama yetkisi miras alınmış feodal bir unvandan çok, yönetimine rıza gösteren halkın iradesinde yatar: Bu devlet otoritesinin kabul edilmiş temeli haline gelir gelmez politikada ‘rasyonel’ terimlerle analiz edilebilecek demektir.”²⁶⁷

Aydınlanma felsefesinin projesi, sürekli ve doğrusal bir ilerleme anlayışı üzerinden hareket eder. Bu ilerlemenin, Aydınlanma felsefesinin siyaset anlayışına göre belli bir amacı vardır; söz konusu amaç, ideal toplum düzeni olarak ifade edilmektedir. Bir ideal toplum düzenini varsaymak aynı zamanda bir mutlak gerçek kavramını düşünce sistemine sokmak demektir. Bilindiği gibi Aydınlanma felsefesinin başlangıcı sayılabilecek doğal toplum ve doğal hukuk kavramları bir tür laikleştirilmiş mutlak gerçek düşüncesinin yansıması olarak kabul edilmektedir.

Modernleşme projesinin 18. yüzyılda pratiğe geçmesiyle artık hukuk, bireyi Tanrı’nın istediği varsayılan düzen içinde kalmaya zorlamamakta, bireyin toplumun hür ve eşit üyesi olarak kendi ilişkilerini düzenlemesi imkânını vermiştir. Dolayısıyla hukuk alanında, statü hukukundan sözleşme hukukuna geçiş görülmekte, bireyi, korporatif sistemin ve belirli statülerin hiyerarşik bağlarından çözen ve bireye ilişkilerini serbestçe düzenleme imkânı veren bir ortam doğmuştur.

Fransız Devrimiyle birlikte hareketlilik kazanan Batı Aydınlanması her alanda kendini göstermiştir. Kendi içinde toplumsal ve siyasi değişime uğrarken diğer toplumları da etkilemiştir. Bunun sonucunda özellikle bünyesinde değişik ırkları barındıran imparatorlukları daha çok etkilemiştir. Olumsuz bir biçimde etkilenen imparatorluklar bunu bertaraf etmeye çalışmıştır. İşte bu çaba da adeta imparatorlukları kendi içinden bitirmiştir. Batıdan alınan ideolojiler bu içinden bitirmeyi en hızlı gerçekleştiren güç olmuştur. Dolayısıyla ulus temelli devlet ve siyaset anlayışı Aydınlanma ile birlikte Avrupa’da daha çok vurgulanmıştır. Fransız devrimiyle birlikte hemen hemen tüm dünya toplumlarının siyasi açıdan egemenlik kavramının nasıl

²⁶⁷ Modernitenin başlangıcında ve sonrasında ortaya konulan devlet ve toplum tartışmalarının günümüze olan yansımalarını daha iyi anlamak için Bknz. TOULMIN Stephen, *Kozmopolis*, Paradigma Yay., Çev. Hüsamettin Arslan, İst., 2002

olacağı ve kimlerin devlet yönetiminde egemen olması gerektiği sorunu derinleşerek büyük çatışmaları doğurmuştur.

İlerlemeye duyulan aşırı güven ve iyimserlik politikaları göreceli olduğundan Batı tarihinde siyasal anlamda birçok problemi de beraberinde getirmiştir. Çünkü ilerleme düşüncesinin hedeflerinden biri de uluslaşma ve kendi ulusunun çıkarlarını koruma olmuştur. Uluslaşmanın ilerleme düşüncesi bağlamında etkili bir ivme kazandığını ve bunun Aydınlanma yüzyılında ve sonrasında daha belirgin olmaya başladığını ifade etmek gerekir. Copleston'a göre ulusalcılığın temellerini Fransız Devriminin idealleri doğrultusunda oluşturan Fichte'nin bir süre sonra Napoleon tarafından bu ideallerin yok edildiğini görünce artık insanlığın hedefini gerçekleştirecek olan ulusun Almanlar olduğuna inanmaya başlamıştır.²⁶⁸

Tıkanan ve çözüm bekleyen devlet – toplum sorunlarına bir çözüm getirmeye çalışmak artık filozofların öncelikli hedefleri arasına girmişti. İşte bu gayretler keyfi bir çalışmadan uzak, mutlak manada çözülmesi gereken problemler içeriyordu. Neticede bu gayretler Batı dünyasında bir gelenek haline dönüşmüştür. “Batı medeniyeti tarihinde insanların toplu halde yaşamalarından doğan problemleri halletmeye çalışmış olanların sayısı pek çoktur. Cemiyet içinde rastlanan aksaklıklar zaman zaman tahammül edilmez bir raddeye geldikçe bunların bir çare bulunabileceğine inanmak ve bu dertleri ortadan kaldıracak ideal sistemler teklif etmek, Batı siyasi davranışının özelliklerinden biri olmuştur. Bunun içindir ki Batı'nın siyasi fikirler tarihi, cemiyetteki aksaklıkları ortadan kaldıracaklarını iddia eden bir devalar manzumesi, bir ütopyalar silsilesi manzarasını gösterir.”²⁶⁹ Aydınlanma çağının düşünürlerinin uygar bir ulusun varlığını devletin varlığına bağladıklarını belirten Mejuyev'e göre bununla birlikte Aydınlanma çağı düşünürleri varolan hükümet biçimlerini savunmamışlardır. Tersine, onlar, baskı rejimlerinde halkın çıkarlarının zenginlerin çıkarlarına kurban edildiğini ve devletin asıl görevinin dışında hizmet ettiğini ifade etmişlerdir. Devamında Mejuyev'e göre devletin yapısındaki bu bozulma bireyleri olumsuz yönde etkilemiştir ve bunun nedeni ise yasaların ve kurumların bozulması olarak görülmüştür. Böylece mevcut yönetim biçimlerinin köklü bir biçimde düzeltilmesi gerekmiştir.²⁷⁰ İşte Rousseau, toplumsal sözleşme yöntemiyle bu soruna çözüm getirme gayreti içine girişmiştir. Bu sorun hemen

²⁶⁸ COPLESTON, *Alman İdealizmi*, s.84

²⁶⁹ MARDİN Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay. İstanbul, 2001, s.329

²⁷⁰ MEJUYEV Vadim, *A.g.e.*, s.41

hemen bütün Aydınlanma çağı düşünür ve filozofları arasında tartışılmıştır. Rousseau'nun bu soruna bakış açısından ötürü Hobbes ile farklı olduğu iddia edilebilir ama ikisinin de sorunu ele alış yöntemleri benzer özellikler taşımaktadır.

Devlet ve toplumu tarihsel süreç içinde insanın doğal halinden yola çıkarak değerlendiren Jean Jaques Rousseau ve Thomas Hobbes devleti insanların siyasal toplumu kuran bir sözleşme fikri çerçevesinde ele almıştır. Buna göre insanların anlaşmazlıklarını ortak yarar fikriyle sözleşme adı altında teminat altına almaları gerekmektedir. Fakat bu ortak yarar denilen şeyin teminatını sağlama fikri ise devletin elinde kolayca güce dönüşebilir ve devletin ortak yararı (ortak çıkarı) bir kenara bırakıp kendi öz çıkarını öne çıkarabilir niteliklere sahip olduğu belirtilebilir.²⁷¹ Bu aslında modern devlet anlayışlarının temelinde olan bir gerçekliktir. Bu gerçekliğin en açık örneği devleti oluşturan organların belli bir hiyerarşi içinde olması sonucunda ortak çıkardan büyük oranda uzaklaşmasını gösterebiliriz. Oysa devletin insanların doğal bir şekilde ihtiyaç duyduğu ve ortak yararlarının teminat altına alınması için birbirleriyle anlaşarak oluşturduğu bir kurumlar bütünü olması gerekiyordu.

Montesquie'nun kuvvetler ayırımı fikri 19. ve 20. yüzyılları liberal devlet anlayışının klasik bir örneğidir.²⁷² Diğer yandan liberal devlet teorisini İngiliz filozoflar tarafından da geliştirilmiş ve bu geliştirilen teoriler modern - liberal devlet ve toplum modellerine kaynaklık etmiştir. Bu filozoflardan biri olan Locke, liberalizmin tipik bir temsilcidir. "İkinci İngiliz Devrimi (1688), İngiliz siyasal yaşamının bugüne dayandığı klasik liberal anayasasını kurmuştu. Locke'ın devlet anlayışının bütün köklerini bu İkinci İngiliz Devriminin liberal dünya görüşünde aranmalıdır."²⁷³ Dolayısıyla Locke'ın liberal devlet teorisinin günümüz devlet yapısı üzerinde büyük bir etkisi olduğu bir gerçektir.

Aydınlanmacı zihniyete sahip olan Kant'ın görüşleri Avrupa'nın siyaset anlayışına olan etkisi bir hayli büyük olmuştur. Jurgen Habermas'a göre Modern dönem, Fransız devriminden aldığı ilhamla Immanuel Kant'ın tarafsız evrensel ahlak ölçütlerini politik alandaki amaç ve tutumları yargılamak için kullanıldığında başlamıştır. Fransız

²⁷¹ TOURAINE Alain, *A.g.e.*, s.65

²⁷² ATAYMAN Veysel, *Aydınlanma*, s.34-35

²⁷³ GÖKBERK Macit, *Kant ve Herder'in Tarih Anlayışları*, s.86

Aydınlanmasının sosyal idealleri Kant'ta felsefi ifadesini bulmuştur. Bundan sonra ilerici politikalara Kantçı adalet yön vermiştir.²⁷⁴

Kant'ın Aydınlanma felsefesine aslında fark edilmediği kadar büyük bir etkisi bulunmaktadır. Özellikle ahlaki ve politik sorunlarda olgunlaşmanın ve bağımsızlığa kavuşmanın gerektiğini ifade etmesi Aydınlanmacı bir tarzdadır.²⁷⁵

“Kant, “Dünya Yurttaşlığı Birliği ve Ebedi Barış” gibi yazılarında ilerleme düşüncesinin hedeflerini belirtmeye çalışır. Bu sürecin gerçekleşeceğini öngören Kant insanlığın bunu ancak çatışa çatışa başarabileceğini belirtir. Dünyanın küresel bir yapı içine girmesini sağlamaya çalıştığını da ekleyerek söz konusu bu sürecin bu küresel oluşumu gerektirdiğini ifade edebiliriz. Bu da tüm medeniyetlerin ve kültürlerin tek bir forma girmesini ve tek bir akıl içinde anlaşılmasını öngörmek demektir

Aydınlanmacıların siyaset anlayışı felsefi bir bakış açısıyla ele alındığı gerçeğini göz ardı etmemekle birlikte onların siyasete bakışları daha çok kültürel ve ulusal niteliklerin etkisinde geliştiğini ifade edebiliriz. Belki bu çizginin dışında tutulabilecek bir filozof olan Hegel'in devlet anlayışına kısmen de olsa değinirsek felsefe tarihindeki sistemli filozofların da etnik ve ulusal temelli devlet ve siyaset anlayışına sahip olduğunu görebiliriz.

Hegel'e göre kolektif bilinç tanrısal akla ve mutlakiyete ulaştığı için yeryüzünde mutlak adaletin temsil edileceği mutlak bir toplum yaratılabilir. Ama bunun için üç koşul ileri süren Hegel, bu koşulların ancak Hıristiyan –Cermen devletinin olduğu dil, din ve etnik birliğin kolektif bilince ulaşmasıyla gerçekleşebileceğini ifade eder.²⁷⁶ Hegel'in devlet anlayışında devlet kendinde ve kendisi için rasyoneldir. Bu cevheresel birlik kendinde mutlak bir amaçtır ve özgürlük bu amaçta en yüksek değerini bulmaktadır.²⁷⁷ Devlet yönetiminde Ortaçağ kilisesinin din ve devlet birliği anlayışına karşı olumsuz eleştirilerde bulunan Hegel, dinin veya dinsel tutumun devlet işlerine karıştırılmasının keyfiliği ve hukuktan yoksun bir durumu doğuracağını ifade etmektedir.²⁷⁸ Bu bağlamda Hegel'in siyaset ve devlet anlayışının Aydınlanma felsefesindeki siyaset ve devlet anlayışıyla benzerliklerine ve ortak noktalarına dikkat çekmek istiyorum. Hegel, Aydınlanmanın sınırlı ve tek yanlı akılcılığının siyasal ifadesi

²⁷⁴ TOULMIN Stephen., *A.g.e.*, s.17, 18

²⁷⁵ WEST David, *A.g.e.*, s.40

²⁷⁶ ÖZLEM Doğan, *A.g.e.*, s.25

²⁷⁷ HEGEL, *Hukuk Felsefesinin Temel Prensipleri*, (Çev: Cenap Karakaya), Sosyal Yay., İst., 2001, s.200

²⁷⁸ *A.g.e.*, s. 211

olarak gördüğü Fransız Devriminin aşırılıklarını ve tehlikesini görmüştü. Fakat Hegel, modernleşmeyle birlikte bireyin özgürlüğünü, anayasal devlet anlayışını ve eleştirel aklını önemser ve bunları aynı ölçüde savunmaya kararlıdır.²⁷⁹ Bunları ifade ederken Hegel'in ontolojik ve epistemolojik açıdan kendine özgü bir felsefeye sahip olduğu altını çizmemiz gereken bir husustur.

Hegel'in sistem kuran bir filozof olduğu ve bu sistemde her şeyin birbiriyle ilintili olduğu ve dolayısıyla devlet ve siyaset anlayışının da ontolojik ve epistemolojik felsefeden ayrı olamayacağı iddia edilebilir. Bu durumda unutulmaması gereken vurgu şu olmalıdır; ontolojik veya epistemolojik konular ile siyaset ve devlet konularının içerikleri ve yöntemleri farklıdır. Metafiziği ve aklı içerik ve biçim olarak diğer Aydınlanmacı filozoflardan farklı ele almasına rağmen Hegel, Aydınlanmacıların ulusal ve laik devlet anlayışı ile benzer özellikler barındırdığı söylenebilir.

IV.1. 4. Ekolojik Etkiler

İlk ve Ortaçağın doğayı organik bir bütün olarak görme eğiliminden koparak gelişen Aydınlanma düşüncesinde doğanın üretim imkânını artan sınırsız bir hammadde kaynağı olarak gösterilmesinin neden olduğu ekolojik felaketlere dikkat çekilmesi gerektiğini düşünüyorum. Bu bağlamda Aydınlanmacı ilerleme düşüncesinin dünyaya ve insanlığa sunduğu bir başka sorun da çevresel sorunlardır. Doğanın insanın emrine verilmiş olduğu ve onun sınırsızca kullanabileceği fikri ilerleme düşüncesinin taşıdığı bir fikirdir. Şüphesiz ilerleme düşüncesinin bu tavrı modern dünya görüşünün en önemli özelliklerindedir.

Modern sanayi toplumunda insanla çevre arasındaki ilişkileri anlamakta yetersiz olduğumuz bir gerçek olduğunu ifade etmemiz gerekir. Bu problemi araştıran Vester'e göre akıl ve düşüncenin bedene hükmetmemesi ve insanın kendi çevresinden giderek kopması gibi durumlar insanla çevre arasındaki bağlantıları en hassas yerinden koparmıştır. Bu durumun eğitim sisteminin gelişmesiyle birlikte daha da yoğunlaştığını belirten Vester, aklın organizma ile birlikte hareket etmemesini, kavramların dinamik gerekçeler yerine daha başka düşüncelerle açıklanması insanın kendi benliğiyle mantıklı

---

²⁷⁹ WEST David, *A.g.e.*, s.55

ilişkilerini olumsuz etkileyebilecek şekilde yaşama bakış açısını daralttığını ifade eder.²⁸⁰

Modernleşmenin ilerlemeyi hızlandırması için insanın ve çevresinin bilimsel ve olgusal temellerde meşruluğunu kanıtlama çabalarının sonucunda teknolojik objeler dünyası, tarımsal dünyanın yerini almıştır. Bu durum tarihte önceleri görülmemiş ve dolayısıyla öncekilerle bağdaştırılamaz yeni bir dünya görüşünün ortaya çıkmasını belirlemiştir. Aydınlanma felsefesinin ilerleme düşüncesinin projeleri önce insanı, daha sonra insanın dünyasını etkileme amacıyla olmuştur.

Çevre sorunları, Modern dünya görüşünün Tanrı –evren, insan – Tanrı ve insan-evren ilişkisini tanımlanması sonucunda ortaya çıkmıştır. Modern dünyanın görüşünün her türlü fronik,²⁸¹ sophia’yı ve noetik²⁸² kavrayışı bir kenara atarak modern bilimsel bilgiyi ve işlevsel akli tek değer olarak görmesi çevre sorunlarının derinleşmesinde önemli bir etken olmuştur.²⁸³ Şüphesiz bu durum Modern dünya görüşünün doğa hakkında katışıksız bir düşünceye sahip olmadığını göstermektedir. Dünya hakkındaki düşünme ve öğrenme tarzından kaynaklanan bu durum dünyanın birbirinden ayrı parçalar halinde olduğu yönündeki bilgilerin insanlar üzerindeki etkisidir. “Modern bilimde dünya kendi içinde farklı elemanların farklı yoğunluğa sahip olduğu bir kütleden ibarettir. Dolayısıyla bilimsel yöntemle göre bu elemanları ayrı ayrı incelenmek zorunluluğu doğmaktadır. Hâlbuki modern bilimsel araştırmalar bu elemanlar arasındaki ilişkileri ve dengeleri incelemeyi ve kavramayı gerekli görmemektedir.”²⁸⁴

Sophia’sız bilginin ve fronik tavırdan yoksun tekniğin kendi başına değer ve ölçüt olarak görülmesi modern praksis’de onulmaz yaralar açmıştır. İşlevsel aklın ve işlevsel bilimsel bilginin tek değer olarak kutsandığı bir dünyada bırakınız doğanın özsel değer taşımasını insanın bile özsel değere sahip olduğu kuşkuludur. Bu noktada Aydınlanma felsefesinin doğayı, dolayısıyla cansız varlıkları, bitkileri ve hayvanları özsel değere sahip özneler olarak değerlendirmemesini eleştirmek yeterli değildir.²⁸⁵

Çevresel sorunların ortaya çıkmasına neden olan bir başka durum doğanın koşulsuz bir şekilde insanın daha fazla ilerleme kaydetmesi için yapılan bilimsel ve

²⁸⁰ VESTER Frederic, *A.g.e.*, s.,90

²⁸¹ Feraset

²⁸² Noetik: Duyumsal – empirik olmayan, deneyime dayanmayan saf düşüncenin ürünü.

²⁸³ ÇAKMAK Cengiz, “Phüsis’den Res Ekstansa’ya Doğa ve Teknik Anlayışları”, *Felsefelogos* (Sy:6), s.77–86

²⁸⁴ VESTER Frederic, *A.g.e.*, s.13

²⁸⁵ ÇAKMAK Cengiz, “Phüsis’den Res Ekstansa’ya Doğa ve Teknik Anlayışları”, *Felsefelogos* (Sy:6)

teknik çalışmalarla bozulmasıdır. Bilimde ve teknolojiye meydana gelen ilerlemelerin doğa üzerinde oluşturduğu tahribatın yine bilim ve teknoloji sayesinde çözüme kavuşacağı inancı hâkim olmuştur. Bu bir ölçüde hesaplanacak ve saptanacak bir gerçektir. Fakat buna rağmen önceden hesaplanamayan ve önüne geçilemeyen sorunlar da çıkmaktadır. Çünkü tüm canlılar ve doğa üzerinde deneyler yapmanın gerekli olduğu düşüncesi ve bununla birlikte bu deneylerin tümüyle bilimsel çalışma olma amacından sapması söz konusu olmuştur. Bu bilimsel çalışmalar oluşturulan siyasal ve sosyal politikalar uğruna teknik birtakım amaçların gerçekleşmesi için kullanılabilir. Günümüzde bu türden uygulama ve denemelere herhangi bir sınır konulmamakta ve bu uygulama ve denemeler artık ulusal politikalar olarak büyük değer kazanmaktadır. Dolayısıyla bütün bunlar tüm canlıları ve doğayı dengesiz bir hale götürmektedir. Bu dengesizliğin oluşmasına imkân veren şey ise insanların kullandıkları teknik bilgilerin ilerlemesi ve gelişmesinin sınır tanımaması gerektiği fikri ile alakalıdır.

İlerlemeci politikalar sayesinde uluslar arasında meydana gelen İkinci Dünya Savaşı esnasında kullanılan teknolojiye bağlı silahlar yerkürenin ısısını 2 – 3 derece artırmıştır. İlerleme düşüncesi ulusal politikalar sayesinde öylesine uç noktalara varmış ki en ufak bir eleştiri kabul etmez görünmekte ve ulusların refahı için nükleer denemeler yapılmaya devam edilmektedir. Yapılan her nükleer deneme ise doğanın dengesini sağlayan canlılar üzerinde olumsuz etkiler bırakmaktadır.

Sanayinin değişik bağlamlarda değerlendirilerek sürekli olarak büyümesi, doğal kaynakların umursamazca tüketilmesi ve her şeyin elektronik olarak üretilmesi enerji ihtiyacının sürekli artmasına neden olmaktadır. Enerji ihtiyacını karşılamak için de barajlar yapılması doğanın milyonlarca yılda oluşturduğu orman yağmurlarının sona ermesi tehlikesini doğurmuştur²⁸⁶.

Doğaya ne bırakırsanız doğa size geri verecektir. Diğer bir deyişle “Ne ekerseniz onu biçersiniz” atasözü doğaya bıraktığımız tüm her şeyin zaman içinde bize geleceğinin en iyi ifadesidir. Modern tekniklerle yapılan ve yapılacak tüm savaşlar hem doğaya hem de insana önünde sonunda zarar verecektir. Bu bağlamda doğanın insanın hizmetine sunulması ve her alanda büyük atılımlar gerçekleştiren bilim tarafından değerlendirilmesi gerektiği görüşü korkusuzca vurgulanmaktadır. Doğanın insan hizmetine sunulması gerektiği fikri insanlık tarihi bağlamında çok önem teşkil etmekte

²⁸⁶ ERDEMLİ Atilla, “Homo Absconditus”, Felsefelogos, (Sy: 6), 109–124

olup üzerinde durulması gereken bir konudur. Buradan hareketle şunu diyebilme ihtiyacını gerekli buluyorum: Doğayı insanın hizmetine sunmak ne anlama gelmektedir? Doğa zaten insanın hizmetinde değil miydi? Yani havasını teneffüs ettiğimiz, suyunu içtiğimiz ve üzerinde barındığımız doğa bizim hizmetimizde değil miydi? Yeniçağ Avrupa'sının mekanik bilim ile beraber doğayı insanın hizmetine sunma anlayışı çok farklı bir amaç için ortaya atılmış gibi görünmektedir. Kanımca çağımızda hâkim olan doğa anlayışının amacını da ortaya koyan bu zihniyet doğanın verdiklerinden daha fazlasını, doğayı tahrip etme pahasına istemesiyle ilgili olabilir. Bunun sonucunda da bitmek bilmeyen istekler ve ihtiyaçlar doğayı sürekli olarak tüketmeye doğru götürmüştür. Bu durum ise ilerleme düşüncesi adı altında geçerli ve kabul edilebilir bir çerçevede tartışılmak istenmektedir.

Düşünce tarihine bakıldığında evren anlayışında bir bütünlüğün varolduğu görülür. Buna göre evren makrokosmos ve insan mikrokosmos olarak büyük bir organizma biçiminde anlaşılmıştır. Bu organizmanın herhangi bir unsuruna verilecek savaşın bütünü etkileyeceği düşüncesi hâkimdir.

Ayrıca bir Çin atasözünde vurgulandığı gibi dünya insanlara dedelerinden miras kalmış torunlarından ise ödünç olarak alınmıştır. Böyle bir düşüncenin içinden dünyanın tahrip edilmesi fikri nasıl doğabilirdi ki? Çünkü doğu dünyasında doğaya uymak, doğayla uyum içinde yaşama düşüncesi varken Batı dünyasında ise özellikle modern düşünce ile beraber doğayı değiştirme düşüncesi yerleşmiştir.

İnsan yaşadığı dünyayı, soluduğu havayı ve içtiği suyu kendi eliyle daha rahat yaşama uğruna zehirlemekte ve tahrip etmektedir. Bu durum ilerleme ve daha fazla rahat etme uğruna doğaya yapılan bir işkencedir.

Ekoloji, biyoloji biliminin içinde doğmuş bir disiplindir. Ancak doğadaki ekolojik dengesizliğe çözüm aramanın salt biyoloji bilimi çalışmaları yoluyla başarılamayacağını ifade etmek gerekir. Dolayısıyla yakın geçmişte ekoloji çalışmaları birbirinden farklı yöntemlere sahip alanlarda da giderek önem kazanmıştır. Ayrıca biyoloji biliminin ilerleme düşüncesi için değerlendirildiğinde artık biyolojinin bilim yönü sarsılmaya başlaması demektir. Biyolojideki ilerlemeleri biyoloji biliminin dışında başka alanlarda kullanma ilkin biyolojik mekanizm görüşü ile bağlantılıdır. “Biyolojik mekanizmin temel tezi, organik doğanın fenomenlerinin açıklanması için, inorganik doğanın açıklanması bakımından zorunlu ve yeterli olan tüm biyolojik yasaların fiziğin ve

kimyanın yasalarından çıkarılabileceği görüşündedir.²⁸⁷ Organik doğanın inorganik yöntemler sayesinde ortaya konulması mekanik bir sistemin oluşmasını sağlamıştır. Bu da ilerleme düşüncesinin daha etkili olması için yeterli bir sistemin oluştuğunun bir göstergesidir.

“İlerlemeci bakış açısının öne sürdüğü ve kabul edilmesini istediği şey tıpkı akıl kavramı ile insan kavramı gibi doğa kavramı ile insan kavramını da geleneksel öğretilerin egemenliğinden çıkarılması ve insan ile dünyayı (doğa) birleştirmektir.”²⁸⁸ İlerlemeci zihniyet doğadaki olgusal gerçekleri felsefenin ve bilimin temel konusu yaparak dünya ve insanı bu doğa yasalarına göre açıklama gayreti içindedir. Buna karşın Aydınlanma felsefesinin sahip olduğu ilerleme düşüncesinin etkileri doğayı sürekli olarak tüketen ve tahrip eden bir amacı da beraberinde getirmektedir.

Modern anlayışın merkezinde yer alan ilerleme düşüncesinin doğa derken anlaşılmasını istediği doğanın değeri şudur: “Doğa, insanlar tarafından kullanılan sürekli bir rezerv ya da insanların kullandığı ve ileride de kullanacağı bir kaynak olarak kabul edilir. Doğanın güzelliği ve verimliliğinden istifade etmekten asla kaçınılmamalıdır. Bu durumda amaç çevre turizmi ile birlikte doğayı tatil veya doğa turizmi endüstrisi adı altında sadece gezi toplulukları için bir gelir kaynağı haline getirmek olmuştur.”²⁸⁹

18. yüzyıldan itibaren sanayinin ve ticaretin değer kazanmasıyla birlikte önemini kaybeden arazilerin ekilebilirliğinin önemini çiftçilere yeniden anlatarak toprağa dönüşü gerçekleştirme çalışmaları yapılmıştır. Bu vesileyle tarımda makineleşme ve gübre kullanımı gibi yöntemler denenmeye karar verilmiştir.²⁹⁰ Bu yöntemlerle birlikte toprağın ekosistemi bozulmaya başlamıştır. Toprağın ana unsurları doğal olmayan gübreler sayesinde kendi işlevlerini kaybetmiştir.

²⁸⁷ AJDUKIEWICZ Kazimierz, *A.g.e.*, s.144

²⁸⁸ TOURAINE Alain, *A.g.e.*, s.29

²⁸⁹ WEST David, *A.g.e.*, s.223

²⁹⁰ LAJUGIE Jean De, *A.g.e.*, s.22

Tarımda bu yapay tekniklerin kullanılmasının diğer bir etkisi de bu topraklarda yetişen bitkilerin sebze ve meyvelerin doğallıklarının kalmamasıdır. Bu doğallığın yitirilmesi insanlar arasında daha önce olmayan veya pek sık rastlanmayan hastalıklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Grek Aydınlanması, Grek dünyası ve tarih için bir aydınlanma ve ilerlemedir. Diğer yandan Grek Aydınlanmasının felsefi ve bilimsel kaynaklarını yorumlayan ve daha da olgunlaştıran Endülüs İslam Aydınlanması da tarih içinde bir Aydınlanma ve bir ilerlemedir. Ama bunların hiçbiri tarihin ulaşmaya çalıştığı en son erektir denilemez. Bu bağlamda bu her iki kültüre ait filozof ve düşünürler, içinde buldukları dönemde tarihi bitirmeye çalışmamışlardır ki bu kültür yorumcuları da böyle bir sonuca varmamışlardır. Dolayısıyla Batı dünyasının kültürel, bilimsel ve felsefi alanda çıkışlar yapması ve yükselmesi daha önce benzer çıkışlar yapan Grek ve Endülüs İslam yükselmesi gibi tarihin sonu olamaz.

Öte yandan Kıta Avrupa'sı felsefesinde ilerleme düşüncesine sıkı bir bağlılık beraberinde de tarihi bir olgunluğa inanmayı zorunlu kılmıştır. İlerleme sonucunda birçok bakımdan insanlığın bir devirde veya bir ulusta zorunlu olarak zirveye ulaşması gerektiği düşüncesi hemen hemen bütün Aydınlanma filozofları arasında varolduğu bir gerçektir. Ama nasıl oluyor da bu filozof ve tarih yorumcuları tarihi dönemlere ayırırken buldukları ulus veya toplumda tarihin olgunlaşacağına veya biteceğine karar verebiliyorlar? Bunu anlamak ve açıklamak gerçekten zordur. İlerleyen bir tarih düşüncesi ortaya atanlar bu ilerlemesi gereken tarihi nasıl olabiliyor da bir ulusta veya kültürde en üst düzeyde olgunlaştığını savunuyorlar? Bundan şu sonuç çıkar ki Batı'lı düşünürlerin ortaya attığı ilerleyen tarih düşüncesi Batı tarihi için geçerli bir durumdur. Bir tarih felsefesi sistemi kurmak ayrı; içinde bulunulan ulusta veya toplumda tarihi bitirmek ayrı olmalıdır. Bu ayırım yapılmadığına göre – ki pek mümkün olmamıştır - o zaman Aydınlanmayla beraber gelişen ilerleme düşüncesinin her ne kadar evrensel bir tarih anlayışı ortaya attığı iddia edilse de bunun sadece Batı dünyasının çıkarlarını hizmet ettiğini ifade edebiliriz.

Avrupa'da felsefenin dünyaya ve insana bakışının nasıl olduğunu ortaya koymaya çalıştığımız bu tezimizde peşinde koştığımız husus, modern düşünce sisteminin Aydınlanma ile nasıl bir ivme kazandığını ortaya koymaktır. Şüphesiz Aydınlanma felsefesi varlık sorunu bağlamında bütüncül olmayan bir bakış açısı benimsemiştir. Çünkü kapsamı geniş bir varlık anlayışı ancak metafiziksel bir bakış açısidir ki bu da toplumsal, teknik ve bilimsel ilerlemeler karşısında olumsuz bir tavır

içindedir. Dolayısıyla Aydınlanma felsefesinde mümkün merteye metafiziğe sonuna kadar bağlı kalmayı gereksiz görüp felsefeyi daha çok bilimsel bir kimlik altında gören filozofların sayısı bir hayli fazladır. Felsefe tarihinin büyük filozoflarından bir sayılan Kant'ın bile metafizik kurgulamalara karşı soğuk durduğunu ve daha çok bilimsel bir kesinlik peşinde olduğunu belirtebiliriz. Bundan dolayıdır ki felsefeyi bilimsel bir dizge olarak görmek Aydınlanma filozoflarının felsefeyi bilimsel bir sistem dahilinde kabul ettiklerinin bir kanıtıdır.

İnsanın öne çıkmasıyla anlam verme süreci başlamıştır. Bu anlam verme sürecinin tümü geçmişi anlatan referanslarla doludur. Geçmişimizde kalan yaşantıları hatırlayarak bu anlamayı oluşturuyoruz bir yerde. Batılı ilerleme düşüncesinden ayrı olarak tarih içinde ilerlediğimizi söyleyebiliriz. Bu ilerleme zamansal bir ilerlemedir. Yani istesek de istemesek de zamanın ilerlediğini biliyoruz. Buradan şuna ulaşmak istiyorum: İlerleyen bir tarih var ama nereye gideceğini veya ne zaman biteceğini vb. gibi tartışmaları bir kenara bırakıp ilerlemenin tüm tarih için olumlu olduğunu söylediğimizde aynı şekilde bu ilerlemenin tüm tarih için olumsuz unsurlar taşıdığını da ifade edebiliriz. Tüm tarih için veya tarih için değil de ilerlemeyi yalnız başına aldığımızda bile ilerleyen bir şeyin mutlak şekilde olumlu olacağını asla söyleyemeyiz. Tersine ilerleyen bir şeyin olumsuz olabileceğini – ihtimal dahi olsa- düşünmek zorundayız. İlk günahın işlenmesiyle söz konusu olumsuzluğun kötülük olduğu ifade edilebilir. Bu kötülüğün iyilik için hazırlayıcı bir unsur olduğunu söylemek ancak kuru bir iyimserliktir. Her iki kavramın varlığı birbirlerinin varlığına bağlı olduğu bir gerçektir. Ama sonuç olarak bir kötülüğün –ki olumsuzdur- içinde iyiliğin de barındığını söyleyemeyiz. Bunu yaptığımızda kötülük ve iyilik kavramlarını sadece kavramsal bir sfer içinde tutarız. Bu da pratik hayatımızda hiçbir yargısı ve değeri olmayan bir sonuç doğuracaktır.

Bilimde ve buna bağlı olarak toplumda bir ilerlemenin olduğuna inanç Avrupa'da bir slogan olarak yayılmış ve sonunda tarihte de bir ilerlemenin olduğu inancına yol açmıştır. Tarihsel ilerlemeden anlaşılan ise tarihin ardı sıra birbirini takip eden ve bir seferlik olayların olduğu bir anlayıştır. Bununla birlikte artık geriye dönüp bakmadan gözünü sadece ileriye dönmüş bir zihniyet söz konusudur. Dolayısıyla yaşanmış olaylardan ders çıkarmayı göz ardı eden bu zihniyet benzer olayları yeniden yaşamıştır. Üstelik insanlık sırf ilerleme düşüncesinin vermiş olduğu bir coşku durumu sayesinde

bu benzer olumsuzlukları daha şiddetli bir şekilde yaşamıştır. Şüphesiz bu türden bir zihniyet Avrupa'nın bilimci, maddeci ve çıkarıcı bir yapıya geçmesinin önünü açmıştır. İlerleme düşüncesinin altında yatan tüm olayların meşruluğunu ve nesnellliğini sağlama adına birçok yöntem deneyen Batı dünyası çoğu zaman kendisiyle çelişkiye düşmektedir. Batı Dünyası ilerleme düşüncesini kendisine özdeş bir düşünce olarak sunmuştur. Buna göre en iyi yasaları ancak Batı düşünce sistemi ortaya koyar ve bu bağlamda medeniyet denildiğinde artık sadece Batı medeniyeti akla gelir. Hâlbuki ilerlemenin belirli bir toplumun sahip olduğu bilimsel, teknik, felsefi ve ahlaki vb. gibi etkenlerle sınırlandırılması tümüyle göreceli bir tarih anlayışına bizi götürecektir. Yani ilerleme düşüncesi kendi kavram ve düşünsel içerikleri içinde tartışılmalıdır. İlerlemeyi tümüyle politik ve sosyal merkezli bir içerik yükleyerek ele almak ideolojik bir ilerlemeciliğin oluşmasını sağlayacaktır.

Bu bağlamda Aydınlanmacı ilerleme düşüncesinin kaynağında modernitenin tipik özellikleri bulunmaktadır. Bu tipik özellik, ilk başlarda, iyimser bir beklenti içinde Batı dünyasının daha iyi bir hayat standardına ulaşmasıydı. Sonra siyasi ve ulusal bir hale bürünen bu durum iyimser bir tutum içinde olan Batı dünyasını daha da rahatsız etmiş ve Batı'ya daha büyük sorunlar doğurmuştur. Ardından bu ilerlemeci Aydınlanma tarzına olan eleştiriler de hemen yapılmış ve bu eleştiriler de ilerleme düşüncesinin tarih felsefesi içindeki en mühim konular arasında sayılmıştır. Bu tartışmalar Batı'nın kültür ve felsefi yanını –özellikle Almanya'da-zirveye çıkarmıştır. Buna göre Batı kültürünün felsefi ve bilimsel yoğunluğu bu yoğun eleştirilerin seviye ve yöntem olarak çok iyi yapılması ve bunun son noktaya kadar kesintisiz bir şekilde devam etmesinden kaynaklanmaktadır

Hiçbir şey aynı kalmıyor, sürekli olarak bir değişimin egemen olduğu bir dünyada yaşıyoruz. Değişimin ilerleme yönünde mi yoksa gerileme ve bozulma yönünde mi olduğu hangi bakış açısıyla bakıldığına ve hangi parametrelerin kriter olarak alındığına bağlıdır. Modern düşüncenin gelişimiyle oluşan bakış açısı insanın ve dünyanın nasıl değerlendirilmesi gerektiğini belirlemiştir. Bu bakış açısı zaman kavramının eski çağların zaman anlayışından çok farklı bir anlam içinde değerlendirmiştir. Şüphesiz modernite ile birlikte zaman kavramı mitolojik bir anlam dışında ve tümüyle kutsal bir değer olmadan ele alınmıştır. Bu durumda ilerlemenin yararlı ve toplumsal çıkarlar için değerlendirilmiştir ki bu da teknolojik ve bilimsel ilerlemeler olarak anlaşılmıştır.

Öte yandan ilerleme parametrelerini bilim ve teknoloji alanından bağımsız olarak ele alırsak ve insani değerler açısından düşünürsek aynı parlak tabloyu çizmek mümkün müdür?

Dünya coğrafyasını temel alarak yapılacak bir değerlendirmenin 17. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında Batı dünyası açısından özellikle bilim ve teknik alanda baş döndürücü bir ilerleme sürecine sahip olduğu görülür. Aynı dönemlerde benzer ilerleme süreçlerini Batı dünyası dışında kalan coğrafyalar için ifade etmek mümkün değildir.

Bu bağlamda 18. yüzyıldan itibaren başlayan ve 19. yüzyılda felsefeden bağımsız olarak sosyal bilimler açısından insanı ve toplumu ele almak amacıyla Psikoloji, Sosyoloji ve Antropoloji gibi bilimler ekseninde incelemeye çalışan Batı Dünyası, kendi dışında kalan dünyayı da evrimini tamamlayamamış dünya olarak görmektedir. Bu değerlendirmeler Rönesans ile başlayan ve insanlık tarihinde ilk defa ortaya çıkmış ve Batı kültürünün hep bir adım daha ilerde olduğunu iddia eden düşüncelerden gelmektedir. Batı aydınlanması Batı toplumunun dışında kalan toplumları ele alırken kendisinde olan faktörlerin aynı zamanda Batı dışı toplumlarında da olması gerektiği konusunda diredir. Bunu yapmakla Batı aydınları insan haklarından tutun da ekolojik dengeye kadar birçok konuda güçlü oluşunu ispatlama çabası içindedir; fakat Batı dünyası, büyük ölçüde, kendisi dışında kalan toplumların Batı medeniyetinin seviyesine ulaşmasını asla istemez.

Aydınlanma felsefesinde ilerleme düşüncesinin algısı ve bilgisi yaşamımı daha iyi nasıl düzenleyebilirim amacını taşımaktadır. Bu amaç doğrultusunda doğal ve ahlaki olan her şeyin ilerleme düşüncesi uğruna değiştirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla Aydınlanmanın karakter yapısının en önemli ilkelerinden birisi de bir şeyleri sürekli olarak 'değiştirme' politikasıdır. Şüphesiz eskinin yerine koyulan her yeni şey bu zihniyete göre sonradan eski olarak görülecektir. Bu sürüp giden kararsızlık ve anlamdan yoksun tablo günümüzde yapay bir şekilde hayatımızın her noktasında kendisini göstermektedir. Her geçen gün artan ihtiyaçlarımız yeni ihtiyaçları doğurmakta ve sürekli bir şeyler değiştirmekteyiz. Bunun nereye varacağını tahmin etmek gerçekten zordur. Ahlak ve değerler açısından muğlâklaştırılmış ve kararsızlaştırılmış bir tablo içinde bırakılan günümüz insanı ilerleyip ilerlemediğinin bile farkında değildir. Artık insanlık kendini yönetemiyor ve kendi kararlarını kendisi veremiyor duruma gelmiştir.

Aydınlanma felsefesinin ilerlemeci argümanları doğrultusunda akıllı ve bilimi kendilerine göre tartışırken önlerindeki Avrupa'nın geçmişi birçok bakımdan parlak değildi. Dolayısıyla Batı Ortaçağının dogmatik kültürünün etkisinden büyük ölçüde kurtulan Aydınlanma filozofları ve düşünürleri kendilerini büyümlü bir dünya içinde buluverdiler. Etkisi bir hayli büyük olan ilerlemeci akıl tartışmaları Aydınlanma düşünürlerince büyük bir coşku içinde yapılmıştır.

Aydınlanmanın ilerleme düşüncesi kaynaklı bu akıl yerine çözüm olarak akılsızlığı koyamayız. Çünkü aklın alternatifi akılsızlık değildir. Bunun için yeni bir akıl anlayışı ortaya koymak gerekmektedir. Bu akıl tek yanlı olan, sadece belli bir dünya görüşünü kaynak gören ve bir tek medeniyetin ürettiği bir akıl olmamalıdır. Aksine tüm medeniyetlerin tarihe katkılarını gören bir akıl olmalıdır.

Öte yandan bu aklın ilkeleri bilim ve teknolojiyi denetleyebilecek aktif ve dolaysız bir akıl olmalıdır. Yani bu akıl kendisinden başka hiçbir şeye koşullanamayan bir akıl olmalıdır. Şüphesiz buradaki akıl, olayların nedenlerini ve sonuçlarını iyi görüp değerlendiren bir tarzda olup asla bağımlı bir yapı içinde değildir. Ancak bu şekilde ilerleme düşüncesini ve bu ilerleme düşüncesinin etkilerini değerlendirebiliriz.

Kanımcı felsefe tarihi boyunca tartışılmaya çalışılan akıl ve akıl bilgisinin tüm boyutlarını incelemek gerekmektedir. Çünkü ne tek başına bilim ne de tek başına ahlak ilerleme düşüncesinin taşıdığı zihniyeti ve yöntemi çözebilir. Burada kendisini kendisinde açıklayabilen ve bu açıklama sonucunda fikir üretebilen bir akla yönelmemiz gerekmektedir. Buna tüm insanlık olarak ne kadar muhtaç olduğumuzu mutlaka anlayacağız ama oluşturulan sosyal politikalardan ötürü bunu fark etmemiz bir hayli zor olmaktadır. Burada felsefenin ve felsefe ile uğraşanların şunu anlaması mecburidir; ilerleme ve ilerlemenin tüm sonuçlarının tartışma alanı felsefenin en önemli konularındandır. Felsefe sanıldığı kadar aksine en yararlı bilimdir. Bunu demekle pragmatist bir anlayışı kastetmiyorum. Aksine kavramların ve gerçekliğin bilgisini kendisinde barındıran felsefe olduğundan en yararlı bilim felsefedir. Bu durumda felsefe tavrı ve tarzı itibarıyla yaşamdan kopuk değildir ve felsefesiz bir yaşam ölüdür. İşte Aydınlanmanın ilerleme düşüncesi yaşamı felsefeden koparmaya çalışmasıyla kendince çok şey başaracağını sanmıştı. Fakat başardığı sadece kendisiyle sınırlı kalan bencillikten artakalan müreffeh bir yaşantı olmaktan öteye geçememiştir. Günümüzde dünyanın içinde bulunduğu sorunların kökeninde bu bencilliğin artık sosyal politikalar

haline getirilmesi ve sistemli bir şekilde uygulanmasıdır. İlerleme düşüncesinin ilk başlarda ortaya çıkması da aynı tarzda olmuştur. Doğayı kendi bencilliği için sömürmek ve değiştirmek ilerleme düşüncesi için bir yaşantı biçimi olmuştur.

Şüphesiz Aydınlanma felsefesinde geleneğe ait her şeyin ters yüz edilmesinin kökeninde psikolojik bir ifade ile izah edilebilirse birçok savunma mekanizması mevcuttur. Bu savunma mekanizmasının biçimi kendi geçmişinde birçok acı olayı yaşamış ve bu acıları asla hatırlamak istemeyen bir kişinin ruh haline benzemektedir. Fakat acılar hep var olacaktır ve tarih de sadece mutlu olaylardan ibaret değildir. Dolayısıyla Aydınlanma döneminin insanı amacı, geçmişin kötü izlerinden kurtulmak için içinde bulunduğu anı yaşamak ve ileriye bakmak olmuştur. İşte tam bu noktada anlaşılması gereken husus şu olmalıdır: Aydınlanma düşüncesinin ve kültürünün tüm dünya kültürleri üzerinde geniş şekilde nüfuz etme isteği ve hırsı sonucunda bıraktığı miras, anlamdan yoksun bir tablodur. Çünkü Batı Aydınlanması aslında kaynağı çok çeşitli yollardan gelen kültürel ve bilimsel aydınlanmanın sadece kendisinde var olduğunu ve bu durum karşısında tüm dünyanın susması gerektiğini savunmaktadır. Bunu ifade ederken öznel veya tutarsız bir şey ortaya koymuyoruz. Olan ve görünen tablodan bahsediyoruz. 16. yüzyıldan itibaren başlayan ve özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda tüm dünyaya karşı üstünlüğünü ortaya koyan Batı dünyası kendi dışındaki kültürlerin doğal yapısını sürekli değiştirme gayreti içinde olmuştur. Bu gayretler aynı süreci yaşamamış olan toplumlarda anlamdan yoksun ve çarpık bir kültürün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Şüphesiz bu tablonun girmedığı çok az kültürün kaldığını söyleyebiliriz. Bu kültürler de bilerek veya bilmeyerek modernleşen ve modernleştirilen dünyanın dışında kalma çabası içindedir. Bu tasavvur, bu tablo, zorlaştırılmış bir tablo olup asla doğal süreçlerden geçmemiştir. Yeniçağ Avrupa Medeniyeti dini veya tanrısal olandan uzaklaşmaya çalışırken, özellikle, bu zorlaştırmayı kendine amaç edinmiştir. Buna paralel olarak akıl, bilgi, bilim ve değer anlayışları da bu zorlama ve zorlaştırmanın etkisiyle doğal bir çerçevede tartışılmamıştır

Felsefi bir bakış açısının olmayışı, ilerleme düşüncesi tartışmalarında insanın ve doğanın parçalanarak incelenmesine yol açar. İnsanı ve varlığı bütün olarak kavrama imkânının yok olduğunda ise artık teleolojik bir sistemden mekanik ve amaçsız bir sisteme geçilir. Bu bağlamda ilerleme parametrelerinde özellikle mikro düzeyde ve

uzmanlık alanı olarak parçalanarak mükemmel başarılar sağlanırken makro düzeyde aynı başarının sağlanmaması ciddi bir sorundur.

Her uzmanlık alanı, kendi çalışmalarında kazandığı başarıları bütünün diğer parçaları arasındaki uyumu dikkate almadan sürdürdüğü için bilimsel gelişmeler toplumsal çatışmaları tetiklemektedir. O nedenle bilimde ve teknolojide alabildiğine gelişmeler sağlanırken aynı süreç içinde insanlar arasındaki çatışma da artan bir biçimde sürmektedir. Bu sürecin önüne geçilmesi ancak felsefenin bütüncül kavrayışı içinde dünyanın yeniden yorumlanması ve ilerleme parametrelerinin tüm insanlığı ve doğayı gözetecek şekilde yeniden belirlenmesi ile sağlanabilir. Bu yüzden felsefenin hayatı anlamlandırırken ve yorumlarken günümüz entelektüel dünyasında yeniden işlerlik kazanması için tüm toplumların üzerine düşeni yapması gerekmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

AJDUKIEWICZ Kazimierz, *Temel Kavramlar ve Kuramlar (Felsefeye Giriş)* ²⁹¹, (Çev: Ahmet Cevizci), Gündoğan Yayınları, Ankara, 1994

ARANDT Hannah, “**Kant’ın Siyaset Felsefesi Üzerine Notlar**”, ²⁹² Cogito Dergisi, (Syı:41-42), İstanbul, 2005

ARSLAN Mahmut, “**İktisat Sosyolojisi Bakımından Adam Smith**”, Sosyoloji Dergisi, İ.Ü. E. F. B., Sy:2, İst., 1991

ATAYMAN Veysel, *Aydınlanma*, Donkişot Yay., İst., 2005

AYSEVENER Kubilay – BARUTÇA E.Müge, *Tarih Felsefesi*, Cem Yay., İstanbul, 2003,

BELL Clive, *Uygarlık*, (Çev: V.Günyol, M.Urgan, M.C.Anday, H.Yavuz, H. Çakır), Toplumsal Dönüşüm Yay., İst., 1998

BIÇAK Ayhan, *Tarih Felsefesinin Oluşumu (Tarih Düşüncesi c:I-III)*, Dergah Yay. Aralık, İst., 2004

_____, *Felsefe ve Tarih (Tarih Düşüncesi c:II)*, Dergah Yay, İst., 2004

_____, *Tarih Bilimi*, Çantay Yayınevi, İst., 1999

BIRGIT Recki, “**Kant ve Aydınlanma**”, Cogito Dergisi, (Sy: 41-42), YKY, İst., 2005

BOBAROĞLU Metin, *Aydınlanma Sorunu ve Değerler*, Ayna Yay, İstanbul, 2002

BOORSTIN Daniel J., “**Yeniliğin Havarileri**”, NPQ (New Perspectives Quaterly) Dergisi, (c. 2-7), İst., 1994

²⁹¹ İtalik yazı ile yazılan kaynaklar kitaptır.

²⁹² Tırnak (“.....”) içinde verilen kaynaklar makaledir.

BOZTEMUR Recep, “Avrupa’nın Uzun Ondokuzuncu Yüzyılı”, Doğu Batı, (Sy.14), Ank., 2001

BREHIER Emil, *Bugünkü Felsefe Konuları*, (Çev: Mehmet Toprak), Remzi Kitabevi, İst., 1966

BOUTROUX Emile, *Çağdaş Felsefe, Bilim ve Din*, (Çev: Sinan Altıparmak), Yeryüzü Yay., Ank., 2003,

BUHR M., W. Schröder, K. Barck, *Aydınlanma Felsefesi*, (Çev:Veysel Atayman),Yenihayat Kütüphanesi, İstanbul, 2003

CARR Hallet Harward, *Tarih Nedir ?*, (Çev. Misket Gizem Gürtürk), İletişim Yay., İst., 2002

CASSIRER Ernest, *Devlet Efsanesi*, (Çev: Necla Arat), Remzi Kitabevi, İstanbul 2004
_____, *Kant’ın Yaşamı ve Öğretisi*, (Çev:Doğan Özlem), EÜBY, İzmir, 1998

CEVİZCİ Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2002
_____, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yay., İst., 2001

COHEN Gerald A., *Karl Marx’ın Tarih Teorisi*, (Çev:Ahmet Fethi), Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul, 1998

COLLINGWOOD R.G., *Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler*, (Çev. Erol Özvar), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2001
_____,*Tarih Tasarımı*, (Çev: Kurtuluş Dinçer), Gündoğan Yay., Ankara,1996

CONDORCET, *İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerinde Tarihi Bir Tablo Taslağı –c:I-II*, (Çev. O. Peltek), Meb. Yay., İst., 1990

COPLESTON, *Aydınlanma*, (Çev: Aziz Yardımlı), İdea Yay., İst., 2004

_____, *Alman İdealizmi*, (Çev: Aziz Yardımlı, İdea Yay., İstanbul, 1996

CURTIUS Robert Ernest, *Fransa Üstüne Deneme*, (Çev: Sabahattin Eyüboğlu), İ.Ü.E.F. Yay., İst., 1953

ÇAKMAK Cengiz, “Phüsis’den Res Ekstansa’ya Doğa ve Teknik Anlayışları” Felsefelogos Dergisi, (Sy: 6), İst., 1999

ÇETİN Halis, “Gelenek ve Değişim Arasındaki Kriz: Türk Modernleşmesi”, Doğu Batı Dergisi, (Sy 25), Ank., 2003

ÇIRAKMAN Aslı, “Avrupa Fikrinden Avrupa Merkeziliğe”, Doğu Batı Dergisi, (Sy:14), Ank., 2001

ÇOŞKUN İsmail, *Modern Devletin Doğuşu*, Der Yayınları, İstanbul, 1997

ÇİĞDEM Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, Ağaç Yay., İstanbul, 1993

DEMİR Remzi, *Türk Aydınlanması ve Voltaire (Geleneksel Düşünceден Kopuş)*, Doruk Yay., Ank., 1999,

DÜNYA TARİHİ ANSİKLOPEDİSİ, Copyright, Milliyet, 1991

ELİBOL Sadettin, *Felsefe Konuşmaları*, (DURALI Teoman, “Canlı – Cansız Antinomosi” adlı söyleyişisi), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1997

ERDEMLİ Atilla, “Aydınlanma Filozofu Olarak Descartes”, Felsefe Arkivi, (c:27), İ.Ü. E.F.B., İst., 1990

_____, “Homo absconditus”, Felsefelogos Dergisi, (Sy.6), İst., 1999

ERKAL Mustafa E., *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, Der Yay., İst., 1996

GIDDENS Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, (Çev: Ersin Kuşdil), Ayrıntı Yay., İst., 1994

GÖKBERK Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994
 _____, *Kant ve Herder'in Tarih Anlayışları*, YKY, İst., 1997

GULBENKIAN Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın*, (Çev: Şirin Tekeli), Metis Yay., İstanbul, 2005

LAJUGIE JEAN DE, *İktisadi Doktrinler*, (Çev: Necmeddin Mete), Remzi Kitabevi, İstanbul, (Yayın tarihi belirtilmemiştir.)

HACIKADİROĞLU Vehbi, “**Toplumlar Arasındaki Ayrım Üzerine**”, Doğu Batı Dergisi, (Sy:14), Ank., 2001

HEGEL, **Mantık Bilimi** (Giriş Bölümü), (Çev: A. Yardımlı), İdea Yay., İst., 1996
 _____, *Tarihte Akıl*, (Çev: Önay Sözer), Kabcacı Yay., İst., 2003
 _____, *Hukuk Felsefesinin Temel Prensipleri*, (Çev. Cenap Karakaya), Sosyal Yay., İst., 1991

HOBBSAWM Eric, *Tarih Üzerine*, (Çev: Osman Akinhay), Bilim Sanat Yay., Ank., 2001

HORKHEIMER Max- ADORNO T.W., *Aydınlanmanın Diyalektiği (Felsefi Fragmanları I)*, (Çev. Oğuz Özügül), Kabcacı Yay., İstanbul, 1995

HORKHEIMER Max, *Akıl Tutulması*, (Çev: Orhan Koçak), Metis Yay., İst., 2002

KAHRAMAN Hasan Bülent, “**Avrupa: Türk Modernleşmesinin Xanadu'su (Türk Modernleşmesi Kurucu İradesinde Yeni Bir Bakış Denemesi)**”, Doğu Batı Dergisi (Sy: 14), Ank., 2001

KANT, *Seçilmiş Yazılar (Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt)*, (Çev: Nejat Bozkurt), Remzi Yay., İst., 1984

KAUFFMANN Matthias, *Aydınlanmış Anarşi*, (Çev: Yakup Coşar), Ayrıntı Yay., İstanbul, 2003

KILIÇBAY M.Ali, “**Tarihsizliğin Marjından Marjinalleştirilen Tarih Alınma: Avrupa’nın Kendini ve Dünyayı İnşa Etmesi**”, Doğu Batı Dergisi, Sy:14, Ank., 2001

KUZNETSOV Vitaly, “**Hegel ve Voltaire’da Tarih Felsefesi**”, (Çev: Hüseyin Portakal), (“Hegel ve Aydınlanma Yüzyılı” kitabının içinde), Cem Yayınevi, İstanbul, 2002

LACOSTE Yves, *Tarih Biliminin Doğuşu ve İbn Haldun*, Donkişot Corpus Yay., (Çev: Mehmet Sert), İstanbul, 2002

LIPSON Leslie, *Uygarlığın Ahlaki Bunalımları (Manevi Bir Erime mi? Yoksa İlerleme mi?)*, (Çev: Jale Çam Yeşiltaş), İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2003

LOCKE John, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, (Çev: Vehbi Hacıkadiroğlu), Kabalıcı Yayınevi, İst., 1996

MACLYNTRE Alasdair, *Erdem Peşinde*, (Çev: Muttalib Özcan), Ayrıntı Yay., 2001

MARDİN Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul, 2001

MARKS Karl-ENGELS Friedrich, *Felsefe Üzerine*, (Der. Mehmet Türdeş), Morpa Kültür Yay., İst., 2003

MCLELLAN David, *İdeoloji*, (Çev. Barış Yıldırım), İBÜY, İst., 2005

MEJUVEY Vadim, *Kültür ve Tarih*, (Çev: Suat H. Yokova), Toplumsal Dönüşüm Yay., İst., 1998

MICHELET J., *Rönesans*, (Çev: Kazım Berker), MEB Yay., İstanbul,1996

NOVALİS, *Fragmanlar*, (Çev: Battal Arvasi), T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002

ÖZLEM Doğan, *Tarih Felsefesi*, Anahtar Kitaplar, İstanbul, 1996

ROSTAND Jean, *Biyoloji Açısından İnsan*, (Çev: Ender Gürol), Varlık Yay, İst.,1964

ROUSSEAU Jean Jaques, *İnsanlığın Arasındaki Eşitsizliğin Nedenleri*,. (Çev. R. Nuri İleri), Say Yayınları, İst., 1995

_____, *Bilimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk*, (Çev: Selmin Evrim ve Mehmet Evrim), Türkiye Yayınevi, İst., 1945

ÜNDER Hasan, *Çevre Felsefesi*, Doruk Yay., Ankara, 1996

SELSAM Howard, *Din, Bilim ve Felsefe*, (Çev: Mehmet Türdeş), Morpa Kültür Yay., İstanbul, 2003

SHILLS Edward, “**Gelenek**”, (Çev: Hüsamettin Arslan) Doğu-Batı Dergisi, (Sy:25), Ank., 2003-2004

SOYKAN Ömer Naci, “**İnsanın Dünyadaki Yerinin Yeniden Sorgulanması Üstüne**”, Kudatgubilig Dergisi, (Sy:1)

_____, *Arayışlar (Felsefe Konuşmaları –1)*, Küyerel Yay., İst., 1998

STRAUSSE Lévi Claude, *İrk, Tarih ve Kültür*, (Çev: Haldun Bayrı, Reha, Erdem, Arzu Oyacıoğlu, Işık Ergüden), Metis Yay., İstanbul, 1997

SUBAŞI Necdet, “**Kültürel Mirasın Çeşitliliği ve Seçicilik Sorunu**”, Doğu Batı Dergisi, (Sy:25), Ankara, 2003-2004

THEODORIDES Jean, *Biyoloji Tarihi*,(Çev:Teoman Tunçdoğan), İletişim Yayınları, İstanbul, 1998

TAŞCI Serdar, “**İktidar ve Söylem**”, Doğu Batı Dergisi, (Sy: 14), Ank. 2001

TOURAINÉ Alain, *Modernliğin Eleştirisi*, YKY, (Çev: Hülya Tufan), İst., 2004

TOULMIN Stephen, *Kozmopolis*, (Çev: Hüsamettin Arslan), Paradigma Yay.,İst., 2002

VESTER Frederic, *Ekolojinin Anlamı (Evrendeki Bütünsellik Ağının Korunması)*, (Çev: Aydın Arıtan), Arıtan Yay, İstanbul 1997

WEST David, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, (Çev: Ahmet Cevizci), Paradigma Yay., İst., 1998

GAZO Wolf Ernest, “**İki Yüz Yıl Sonra Kant: Aydınlanma’ya Ne Oldu?**”, (Çev: Esra Fazlıoğlu), (Sy:5)